

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สังวรรณนามัญชรี
และ
สังวรรณนานิยาม

คู่มือศึกษา
หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระธรรมโมลี

ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์

เรียบเรียง

สังวรรณนามัญชรี
และ
สังวรรณนานิยาม

คู่มือศึกษา
หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันธสาราภิวงศ์
เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.
เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.
ตรวจชำระ

สังวรรณนามัญชรี และ สังวรรณนานิยาม
คู่มือศึกษาหลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันธสาราภิวงศ์
เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.
เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.
ตรวจชำระ

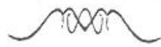
จัดพิมพ์โดย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แบบปก/รูปเล่ม
เวทย์ บรรณกรกุล

เดือน/ปีพิมพ์
กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕

พิมพ์ที่
โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร นายบุญส่ง รูปงาม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๐-๒๔๑๒-๒๙๗๕

สัมโมทนียกถา

ภาษาบาลี หรือ **ภาษามคธ** ที่เป็นภาษาบันทึกพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือบันทึกคัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังไม่เพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ **"สัททาวิเสส"** คือ

๑. **กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์** คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลักไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น

๒. **กลุ่มคัมภีร์นิฆัณฑุ** คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นต้น

๓. **กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์** คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท์/คาถาภาษาบาลี เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. **กลุ่มคัมภีร์เกฏุภะ** คือคัมภีร์แสดงกลวิธีแต่งคำและประโยคให้ไพเราะเพราะพริ้ง แสดงวิธีใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษและอรรถรสของคำและประโยค เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ

คัมภีร์สัททาวิเสสเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความรู้เชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิฎก จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษา หรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่ศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสพระสัทธรรมเหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยานที่ดารดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัททาวิเสสเป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจนยุตฺตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้ง ๕ เท่านั้น)

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นวิทยาเขตหนึ่งของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดการศึกษาระดับปริญญาตรี สาขาบาลีพุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักสูตรที่นำคัมภีร์พระไตรปิฎกมาจัดเป็นวิชาเอก นำคัมภีร์สัททาวิเสส มาจัดเป็นวิชาแกนพระพุทธศาสนา ควบคู่กับหมวดวิชาพื้นฐานทั่วไปตามระบบการจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษา

กล่าวเฉพาะหมวดวิชาแกนพระพุทธศาสนาที่ศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสนั้น คัมภีร์ตำราสำหรับศึกษาค้นคว้า ยังมีไม่เพียงพอ เนื่องจากคัมภีร์สัททาวิเสสนี้ บางคัมภีร์ยังอยู่ในรูป ของใบลานตัวขอม บางคัมภีร์ก็สูญหายไปจากเมืองไทยนานหลายร้อยปี หรือบางคัมภีร์ก็อยู่ในรูปอักษรของภาษาพม่า

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์สัททาวิเสส จึงได้จัดโครงการปริวรรตและแปลคัมภีร์สัททาวิเสสขึ้นจำนวน ๕๒ คัมภีร์ และจัดทำแผนดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ - ๒๕๕๒ เป็นเวลา ๑๐ ปี คณะผู้ทำงานโครงการคือ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ประธานโครงการ พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร ที่ปรึกษาโครงการ พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร นายเวทย์ บุญคุ้ม เจ้าหน้าที่โครงการ นายจักกฤษณ์ จันทร์ดำ และนายจำรูญ ธรรมดา นักวิชาการประจำโครงการ ได้ดำเนินการแปลและเรียบเรียงเสร็จสมบูรณ์แล้วหลายคัมภีร์

เพื่อให้พระภิกษุสามเณรและผู้สนใจทั่วไปมีคู่มือการศึกษาภาษาบาลีที่ถูกต้องสมบูรณ์แบบ ไม่คลาดเคลื่อนจากพุทธประสงค์ วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม จึงจัดให้มีโครงการพิมพ์คัมภีร์สัททาวิเสส โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

๑. เพื่อจัดพิมพ์คัมภีร์สัททาวิเสส ในโครงการปริวรรตและแปลคัมภีร์สัททาวิเสสจำนวน ๕๒ คัมภีร์
๒. เพื่อให้คัมภีร์สัททาวิเสส ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลี เป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎกได้รับการเผยแผ่ไปอย่างกว้างขวาง
๓. เพื่อให้พระภิกษุสามเณร และผู้สนใจในการศึกษาภาษาบาลีมีคู่มือการศึกษาที่ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่คลาดเคลื่อนจากพุทธประสงค์

คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย มีผู้จัดทำแล้วหลายฉบับ ฉบับแปลเป็นภาษาไทยก็มีหลาย ๆ สถาบันจัดทำ

คัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ก็มีจัดพิมพ์ออกเผยแผ่บ้างแล้ว **แต่คัมภีร์อันเป็นคู่บารมีเป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎก** คือ คัมภีร์สัททาวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มที่กล่าวมานี้ ยังมีไม่เพียงพอที่จะศึกษา หากจัดทำได้สำเร็จจะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังเป็นศักดิ์ศรีและอาภรณ์อันล้ำค่า ใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับเจ้าสำนักเรียนและพระภิกษุสามเณรทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรมฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้เรื่องการวิเคราะห์ การตีความหมายพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกตามหลักภาษาบาลีชั้นสูง พระภิกษุสามเณรรูปใด สถาบันการศึกษาใด หรือบุคคลใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกาอยู่แล้ว *สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์สัททาวิเสสชุดนี้ไว้เคียงคู่ด้วย เหมือนหลักภาษาไทยเคียงคู่ภาษาไทยฉะนั้น*

อนึ่ง คัมภีร์สัททาวิเสสนี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่า หากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือประมาณ ๕๒ เล่ม ฉะนั้น การแปลและพิมพ์ให้แล้วเสร็จในคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่งและต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์จำนวนมาก ทางวิทยาเขตฯ จึงจัดพิมพ์เป็นคราวๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของคัมภีร์ในโครงการที่ตั้งไว้

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัททาวิเสสดังกล่าวในประเทศไทยนั้น มีทั้งสิ่งที่ดลบันดาลใจและภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติภารกิจอันเป็นหน้าที่ของวิทยาเขตฯ รองอธิการบดี ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดปริวรรตและ

แปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระเถรานุเถระ ตลอดทั้งพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ในปีการศึกษา ๒๕๔๕ นี้ พระครูกัลยาณ์กิจจานุกูล รักษาการแทนเจ้าอาวาสวัดกัลยาณมิตร พระปลัดต่อศักดิ์ สุนฺทรวาที รักษาการแทนเจ้าอาวาสวัดโบสถ์ ปทุมธานี พระมหามีชัย วีรปญฺโญ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดอรุณราชวราราม พระจิตติพงษ์ ปสนฺนจิตฺโต ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสวัสดิวารีสีมาราม ฝ่ายอุบาสกอุบาสิกา มี ดร. ทรงศักดิ์ เอาพาร และอาจารย์นิศา เชนะกุล ได้ปวารณาถวายความอุปถัมภ์การจัดพิมพ์คัมภีร์สัททาวิเสสในโครงการทั้งหมด

สำหรับคัมภีร์สังวรรณนามัญชรี และคัมภีร์สังวรรณนานิยามนี้ **พระประกิจ ปญฺญาสาโร** และอุบาสกอุบาสิกาวัดสวัสดิวารีสีมาราม รับเป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์

ในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ขอขอบคุณขอบใจและอนุโมทนาบุญกับทุกท่านมา ณ โอกาสนี้ด้วย

พระธรรมโมลี

(พระธรรมโมลี)

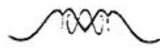
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

เจ้าคณะภาค ๑

คำนำ

คัมภีร์สังวรรณนามัญชรี เป็นไวยากรณ์ที่ว่าด้วยวิธีอธิบายรูปศัพท์และความหมายในอรรถกถา - ฎีกา ผู้เขียนได้อิงอาศัยคัมภีร์สังวรรณนาวิจารที่รจนาโดยพระญาณวรเถระ พระเถระชาวพม่าในสมัยอังวะแห่งพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่มีปรากฏในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากอรรถกถาและฎีกา นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้อธิบายกฎไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้นๆ ตามมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ปทรูปสิทธิ และโมคคัลลานะเป็นต้น

ท่านพระญาณวระ ผู้รจนาคัมภีร์สังวรรณนาวิจารมีนามเดิมว่า ปะยอ (สำราญ) เกิดเมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ใน พ.ศ. ๒๒๖๕ ที่หมู่บ้านปะดีโกง เมืองตองตะวิน ชาวพม่า จึงเรียกท่านว่าตองตะวินซายาด่อ (อาจารย์ตองตะวิน) หรือเรียกตามชื่อว่าขินจีปะยอซายาด่อ (อาจารย์ปะยอ) ท่านบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ ณ วัดกันโย เมืองตองตะวิน ภายหลังได้พำนักอยู่วัดมินคลาโภงดาอันเป็นวัดที่พระเจ้ากรุงอังวะพระนามว่า พระเจ้านองต่อจีทรงสร้างถวาย ท่านดำรงสมณศักดิ์คือญาณาภิธัมมลังการมหาธัมมราชคุรุเป็นสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๒๙๗ ในสมัยที่พระเจ้านองต่อจีผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๓-๒๓๐๖ ยังทรงเป็นมหาอุปราชอยู่ ชาวพม่า ยกย่องท่านว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก, ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต และวิชาโหราศาสตร์เป็นต้น จึงได้รับสมญาว่า มการโลปะซายาด่อ (อาจารย์ผู้ลบ ม อักษร คือไม่มีศาสตร์ที่ไม่รู้) ท่านมรณภาพ พ.ศ. ๒๓๐๔ เมื่อมีอายุเพียง ๓๙ ปี ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๓๙ คัมภีร์ คัมภีร์ที่สร้าง

ชื่อเสียงแก่ท่านอย่างมาก นอกจากคัมภีร์สังวรรณนาวิจาร คือคัมภีร์ปทวิจาร ต่อมาภายหลังคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี และคัมภีร์กัจจายนเภทะ ได้นำข้อความบางตอนที่คัดจากคัมภีร์ปทวิจารมาผูกขึ้นเป็นคาถา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจาร เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นด้วยภาษาพม่า เพื่อให้กุลบุตรชาวพม่าศึกษาและทรงจำได้โดยสะดวก คัมภีร์นี้ว่าด้วยแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถา-ฎีกา แม้กฎเกณฑ์ ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถา-ฎีกา แต่ก็เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณาจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอบสนามหลวงของรัฐบาลสหภาพ-พม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นธรรมาจริยะ (ครูสอนธรรม) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า

คัมภีร์สังวรรณนาวิจาร มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น นยาสะ, นยาสปทีปิกา และสุตตนิทเทส สังวรรณนาทุกประเภทมีอุทาหรณ์เพียงอุทาหรณ์เดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้ คือ

๑. **สังวรรณนานัย** วิธีอธิบายบทตั้ง ๕ ประเภท คือ

ก) อุลลิงคนัย	เช่น	อคฺคนฺติ อุตฺตมํ
ข) วุตตินัย	เช่น	ทยา เมตฺตา
ค) สัมพันธนัย	เช่น	อุตฺตมํ คณนฺติ สมฺพนฺโธ
ฆ) อุลลิงคสัมพันธนัย	เช่น	อุตฺตมนฺติ อุทฺธตตมตฺตา
ง) วุตติสัมพันธนัย	เช่น	ทยา เมตฺตา สิเนหสภาวา

๒. **ปทาทิสังวรรณนา** วิธีอธิบายรูปศัพท์เป็นต้น ๓ ประเภท คือ

ก) ปทสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ตสฺส

ข) อรรถสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ธมฺมสฺส

ค) ปทัตถสังวรรณนา เช่น ติโลกมหิตนฺติ ติโลเกน ปูชิตํ

๓. **ปทปเภทะ** ประเภทของปทสังวรรณนา ๘ อย่าง คือ

ก) ลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ตสฺส

ข) วิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ปุริโสติ ปจเมกวจนํ

ค) ทุติยลิงคปทสังวรรณนา เช่น เสฏฺฐนฺติ ปสตฺถตรํ

ฆ) ปัจจยปทสังวรรณนา เช่น ปาปิโยติ ปาปตโร

ง) ธาตุปทสังวรรณนา เช่น กาหตีติ กริสฺสติ

จ) ทุติยวิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ภาสิสฺสนฺติ ภาสิสฺสามิ

ฉ) ทุติยธาตุปทสังวรรณนา เช่น ฆาตโกติ หนโก

ช) ทุติยปัจจยปทสังวรรณนา เช่น อภิวนฺทิยาติ อภิวนฺทิตฺวา

๔. **ลิงคปทปเภทะ** ประเภทของลิงคปทสังวรรณนา ๖ อย่าง คือ

ก) สันธิลิงคปทสังวรรณนา เช่น ตตฺรายนฺติ ตตฺร อยํ

ข) นามลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ตสฺส

ค) การกลิงคปทสังวรรณนา เช่น ยสฺสาติ สมฺปทานวจนํ

ฆ) สมาสลิงคปทสังวรรณนา เช่น จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ
จตุสจฺจํ, สมาหาเร ทิคุ

ง) อุปสัคคลิงคปทสังวรรณนา เช่น อภีติ อุปสคฺโค

จ) นิปาตลิงคปทสังวรรณนา เช่น อิตีติ นิปาโต

๕. **อรรถปเภทะ** ว่าด้วยประเภทอรรถสังวรรณนา ๙ อย่าง คือ

ก) ลิงคัตถสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ตสฺส

ข) วิภัตยัตถสังวรรณนา เช่น เอกํ สมยนฺติ เอกสฺมึ สมเย

ค) ทุติยลิงคัตถสังวรรณนา เช่น ปาปตโรติ ลามกตโร

ฆ) ปัจจยัตถสังวรรณนา เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ

ง) ธาตวัตถสังวรรณนา เช่น สมฺปวตฺตยีติ กเถสิ

จ) ทุติยวิภัตยัตถสังวรรณนา เช่น สนฺธาวิสฺสนฺติ สํสรึ

ฉ) ทุติยธาตวัตถสังวรรณนา เช่น ชานนฺโตติ พุทฺโธ

ช) ทุติยปัจจยัตถสังวรรณนา เช่น พุชฺฌตีติ พุทฺโธ

ฌ) อภิเธยยัตถสังวรรณนา เช่น อรึ ทเมตีติ อรินฺทโม, ราชา

๖. **ลิงคัตถปเภทะ** ว่าด้วยประเภทลิงคัตถสังวรรณา ๕ อย่างคือ

ก) นามลิงคัตถสังวรรณนา เช่น อสฺสาติ ธมฺมสฺส

ข) การกลิงคัตถสังวรรณนา เช่น พุทฺธนฺติ กมฺมตฺถนิทฺเทโส

ค) สมาสลิงคัตถสังวรรณนา เช่น รญฺโญ ปุริโส ราชปุริโส

ฆ) อุปสัคคลิงคัตถสังวรรณนา เช่น นครสฺส สมีเป ปวตฺตติ กถา อิติ อุปนครํ

ง) นิปาตลิงคัตถสังวรรณนา เช่น ขลูติ อนุสฺสวนตฺเถ นิปาโต

๗. **ปกิณกปเภทะ** ว่าด้วยประเภทของสังวรรณนาทั่วๆ ไป ท่านจำแนกออกเป็น ๑๕ อย่างดังนี้ คือ

ก) นีตัตถสังวรรณนา เช่น ปวตฺติตฺถาติ อุปฺปชฺชิตฺถ

ข) เนยยัตถสังวรรณนา เช่น อธิวาเสตูติ สมฺปฏิจฺฉตุ

ค) ปกัตยัตถสังวรรณนา เช่น สมฺปวตฺตยีติ กเถสิ

ฆ) ปัจจยัตถสังวรรณนา เช่น สนฺธาวิสฺสนฺติ สํสรึ

ง) สัททัตถสังวรรณนา เช่น อาจิกฺขนฺตีติ เทเสนฺติ

จ) ภาวัตถสังวรรณนา เช่น อาจิกฺขนฺตีติ อุตฺตานึ กโรนฺติ

ฉ) อภิเธยยัตถสังวรรณนา เช่น รติชนนตฺเถน รตนํ

ช) สภาวัตถสังวรรณนา เช่น อติทุลฺลภตฺเถน รตนํ

ฌ) สกัตถสังวรรณนา เช่น

เกนฏฺเฐน อภิธมฺโม, ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเฐน

ญ) ทัพพัตถสังวรรณนา เช่น

อภิวิสิฏฺฐา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม, อภิธมฺมปิฏกํ

ฏ) ลิงคัตถสังวรรณนา เช่น

เวสาลิยนฺติ เอวํนามเก อิตฺถลิงฺควเสน ปวตฺตโวหาเร นคเร

ฐ) สังขยัตถสังวรรณนา เช่น

ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเฐนาติ ทฺวินฺนมฺปิ อตฺถานํ อภิธมฺมสทฺทสฺส อตฺถภาเวน สามญฺญโต เอกวจนนิทฺเทโส กโต

ฑ) การกัตถสังวรรณนา เช่น พุทฺธนฺติ กมฺมตฺถนิทฺเทโส

ฒ) อภิธานัตถสังวรรณนา เช่น พุชฺฌตีติ พุทฺโธ

ณ) อภิเธยยัตถสังวรรณนา เช่น คำว่า ภควา ในประโยคว่า

พุชฺฌตีติ พุทฺโธ, ภควา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารมีคำอธิบายเป็นภาษาพม่าชื่อสังวรรณนาวิจารคัณฐิ รจนาโดยพระจาริตตะ เมื่อวันแรม ๓ ค่ำเดือน ๒ พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่านพำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม จังหวัดมัณฑเล เป็นศิษย์ของพระวิสุทธาจาร (มหาวิสุทธารามซายาด่อ) เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม คัมภีร์นี้ ได้อธิบายความที่เข้าใจยากในสังวรรณนาวิจารไว้อย่างแจ่มแจ้ง

คัมภีร์สังวรรณนาวิจาร เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นโดยสังเขป มีคำอธิบายอย่างย่อและมีอุทาหรณ์เดียว เนื้อหาทั้งหมดมีเพียง ๑๒ หน้าซึ่งเป็นหนังสือขนาดเล็ก ผู้เขียนเห็นว่า

คัมภีร์นี้มีคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีเป็นอย่างมาก เป็นดุจประทีปที่ให้แสงสว่างคือปัญญาในการวิเคราะห์รูปศัพท์ และความหมายในคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระทั้งหมด ตัดข้อความที่ซ้ำซาก เปลี่ยนชื่อสังวรรณนาบางชนิดที่เข้าใจยาก เพิ่มเติมอุทาหรณ์จากคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา พร้อมกับอธิบายกฎไวยากรณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้น ๆ

คัมภีร์ที่รจนาขึ้นใหม่นี้ จึงให้นามว่า **สังวรรณนามัญชรี** (ช่อดอกไม้แห่งการอธิบายความ) ซึ่งทั้งหมดมี ๕ หมวด คือ ปทสังวรรณนา, อรรถสังวรรณนา, ปทัตถสังวรรณนา, ปกิณกสังวรรณนา และสังวรรณนานัย

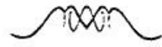
ผู้เขียนขอขอบคุณ **พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร ป.ธ. ๙** วัดสวัสดิวารีสีมาราม (แคสามเสน) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง

อนึ่ง พระบาลี, อรรถกถา และฎีกาที่ใช้อ้างอิงในคัมภีร์นี้ เป็นฉบับของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้งหมด

หวังว่า คัมภีร์สังวรรณนามัญชรีนี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจภาษาบาลี และธำรงไว้ซึ่งความถูกต้องของหลักภาษาต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์
ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
๒๒ สิงหาคม ๒๕๔๑

สารบัญ

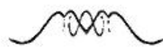

๑. สังวรรณนามัญชรี

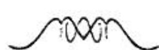
อรรถสังวรรณนา

ปกิณกสังวรรณนา

สังวรรณนานัย

สังวรรณนามัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บทตั้งและบทขยาย

บทตั้ง คือ รูปศัพท์ที่ได้รับการอธิบาย บทขยาย คือ รูปศัพท์ที่ทำหน้าที่อธิบาย บทตั้ง เรียกว่า วิวริยะ หรือสังวัณเณตัพพะ (คำที่ท่านยกมาอธิบาย) ส่วนบทขยาย หรือคำอธิบาย เรียกว่า วิวรณะ หรือสังวรรณนา (คำที่เป็นเครื่องอธิบาย) คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๒๘) กล่าวว่า

บทตั้ง คือ คำที่มีลักษณะเป็นอุเทศ, มาติกา, สังเขปะ (หัวข้อ), วิเสสยะ (คำที่ถูกขยาย), นิทัสเสตัพพะ (คำที่ถูกแสดง) และวิธิ (คำที่ถูกแสดงก่อน)

บทขยาย คือ คำที่ท่านอธิบาย มีลักษณะดังนี้คือ นิเทศ (คำแสดง), ปทภาชนี (คำอธิบายรูปศัพท์), วิตถาระ (คำขยายความ), วิเสสนะ (คำชี้เฉพาะ), นิทัสสนาการะ (คำแสดงความหมาย) และอนุวาทะ (คำภายหลัง)

อรรถกถา, ฎีกา มักไขรูปศัพท์, ความหมาย หรือทั้งรูปศัพท์และความหมายที่เข้าใจยาก ฉะนั้น การอธิบายในอรรถกถา, ฎีกา จึงมี ๓ อย่าง คือ

๑. **ปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายรูปศัพท์
๒. **อัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของรูปศัพท์
๓. **ปทัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายรูปศัพท์และความหมาย

ปทสังวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ยาวญฺจิทนฺติ ยาว จ อิทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า ยาวญฺจิทํ ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทํ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ยาวญฺจิทํ** สำเร็จรูปมาจาก **ยาว จ** และ **อิทํ** ลงนิคคหิตเป็นอาคมและแปลงนิคคหิตเป็น **ญฺ** การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังวรรณนา

นนฺติ ตํ. (ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า **นํ** ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ตํ** บ่งถึงคำว่า **น** อักษรของคำว่า **นํ** ในที่นี้แปลงมาจาก **ต** สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า **น** อักษรในคำว่า **นํ, เน, เนน, เนหิ** เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก **ต** สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังวรรณนา

อรรถสังวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า **ปริยาเยน** มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **การเณน** บ่งถึงคำว่า **ปริยาย** ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ **ปริยาย** ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๓๗) ท่านได้เปลี่ยนคำของคำนามว่า **ปริยาย** เป็น **การณ** แสดงว่าท่านไข หรืออธิบายความหมายของคำนามนั้น คือ คำว่า **ปริยาย** การอธิบายความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังวรรณนา

โบราณาจารย์ชาวพม่าได้แนะนำวิธีสังเกตการไขเช่นนี้ไว้ว่า **เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น** หมายความว่า ถ้าท่านเปลี่ยนคำนาม ก็แสดงว่า ท่านไขความหมายของคำนามนั้น ถ้าเปลี่ยนวิภัตติก็ไขความหมายของวิภัตตินั้น ถ้าเปลี่ยนธาตุหรือปัจจัย ก็ไขความหมายของธาตุหรือปัจจัยนั้นเป็นต้น

ตัวอย่างที่ ๒

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า **โส อิมํ โลกํ** มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น[ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภควา** บ่งถึงคำว่า **โส** ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า **โส** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังวรรณนา

ปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๑

นนฺติ ตํ อุปชฺฌายํ. (ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๒๒๓)

คำว่า **นํ** มีความหมายว่า ซึ่งอุปัชฌาย์นั้น

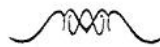
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ตํ** บ่งถึงคำว่า **น** อักษรของคำว่า **นํ** ในที่นี้ แปลงมาจาก **ต** สรรพนาม ส่วนคำว่า **อุปชฺฌายํ** บ่งถึงคำว่า **นํ** หมายถึงอุปัชฌาย์ ทั้งนี้เพราะคำว่า **นํ** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

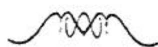
ติโลกมหิตนฺติ ติโลเกน ปูชิตํ. (นยาสะอธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า **ติโลกมหิตํ** มีความหมายว่า อันโลกสามบูชาแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ติโลเกน ปูชิตํ** บ่งถึงคำว่า **ติโลกมหิตํ** ในที่นี้วิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า **ติโลเกน มหิตํ ติโลกมหิตํ** และคำว่า **มหิต** มีความหมายว่า บูชาแล้ว การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทัตถสังวรรณนา

ปทสังวรรณนา ๑๓

ปทสังวรรณนา มี ๑๓ ประเภท คือ

๑. **สันธิปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายสนธิบท

๒. **นามปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายนามบท

๓. **อุปสัคคปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายอุปสัคบท

๔. **นิปาตปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายนิบาตบท

๕. **การกปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายการกบท

๖. **สมาสปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายสมาสบท

๗. **ตัทธิตปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายตัทธิตบท

๘. **นามวิภัตติสังวรรณนา** คือ การอธิบายวิภัตดินาม

๙. **อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา** คือ การอธิบายวิภัตดิอาขยาต

๑๐. **อาขยาตธาตุสังวรรณนา** คือ การอธิบายธาตุในอาขยาตบท

๑๑. **กิตกธาตุสังวรรณนา** คือ การอธิบายธาตุในกิตก์บท

๑๒. **ตัทธิตปัจจยสังวรรณนา** คือ การอธิบายตัทธิตปัจจัย

๑๓. **กิตกปัจจยสังวรรณนา** คือ การอธิบายกิตก์ปัจจัย

ในปทสังวรรณนา ๑๓ ประเภทเหล่านี้ สังวรรณนา ๗ ประเภทแรก อธิบายรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังวรรณนา ๖ ประเภทหลัง อธิบายส่วนประกอบในรูปศัพท์ กล่าวคือวิภัตดิและปัจจัยเป็นต้น.

๑. สันธิปทสังวรรณนา

สันธิปทสังวรรณนา คือ การอธิบายสนธิบทด้วยการตัดบท ในบางที่ท่านเรียกสังวรณนานี้ว่า ปทัจเฉทสังวรรณนา (การอธิบายวิธีตัดบท) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยาวญฺจิทนฺติ ยาว จ อิทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า **ยาวญฺจิทํ** ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทํ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ยาวญฺจิทํ** สำเร็จรูปมาจาก **ยาว จ** และ **อิทํ** ลงนิคคหิตเป็นอาคม และแปลงนิคคหิตเป็น **ญฺ** การอธิบายสนธิบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สันธิปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ยฺวายนฺติ โย อยํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๓๓)

คำว่า **ยฺวายํ** ตัดบทเป็น โย และ อยํ

ตัวอย่างที่ ๓

อิตฺเถเกติ อิตฺถํ เอเก. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า **อิตฺเถเก** ตัดบทเป็น อิตฺถํ และ เอเก

ตัวอย่างที่ ๔

สเจตนฺติ สเจ เอตํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๐๕)

คำว่า **สเจตํ** ตัดบทเป็น สเจ และ เอตํ

ตัวอย่างที่ ๕

อสฺสวนตาติ อสฺสวนตาย. (สารัตถปกาสินี ๒/๖๓)

คำว่า **อสฺสวนตาย** มีความหมายว่า เพราะการไม่ได้สดับ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อสฺสวนตา** สำเร็จรูปมาจาก **อสฺสวนตาย** ลบ ย อักษรเหมือนคำว่า **ปฏิสงฺขา** (= ปฏิสงฺขาย) **โยนิโส** (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา) การอธิบายสนธิบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สันธิปทสังวรรณนา

ในคำว่า **อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ** (ย่อมเสื่อมจากธรรม เพราะการไม่ได้สดับ) คำว่า **อสฺสวนตา** สำเร็จรูปมาจาก **อสฺสวนตา** ศัพท์ + **สฺมา** วิภัตติ, แปลง สฺมา เป็น อาย และลบ ย อักษรในเพราะพยัญชนะหลัง คือ ธ อักษร ในคำว่า **ธมฺมสฺส**

สนธิประเภทนี้ เรียกว่า วัณณสนธิ คือการเชื่อมอักษร ซึ่งลบหรือเปลี่ยนอักษรในบทหน้าโดยไม่เชื่อมบทหน้าให้เป็นบทเดียวกับบทหลัง เช่น คำว่า **สาหุ ทสฺสนํ** (การเห็นเป็นการดี) แปลงมาจากคำว่า **สาธุ ทสฺสนํ**, **ส สีลวา** (ภิกษุนั้นเป็นผู้มีศีล) แปลงมาจากคำว่า **โส สีลวา**

สนธิที่เชื่อมบทสองบทให้เป็นบทเดียวกัน เรียกว่า ปทสนธิ คือการเชื่อมบท เช่น **ตตฺรายํ** = ตตฺร + อยํ (สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๒๗, ๑๘๗)

ความหมายของสนธิ

สนธิ คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกันตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม เป็น พจนานุกรม, ราช + อุปถัมภ์ เป็น ราชูปถัมภ์

คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๓๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **สนฺธิยนฺติ เอตฺถ ปทานิ อกฺขรานิ จาติ สนฺธิ, สํหิตปทํ.** (บทและอักษรย่อมถูกเชื่อมในบทนี้ เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า สนธิ ได้แก่ บทที่ถูกเชื่อม)

การเชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียว

ตัวอย่างเช่น

ตตฺรายํ = ตตฺร + อยํ

การเชื่อมอักษรสองพยางค์เป็นอักษรเดียว

ตัวอย่างเช่น

โลกคฺคปุคฺคโล = โลก + อคฺคปุคฺคโล

หมายเหตุ:- การแยกสนธิดังกล่าวนี้มีความสำคัญมาก เพราะถ้าแยกผิด ก็จะทำให้เข้าใจความหมายผิดไปด้วย ในเบื้องแรกผู้อ่านพึงแยกสนธิเสียก่อน แล้วตั้งรูปเป็นวิเคราะห์สมาส, ตัทธิต หรือกิตก์ตามฐานะ จึงจะรู้ความหมายได้อย่างถูกต้อง

ปธมํ กเร ปทจฺเฉทํ สมาสาทึ ตโต กเร
สมาสาโท กเต ปจฺฉา อตฺถํ นิยฺยาถ ปณฺฑิโต.

บัณฑิตพึงกระทำการตัดบทก่อน จากนั้นพึงกระทำรูปวิเคราะห์สมาสเป็นต้น เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์สมาสเป็นต้นแล้ว บัณฑิตพึงรู้ความหมายในภายหลัง

สนธิ ๗ ประเภท

[ตามมติของคัมภีร์กัจจายนะ]

๑. **โลปสนธิ** คือ สนธิด้วยการลบ เช่น **โลกคฺคปุคฺคโล** = โลก + อคฺคปุคฺคโล (ลบ อ ใน โลก)

๒. **อาเทสสนธิ** คือ สนธิด้วยการแปลง คือแปลงสระเป็นพยัญชนะหรือแปลงพยัญชนะเป็นสระ เช่น **มฺยายํ** = เม+อยํ (แปลง เอ เป็น ย), **ปยฺเยสนา** = ปริ + เอสนา (แปลง รฺ เป็น ยฺ)

๓. **อาคมสนธิ** คือ สนธิด้วยการลงอาคม เช่น **ปุถเคว** = ปุถ + เอว (ลง คฺ อาคม)

๔. **วิการสนธิ** คือ สนธิด้วยการวิการ คือเปลี่ยนสระเป็นสระ หรือเปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ เช่น **พนฺธุสฺเสว** = พนฺธุสฺส + อิว (แปลง อิ เป็น เอ), **สาธุ** = สาหุ (แปลง ธฺ เป็น หฺ)

๕. **ปกติสนธิ** คือ สนธิด้วยการปกติคงเดิมไว้ โดยไม่ใช้วิธีใดเลย เช่น ภาสติ วา กโรติ วา

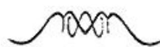
๖. **ทีฆสนธิ** คือ สนธิด้วยการทีฆะสระ เช่น **มุนี จเร** = มุนิ + จเร (ทีฆะ อิ เป็น อี)

๗. **รัสสสนธิ** คือ สนธิด้วยการรัสสะสระ เช่น **โภวาทิ นาม** = โภวาที + นาม (รัสสะ อี เป็น อิ)

ในคัมภีร์กัจจายสุตตัตถะ อธิบายสูตร ๕๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

โลปาเทโส จ อาคโม **วิกาโร ปกตีปิ จ ทีโฆ**
รสฺโสติ สตฺเตเต **สนฺธิเภทา วิชานิยา.**

บัณฑิตพึงทราบประเภทของสนธิ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ โลปสนธิ, อาเทสสนธิ, อาคมสนธิ, วิการสนธิ, ปกติสนธิ, ทีฆสนธิ และรัสสสนธิ

๒. นามปทสังวรรณนา

นามปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนามบทโดยระบุการอาเทศของนามบทที่ลงวิภัดติแล้ว การอาเทศของนามบทนี้เป็นการแปลงศัพท์ทั้งศัพท์ ก็มี เช่นแปลง มหนฺต ศัพท์ เป็น มหา หรือแปลงสระเป็นสระก็มี เช่นแปลง อ เป็น เอ ในคำว่า ปุริเสหิ, ปุริเสสุ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาติ มหตี.

สมาเส วิย หิ วากฺเยปิ มหนฺตสทฺทสฺส มหาเทโส.

(สีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ ๒/๘)

คำว่า **มหา** มีความหมายว่า มาก จริงอย่างนั้น แปลง **มหนฺต** ศัพท์เป็น **มหา** แม้ในถ้อยคำ[ที่ไม่ใช่สมาสแปลงได้]เหมือนในสมาส

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **มหตี. สมาเส วิย...มหาเทโส** บ่งถึงคำว่า **มหา** ในที่นี้ แปลงมาจาก **มหนฺต** ศัพท์ เหมือนคำว่า **มหาปุริโส** (บุรุษผู้ประเสริฐ) การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

แม้สรรพนามก็นับเนื่องเข้าในนามบท การอาเทศของสรรพนามจึงจัดว่าเป็นนามปทสังวรรณนา เช่น

ตัวอย่างที่ ๒

นนฺติ ตํ. (ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า **นํ** ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ตํ** บ่งถึงคำว่า **น** อักษรของคำว่า **นํ** ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า น อักษร

ในคำว่า **นํ, เน, เนน, เนหิ** เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

โวติ ตุมฺหากํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า **โว** มีความหมายว่า แห่งท่านทั้งหลาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ตุมฺหากํ** บ่งถึงคำว่า **โว** ในที่นี้ แปลงมาจาก ตุมฺห ศัพท์ และ นํ วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า โว เป็นรูปที่แปลงมาจาก ตุมฺห ศัพท์ที่ลง โย วิภัตติ และ นํ วิภัตติ การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปท-สังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วีริยํ อโหสีติ โพธิมณฺเฑ นิสินฺเนน มยา จตุรงฺคสมนฺนาคตํ วีริยํ อารทฺธํ อโหสิ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๓๖)

คำว่า **อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วีริยํ อโหสิ** มีความหมายว่า ความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ อันเราผู้ประทับอยู่ที่ต้นโพธิ์ ได้ปรารภแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **มยา** บ่งถึงคำว่า **เม** ในที่นี้ แปลงมาจาก อมฺห ศัพท์ และ นา วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า เม เป็นรูปที่แปลงมาจาก อมฺห ศัพท์ที่ลง นา วิภัตติ และ ส วิภัตติ การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปท-สังวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง **นามปทสังวรรณนา** คือ การอธิบายนามบทโดยระบุว่าเป็นนามบท เพื่อห้ามความเป็นบทอื่นนอกจากนามบทนี้ เนื่องจากศัพท์บางคำเป็นได้ทั้งนามบท, อาขยาตบท และนิบาตบท เช่น

อตฺถิ ศัพท์ที่ลงวิภัตติเหมือนนามบทในคำว่า **อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี** (นางพราหมณี มีน้ำนม), **อตฺถิยา นว** (ปัจจัย ๙ ประเภทของอัตถิปัจจัย) อตฺถิ ในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นนามบท

อตฺถิ ศัพท์ที่เป็นเอกพจน์ในคำว่า **อตฺถิ ทินฺนํ** (ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่), **อตฺถิ** ศัพท์ที่เป็นพหูพจน์ในคำว่า **อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา**... (ในกายนี้มีผม, ขน....) อตฺถิ ศัพท์ในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นอาขยาตบท

อตฺถิ ศัพท์ที่ ในคำว่า **ปุตฺตา มตฺถิ** (บุตรทั้งหลายของเรา มีอยู่) อตฺถิ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ จัดเป็นนิบาตบท

ตัวอย่างที่ ๑

เมติอาทีนิ นามปทานิ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า **เม** เป็นต้น เป็นนามบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **นามปทานิ** บ่งถึงคำว่า **เม** เป็นต้น (คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายเอาคำว่า สุตํ) เป็นนามบท ทั้งนี้เพราะคำว่า เอวํ ในประโยคเดียวกันว่า **เอวํ เม สุตํ** เป็นนิบาตบท การอธิบายนามบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

วุตฺตํ ภควตาติอาทีนิ นามปทานิ.

(ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณนา หน้า ๓)

คำว่า **วุตฺตํ ภควตา** เป็นต้น เป็นบทนาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **นามปทานิ** บ่งถึง คำว่า **วุตฺตํ ภควตา** เป็นต้น เป็นนามบท การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

การอธิบายบทดังกล่าวนี้โดยระบุว่าเป็นนามบท, อาขยาตบท, อุปสัค-บท หรือนิบาตบท เรียกว่า ปทวิภาคะ (การจำแนกบท) ดังที่พระอรรถ-กถาจารย์ ได้กล่าวว่า

ตตฺถ เอวนฺติ นิปาตปทํ. เมติอาทีนิ นามปทานิ. ปฏิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. โหตีติ อาขฺยาตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตพฺโพ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เอวํ เป็นนิบาตบท, คำว่า เม เป็นต้น เป็นนามบท, คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ เป็นอุปสัคบท, คำว่า โหติ เป็นอาขยาตบท บัณฑิตพึงทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน

ตัวอย่างที่ ๓

อสฺสาติ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า **อสฺส** เป็นสรรพนามบท

ตัวอย่างที่ ๔

เตนาติ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า **เตน** เป็นสรรพนามบท

ความหมายของนาม

นาม คือ คำชนิดหนึ่งในไวยากรณ์ สำหรับใช้เรียกคน, สัตว์ ที่ และสิ่งของต่างๆ เป็นต้น คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๔๓๐) ได้แสดงรูปวิเคราะห์ ของ นาม ศัพท์ไว้ว่า

อตฺถาภิมุขํ นมตีติ นามํ

บทใด ย่อมน้อมไปเฉพาะสู่ความหมาย เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

อตฺตนิ อตฺถํ นาเมตีติ นามํ

บทใด ยังความหมายให้น้อมมาในตน เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

คำว่า "น้อมไปสู่ความหมาย" คือ ระบุถึงความหมายเพราะเมื่อมีความหมายจึงเกิดชื่อเรียกต่อมา

คำว่า "ยังความหมายให้น้อมมาในตน" คือ ทำให้ผู้ฟังรับรู้ความหมายได้ เพราะเมื่อไม่มีชื่อก็จะรู้ความหมายไม่ได้

ประเภทของนาม

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๖๐) ได้จำแนกนามออกเป็น ๒ ประเภท, ๓ ประเภท, ๔ ประเภท และ ๘ ประเภท ดังนี้

นาม ๒ ประเภท

นาม มี ๒ ประเภท คือ

๑. **อันวัตถนาม** คือ นามตามความหมาย หมายถึงนามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อ "ใหญ่" มีรูปร่างใหญ่สมชื่อ คำว่า "ใหญ่" จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฺฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นเศรษฐี ก็ถือว่าชื่อนั้นตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นอันวัตถนาม

๒. **รูฬหินาม** คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่นคนชื่อว่า "ใหญ่" แต่มีรูปร่างเล็ก คำว่า "ใหญ่" เป็นชื่อที่ไม่ตรงสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฺฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นทาส ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูฬหินาม

นาม ๓ ประเภท

นาม มี ๓ ประเภท คือ

๑. **ปุลลิงค์** คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศชาย เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. **อิตถีลิงค์** คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศหญิง เช่น มาลา (มาลัย)
๓. **นปุงสกลิงค์** คือ ชื่อที่สมมุติว่าไม่ใช่เพศชายหรือเพศหญิง เช่น ธนํ (ทรัพย์)

นาม ๔ ประเภท

นาม มี ๔ ประเภท คือ

๑. **สามานยนาม** คือ ชื่อทั่วไป เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. **คุณนาม** คือ ชื่อที่แสดงลักษณะเฉพาะ เช่น นีโล (สีเขียว)
๓. **กิริยานาม** คือ ชื่อที่แสดงกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้ประกอบอาหาร)
๔. **ยทิจฉานาม** คือ ชื่อที่ชาวโลกบัญญัติตามความประสงค์ เช่น สิริวฑฺโฒ (ผู้ยังสิริให้เจริญ)

นาม ๘ ประเภท

นาม มี ๘ ประเภท คือ

๑-๒. **อวัณณันตปกตินาม** คือ นามที่มีสระ อ วัณณะเป็นที่สุดเป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อ เป็นที่สุด เช่น ปุริส และคำนามที่มีสระ อา เป็นที่สุด เช่น กญฺญา

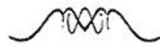
๓-๔. **อิวัณณันตปกตินาม** คือ นามที่มีสระ อิ วัณณะเป็นที่สุดเป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อิ เป็นที่สุด เช่น อคฺคิ และคำนามที่มีสระ อี

เป็นที่สุด เช่น ทณฺฑี

๕-๖. **อุวัณณันตปกตินาม** คือ นามที่มีสระ อุ วัณณะเป็นที่สุด เป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น สตฺถุ และคำนามที่มีสระ อู เป็นที่สุด เช่น สพฺพญฺญู

๗. **โอการันตปกตินาม** คือ นามที่มีสระ โอ การันต์ เช่น โค

๘. **นิคคหีตันตปกตินาม** คือ นามที่ลงท้ายด้วยนิคหิต เช่น กึ

๓. อุปสัคคปทสังวรรณนา

อุปสัคคปทสังวรรณนา คือ การอธิบายอุปสัคบทโดยระบุความเป็นอุปสัค เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาขยาตบท หรือนิบาตบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปฏิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า **ปฏิ** ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ **นี้** เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุปสคฺคปทํ** บ่งถึงคำว่า **ปฏิ** ในคำว่า **ปฏิปนฺโน โหติ** เป็นอุปสัคบท อันที่จริง คำว่า **ปฏิ** นี้แปลงมาจากอุปสัค คือ ปติ เหมือนคำว่า **ปฏคฺคิ** = ปติ + อคฺคิ (ไฟตอบโต้), **ปฏิหญฺญติ** = ปติหญฺญติ (ย่อมถูกเบียดเบียน) การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปท-สังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ปชหถาติ เอตฺถ ป-อิติ อุปสคฺคปทํ.

(ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณนา หน้า ๓)

บทว่า **ป** ในคำว่า ปชหถ **นี้** เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุปสคฺคปทํ** บ่งถึง คำว่า **ป** ในคำว่า **ปชหถ** เป็นอุปสัค การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทสังวรรณนา

อุปสัคค, นิบาต จัดเป็นบท

อุปสัคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตติเหมือนนามบทและอาขยาตบท จึงได้รับการสมมุติว่าเป็นบท ซึ่งเป็นการสมานฉันท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหมด คือ กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ

ตตฺถ นามิกปทํ อาขฺยาตปทํ อุปสคฺคปทํ นิปาตปทนฺติ จตฺตาริ วาโจคธปทานิ นาม โหนฺติ. เอตสฺมิญฺหิ ปทจตุกฺเก ติปิฏเก วุตฺตานิ สพฺพานิ วิมุตฺติรสสาธกานิ วจนานิ โอคาหนฺติ.

(สัททนีติ สุตตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๔๒๙)

ในบรรดาบทเหล่านั้น บททั้ง ๔ ประเภท คือ นามบท, อาขยาตบท, อุปสัคบท และนิบาตบท นับเนื่องเป็นพระพุทธพจน์ เพราะพระพุทธพจน์ทั้งหมด ที่ยังวิมุตติรสให้สำเร็จ มีตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ย่อมหยั่งลงในบททั้ง ๔ ประเภทเหล่านั้น

คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๖๐) และคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา (อธิบายคาถา ๑๗) ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาไว้ว่า

ปทํ จตุพฺพิธํ วุตฺตํ นามาขฺยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตกญฺจ วิญฺญูหิ อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ.

[นักปราชญ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า บทมี ๔ ประเภท คือ นาม, อาขยาต, อุปสัค และนิบาต [เช่น] อสฺโส ขลุ อภิธาวติ (ม้าวิ่งไปข้างหน้าจริง)

ตัวอย่างที่ท่านแสดงในคาถานี้ บทว่า อสฺโส (ม้า) เป็นนามบท, บทว่า ขลุ (จริง) เป็นนิบาตบท, บทว่า อภิ (ข้างหน้า) เป็นอุปสัคบท, บทว่า ธาวติ (วิ่งไป) เป็นอาขยาตบท

ความหมายของอุปสัค

อุปสัค คือ คำที่เติมไว้ข้างหน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวยหรือมีความหมายแปลกออกไปจากเดิม

คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **อุเปจฺจ อตฺถํ สชนฺตีติ อุปสคฺคา** (คำใดเข้าใกล้[นามหรืออาขยาต]แล้ว จัดแจงความหมาย เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า อุปสัค)

ประเภทอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้จำแนกอุปสัคออกเป็น ๓ ประเภทดังนี้ คือ

๑. **ธาตวัตถพาธกะ** คือ อุปสัคที่เบียดเบียนอรรถของธาตุ หมายถึงอุปสัคที่ใส่เข้ามาแล้ว ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงกันข้าม เช่น อาคจฺฉติ (ย่อมมา), ปราชยติ (ย่อมแพ้)

๒. **ธาตวัตถานุวัตตกะ**คือ อุปสัคที่คล้อยตามอรรถของธาตุ หมายถึงอุปสัคที่ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น นิสีทติ (ย่อมนั่ง), อธิเสติ (ย่อมนอน)

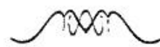
๓. **ธาตวัตถวิเสสกะ** คือ อุปสัคที่ทำอรรถของธาตุให้แปลกออกไป หมายถึงอุปสัคที่ทำให้ความหมายของธาตุพิเศษต่างออกไปจากเดิม แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อนุภวติ (ย่อมเสวย), อุคฺคจฺฉติ (ย่อมขึ้น), วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นโดยวิเศษ)

จำนวนอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้แสดงจำนวนอุปสัค ๒๐ ตัว คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, สํ, วิ, อว, อนุ, ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, สุ, อา, อติ, อปิ, อป, อุป มติที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้คล้อยตามคัมภีร์กัจจายนะ แม้คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๔๓๓) ก็แสดงอุปสัคไว้ ๒๐ ตัวเหมือนที่

กล่าวไว้ข้างต้น แท้ที่จริง อุปสัคที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นมติของคัมภีร์ปาณินีย์ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๕๘) ส่วนคัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๓๑) แสดงไว้ ๒๐ ตัว คือเพิ่ม โอ และตัด นี ทิ้ง เพราะท่านถือว่าแปลง อิ ที่ นิ เป็น อี ได้

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) มีความเห็นว่า มติของคัมภีร์โมคคัลลานเหมาะสมกว่ามติของคัมภีร์กัจจายนะ เพราะทีฆะ นิ เป็น นี ได้ ดังนั้น จึงถือว่า นิ เป็นอุปสัคเพียงตัวเดียว และทำให้อุปสัคมีเพียง ๒๐ ตัว เพราะมิฉะนั้นจะมีอุปสัคมากกว่า ๒๐ ตัว เนื่องจากมีการทีฆะอุปสัคบางตัว เช่นในคำว่า **ปาวจนํ**, **ทูรมํ** และ **สูรเตน** เป็นต้น

๔. นิปาตปทสังวรรณนา

นิปาตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนิบาตบทโดยระบุความเป็นนิบาต เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาขยาตบท หรืออุปสัคบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอวนฺติ นิปาตปทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า **เอวํ** เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **นิปาตปทํ** บ่งถึงคำว่า **เอวํ** เป็น นิบาต การอธิบายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อิตีติ นิปาตปทํ. (ปรมัตถทีปนี อิติวุตฺตกวรรณนา หน้า ๓)

คำว่า **อิติ** เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อิติ** เป็นได้ทั้งนิบาตบทและอาขยาตบท ที่เป็นนิบาตเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ แปลว่า ว่า, หรือ, คือ ส่วนที่เป็นอาขยาตบท สำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลว่า ย่อมไป (สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๒-๓)

ตัวอย่างที่ ๓

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิปาตสมุทายะของนิบาต คือ เสยฺยถา + อิทํ จึงระบุความหมายทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ได้ เช่น

อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ ? สมฺมาทิฏฺฐิ...

(มัชฌิมาปฏิปทานี้เทียว คือทางอันประเสริฐที่มีองค์แปด ทางนั้นเป็นไฉน ? ทางนั้นคือ สัมมาทิฏฐิ...)

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส กตโม โส อิติ เจติ อตฺโถ. กตมานิ วา ตานิ อฏฺฐงฺคิกานีติ. สพฺพลิงฺควิภตฺติวจนสาธารโณ หิ อยํ นิปาโต.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๗)

คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต คำนั้นมีความหมายว่า ถามว่า ทางนั้นเป็นไฉน ? อีกนัยหนึ่ง องค์แปดเหล่านั้นเป็นไฉน ? จริงอย่างนั้น ศัพท์นี้ เป็นนิบาตที่ทั่วไปกับลิงค์, พจน์ และวิภัตติทั้งหมด

เสยฺยถิทํ, เสยฺยถีทํ

ในฉบับพม่า มีปาฐะว่า **เสยฺยถิทํ** ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีปาฐะว่า **เสยฺยถีทํ** คำว่า **เสยฺยถีทํ** คล้อยตามวิธีเข้าสนธิในภาษาสันสกฤต เพราะในภาษาสันสกฤตนั้น สระเสียงสั้นข้างหลังที่เข้าสนธิต้องกลายเป็นสระเสียงยาว เช่น **ทณฺฑาคฺรํ** = ทณฺฑ + อคฺรํ (ปลายไม้เท้า) ส่วนในภาษาบาลี ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น **มธูทกํ** = มธุ + อุทกํ (น้ำหวาน) ไม่ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น **โลกคฺคปุคฺคโล** = โลก + อคฺคปุคฺคโล (บุคคลผู้เลิศในโลก)

ตัวอย่างที่ ๔

ยทิทนฺติ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๓)

คำว่า **ยทิทํ** เป็นนิบาต

คำว่า **ยทิทํ** มีรูปคล้ายสรรพนาม ๒ คำที่เข้าสนธิกัน แต่เป็นนิปาตสมุทายะของนิบาต คือ ยํ+อิทํ จึงระบุความหมายได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ เช่น

ยทิทํ ปิณฺฑปาโต, ยทิทํ วาทาธิปฺปาโย, ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, ยทิทํ อธิวิมุตฺติ, ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐปุริสปุคฺคลา, ยทิทํ อญฺญมญฺญ-วจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน.

ยทิทนฺติ ปทสฺส ยํ อิทนฺติ ปทวิภาคํ กตฺวา ยนฺติ จ อิทนฺติ จ สพฺพนาม-ปทนฺติ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห "ยทิทนฺติ นิปาโต"ติ. อิมินา ตีสุ ลิงฺเคสุ ทฺวีสุ จ วจเนสุ วินาสํ วิการํ วา วิสทิสํ วา น อยนฺตฺตา น คมนฺตฺตา อพฺยยํ นามาติ ทสฺเสติ. (ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๑๙๘)

ในบทว่า **ยทิทํ** พึงมีความสงสัยว่า กระทำการแยกบทเป็น ยํ และ อิทํ เป็นสรรพนาม[ที่เข้าสนธิ]บทว่า ยํ และ อิทํ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ยทิทนฺติ นิปาโต (คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาต) คำนี้แสดงว่า บทว่า ยทิทํ ชื่อว่า อัพยยะ เพราะไม่เข้าถึงความพินาศ, ความเปลี่ยนแปลง หรือความแตกต่างในลิงค์ ๓ และพจน์ ๒

ความหมายของนิบาต

นิปาต คือ คำที่ใช้นำหน้า, ไว้กลาง หรือต่อท้ายคำอื่น เพื่อให้สละสลวย หรือมีความชัดเจนขึ้น คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ปทานมาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนฺตีติ นิปาตา = นิ บทหน้า + ปตฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย (คำใดตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า นิบาต)

นิบาตที่อยู่ต้นบท เช่น **มา** ศัพท์ในตัวอย่างว่า มา โว ขณํ วิราเธถ (พวกเธอ อย่ายังขณะให้ล่วงเลยไป) หรือ **อถ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย (ในขณะนั้น บุรุษพึงมา)

นิบาตที่อยู่กลางบท เช่น **โข** ศัพท์ในตัวอย่างว่า โหติ โข ภิกฺขเว

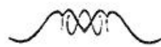
สมโย... (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล) หรือ **จ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า อายสฺมา จ สาริปุตฺโต อายสฺมา จ โมคฺคลฺลาโน (ท่านพระสารีบุตร และท่านพระโมคคัลลานะ)

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น **จ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) หรือ **วา** ศัพท์ในตัวอย่างว่า สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา (สมณะหรือพราหมณ์)

นักไวยากรณ์มีมติว่า นิบาตเป็นศัพท์ที่มีจำนวนมาก และมีความหมายมาก แม้ตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัยก็มีจำนวนมาก และมีความหมายมากเหมือนนิบาตดังที่คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๒๐ ได้กล่าวว่า

อุปสคฺคนิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.

นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสัค, นิบาต
และปัจจัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ มีมาก มีอรรถมากเป็นอเนก

๕. การกปทสังวรรณนา

การกปทสังวรรณนา คือ การอธิบายการกบทโดยระบุประเภทของการก หมายความว่า คำบางคำมีรูปแจกเหมือนกันในวิภัตติต่าง ๆ จึงทำให้ยากที่จะรู้ว่าเป็นการกไหน เช่นคำว่า **ปุริสา** ที่ลง โย ปฐมาวิภัตติ เป็นกัตตุการก, กัมมการก หรืออปาทานการก ในกรณีที่ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยสฺสาติ สมฺปทานวจนํ. (สังวรรณนาวิจาร)

คำว่า **ยสฺส** เป็นศัพท์สัมปทาน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สมฺปทานวจนํ** บ่งถึงคำว่า **ยสฺส** เป็นสัมปทาน-การกที่ลง ส จตุตถีวิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า **ยสฺส** อาจเป็นบท ๒ บท คือ บทสัมปทานการก หรือบทสัมพันธ์ การอธิบายการกบทในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า การกปทสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ ก็มิได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจาร ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น คัมภีร์นยาสะ หรือสุตตนิเทศ

ความหมาย/ประเภทของการก

การก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น ท่านจำแนกออกเป็น ๖ ประเภทดังนี้ คือ

๑. **กัตตุการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปฐมาวิภัตติในประโยคกัตตุวาจก หรือนามบทที่ลงตติยาวิภัตติใน

ประโยคกัมมวาจก เช่น **สูโท โอทนํ ปจติ**, **สูเทน โอทโน ปจฺจเต** (พ่อครัวหุงข้าว) คำว่า สูโท, สูเทน (พ่อครัว) เป็นผู้กระทำกิริยาการหุง ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า กัตตุการก

๒. **กัมมการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ ได้แก่ นามบทที่ลงทุติยาวิภัตติในประโยคกัตตุวาจก หรือนามบทที่ลงปฐมาวิภัตติในประโยคกัมมวาจก เช่น **สูโท โอทนํ ปจติ**, **สูเทน โอทโน ปจฺจเต** (พ่อครัวหุงข้าว) คำว่า โอทนํ, โอทโน (ข้าว) เป็นสิ่งที่ถูกกระทำคือถูกหุง ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า กัมมการก

๓. **กรณการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงตติยาวิภัตติ แปลว่า "ด้วย" เช่น **ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ** (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตฺเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยาการเกี่ยวข้าว ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า กรณการก

๔. **สัมปทานการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้รับวัตถุหรือกิริยา แปลว่า "แก่, เพื่อ, ต่อ" ได้แก่ นามบทที่ลงจตุตถีวิภัตติ เช่น **ภิกฺขุสฺส จีวรํ ททาติ** (ถวายจีวรแก่ภิกษุ) คำว่า ภิกฺขุสฺส (ภิกษุ) เป็นผู้รับวัตถุคือจีวร ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า สัมปทานการก

หรือในตัวอย่างว่า **สมณสฺส โรจเต สจฺจํ** (คำสัตย์ย่อมชอบใจแก่สมณะ) คำว่า สมณสฺส (สมณะ) เป็นผู้รับกิริยาความ ชอบใจ ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า สัมปทานการก

๕. **อปาทานการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นแดนหลีกออกของกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า "แต่, จาก" เช่น **คามา อเปนฺติ มุนโย** (ฤาษีหลีกออกจากหมู่บ้าน) คำว่า คามา (หมู่บ้าน) เป็นแดนหลีกออกของกิริยาที่ฤาษีออกไปจากหมู่บ้าน ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า อปาทานการก

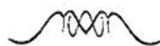
๖. **โอกาสการก** คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสถานที่ตั้งของกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า "ใน, ที่, บน" เช่น **เทวทตฺโต กเฏ นิสีทติ** (เทวทัตนั่งบนเสื่อ) คำว่า กเฏ (เสื่อ) เป็นที่ตั้งของกิริยานั่งของเทวทัต ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า โอกาสการก

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๑๕๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

การโก ฉพฺพิโธ กตฺตา กมฺมญฺจ กรณํ
ตถาสมฺปทานมปาทานํ โอกาโสติ สรูปโต.

การกมี ๖ ประเภท คือ กัตตุการก, กัมมการก, กรณการก, สัมปทานการก, อปาทานการก และโอกาสการก

บทอาลปนะเป็นบทที่กล่าวขึ้นมาลอย ๆ เพื่อการร้องเรียกเท่านั้น ท่านจึงไม่จัดเป็นการก เพราะท่านถือว่าบทที่จะจัดเป็นการกได้จะต้องสัมพันธ์กับกิริยา ถึงแม้ว่าผู้ที่ถูกร้องเรียกจะต้องทำกิริยาบางอย่างก็ตาม ในกรณีเช่นนี้ต้องใส่ประธานเข้ามาใหม่เพื่อทำประโยคให้สมบูรณ์

๖. สมาสปทสังวรรณนา

สมาสปทสังวรรณนา คือ การอธิบายสมาสบทโดยระบุประเภทของสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบางชนิด มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น สมาสที่มีสังขยาอยู่หน้าเป็นทิคุสมาส หรือพหุพพีหิสมาสได้ เหมือนคำว่า **จตุสจฺจํ** (สัจจะสี่) เป็นทิคุสมาส หรือคำว่า **ทวตฺติปตฺตา** (บาตรสองหรือสามใบ) เป็นพหุพพีหิ-สมาส ท่านจึงอธิบายสมาสบทในลักษณะนี้

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ **จตุสจฺจํ**, สมาหาเร ทิคุ.
สัจจะสี่ถูกประมวลแล้ว[ด้วยจิต] เหตุนั้น จึงเรียกว่า จตุสจฺจํ
[คำนี้]เป็นทิคุสมาสในสมาหารทิคุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ จตุสจฺจํ, สมาหาเร ทิคุ** บ่งถึงคำว่า **จตุสจฺจํ** เป็นสมาหารทิคุสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสที่มีสังขยาอยู่หน้ามี ๒ ประเภท คือ สมาหารทิคุสมาสและอสมาหารทิคุสมาส การอธิบายสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังวรรณนาวิจาร ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของสมาส

สมาส คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อกันเป็นศัพท์เดียวตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น สุนทร + พจน์ เป็น สุนทรพจน์, รัฐ + ศาสตร์ เป็น รัฐศาสตร์, อุดม + การณ์ เป็น อุดมการณ์

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๓๓๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **สมสฺสเตติ สมาโส** = สํ บทหน้า + อสฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย คำใด ย่อมถูกเชื่อม เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า สมาส

การเชื่อมคำดังกล่าวนี้ เป็นการเชื่อมบทหลายบทให้กลายเป็นบทเดียว เพื่อให้กระชับขึ้น ทั้งยังเชื่อมข้อความหลายอย่างในบทเหล่านั้นให้กลายเป็นข้อความเดียวอีกด้วย เช่นคำว่า

รญฺโญ ปุริโส ราชปุริโส บุรุษของพระราชา

สมาสบทว่า **ราชปุริโส นี้** เดิมเป็นบท ๒ บท และมีข้อความ ๒ อย่าง คือ พระราชาและบุรุษ เนื่องจากคำว่า **รญฺโญ** ได้แก่พระราชา และคำว่า **ปุริโส** ได้แก่บุรุษ ส่วนสมาสบท คือ **ราชปุริโส** เป็นบทเดียวที่กระชับขึ้นกว่าเดิม ทั้งยังมีข้อความเดียว คือ ราชบุรุษ เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่ง กล่าวว่า **ราชปุริโส คจฺฉติ** (ราชบุรุษไปอยู่) ผู้ฟังทราบว่า ผู้ไปคือ ราชบุรุษ มิใช่พระราชา หรือเมื่อผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า **ราชปุริสํ ปสฺสติ** (เห็นราชบุรุษอยู่) ผู้ฟังทราบว่า บุคคลได้เห็นราชบุรุษ มิใช่เห็นพระราชา

สมาส ๖ ประเภท

๑. **อัพยยีภาวสมาส** คือ สมาสที่มีอุปสัคหรือนิบาตอยู่หน้า มีความหมายของอุปสัคและนิบาตเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของศัพท์เหล่านั้นก่อน เช่น นครสฺส สมีปํ อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งนคร), กมสฺส อนุรูปํ ยถากฺกมํ (ตามสมควรแก่ลำดับ)

๒. **กัมมธารยสมาส** คือ สมาสที่มีบทหน้าขยายบทหลัง และมีบทหลังเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของบทหลังก่อน เช่น มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

๓. **ทิคุสมาส** คือ สมาสที่มีลักษณะเหมือนกัมมธารยสมาส ต่างกันที่บทหน้าเป็นคำแสดงจำนวน เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม)

๔. **ตัปปุริสสมาส** คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตตินาม ๖ ประเภท มีทุติยาวิภัตติเป็นต้น และมีบทหลังเป็นประธาน เช่น ภูมึ คโต ภูมิคโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน)

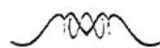
๕. **พหุพพีหิสมาส** คือ สมาสที่มีความหมายของบทที่โยกเข้ามาเป็นประธาน รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มีสรรพนามอยู่ด้วย เช่น พหโว วีหโย ยสฺสาติ พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

๖. **ทวันทสมาส** คือ สมาสที่มีบททั้งสองเป็นประธาน คือแปลคู่กัน ไม่มีบทไหนเป็นบทขยาย รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มี จ ศัพท์ ๒ คำอยู่ด้วย เช่น จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ (ตาและหู)

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๔๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สมาโส ฉพฺพิโธพฺยยี- ภาโว จ กมฺมธารโย
ทิคุ ตปฺปุริโส พหุพฺ- พีหิ ทฺวนฺโทติ นามโส.

สมาสมี ๖ ประเภทโดยชื่อ คือ อัพพยีภาวสมาส, กัมมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตัปปุริสสมาส, พหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส

๗. ตัทธิตปทสังวรรณนา

ตัทธิตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตบทโดยระบุการอาเทศของตัทธิต หมายความว่า เมื่อลงตัทธิตปัจจัยท้ายนามบทแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรที่นามบทบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนสระเหมือนพฤทธิ์ อ เป็น อา ในคำว่า **วาสิฏฺโฐ** = วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวสิฏฐะ) หรือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทฺวิ เป็น ทุ ในคำว่า **ทุติย** = ทฺวิ ศัพท์ + ติย ปัจจัย (ที่สอง) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เสฏฺฐนฺติ ปสตฺถตรํ. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายคันถารัมภะ)

คำว่า **เสฏฺฐํ** มีความหมายว่า ประเสริจกว่า

ในตัวอย่างนี้ บทว่า **ปสตฺถตรํ** บ่งถึงคำว่า **เสฏฺฐํ** ในที่นี้ เป็นคำที่แปลง **ปสตฺถ** เป็น **ส** ทั้งนี้เพราะ **ส** อักษรเป็นอาเทศของศัพท์หลายศัพท์ อาทิเช่น **สพฺพ, สนฺต, สห** การอธิบายตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปท-สังวรรณนา

คำที่สามารถแปลงเป็น ส

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๓๔) กล่าวว่า คำที่สามารถแปลงเป็น ส ได้ มีดังนี้ คือ สพฺพ, สนฺต, สห, สมาน, ต, อตฺต, ม

ตัวอย่างเช่น

สทา = สพฺพ ศัพท์ + ทา ปัจจัย (ในกาลทุกเมื่อ)

สทฺธมฺม = สนฺต ศัพท์ + ธมฺม ศัพท์ (ธรรมของสัตบุรุษ)

สเทว = สห ศัพท์ + เทว ศัพท์ (ผู้เป็นไปกับด้วยเทวดา)

สวณฺณ = สมาน ศัพท์ + วณฺณ ศัพท์ (ผู้มีผิวพรรณเหมือนกัน)

โส = ต ศัพท์ + สิ วิภัตติ ([บุรุษ]นั้น)

สก = อตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ของตน)

อสุ = อมุ ศัพท์ + สิ วิภัตติ ([บุรุษ]โน้น)

ตัวอย่างที่ ๒

สพฺพญฺญุตา กฺวจาทินา ตาปจฺจเย รสฺสตฺตํ.

ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ความเป็นรัสสะย่อมมี ในเพราะ ตา ปัจจัย ด้วยสูตรว่า กฺวจิ เป็นต้น (ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กฺวจาทินา ตาปจฺจเย รสฺสตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **สพฺพญฺญุตา** สำเร็จรูปมาจาก **สพฺพญฺญู** ศัพท์ + **ตา** ปัจจัย รัสสะ อู เป็น อุ ในเพราะ ตา ปัจจัย การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิต-ปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ราชิโน ภาโว **รชฺชํ.** กฺวจาทินา รสฺสตฺตํ.

ความเป็นแห่งพระราชา เรียกว่า รัชชะ ความเป็นรัสสะย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจิ เป็นต้น (ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กฺวจาทินา รสฺสตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **รชฺช** สำเร็จรูปมาจาก **ราช** ศัพท์ + **ณฺย** ปัจจัย รัสสะ อา ที่ รา เป็น อ การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

เตสุ วุทฺธีติอาทินา ณการสฺส นกาโร. **กนิโย กนิฏฺโฐ.**

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษร ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น [เช่น] กนิโย กนิฏฺโฐ (ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๙๖)

คำว่า **เตสุ วุทฺธีติอาทินา ณการสฺส นกาโร** บ่งถึงคำว่า **กนิโย, กนิฏฺโฐ** สำเร็จรูปมาจาก **กณิโย กณิฏฺโฐ** แปลง ณ อักษร เป็น น อักษร การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

ความหมายของตัทธิต

ตัทธิต คือ การเชื่อมคำนามกับปัจจัย เป็นการสร้างคำใหม่เพื่อให้กระชับกว่าการใช้คำนามล้วนๆ หมายความว่า ตัทธิตปัจจัยนี้ช่วยย่อคำให้สั้นลง เช่น แทนที่จะต้องกล่าวว่า **วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ** (ตระกูลของวสิฏฐะ) ก็ลง ณ ปัจจัยแทนความหมายว่า อปัจจะ (ตระกูล) กล่าวเพียงคำว่า **วาสิฏฺโฐ** (ตระกูลของวสิฏฐะ)

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๓๖๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **เตสํ นามิกานํ หิตา ตทฺธิตา** = ต ศัพท์ + หิต ศัพท์ (ปัจจัยที่เกื้อกูลแก่นามบทเหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต) การเกื้อกูลแก่นามบท คือการใช้ปัจจัยแทนนามบทเพื่อให้คำสั้นลงนั่นเอง เช่น เมื่อลง ณ ปัจจัยท้าย **วสิฏฺโฐ** ในความหมายอปัจจะ ก็จะเกิดคำใหม่ที่กระชับกว่าเดิมว่า **วาสิฏฺโฐ**

ตัทธิต ๓ ประเภท

๑. **สามัญญวุตติตัทธิต** คือ ตัทธิตที่มีความหมายทั่วไป ได้แก่ อปัจจตัทธิต, อเนกัตถตัทธิต, อัสสัตถิตัทธิต และสังขยาตัทธิต

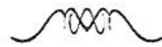
๒. **ภาวตัทธิต** คือ ตัทธิตที่ใช้ลงในอรรถภาวะ

๓. **อัพยยตัทธิต** คือ ตัทธิตที่เป็นอัพยยศัพท์

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบาย ๔๒๓ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สามญฺญวุตฺติ-ภาวตฺถา- พฺยยโต ตทฺธิตํ
ติธาตตฺราทิ จตุธาปจฺจา- นกตฺถสฺสตฺถิ-สงฺขฺยโต.

ตัทธิตปัจจัยมี ๓ ประเภท คือ สามัญญวุตติตัทธิต, ภาวตัทธิต และอัพยยตัทธิต ในบรรดาตัทธิต ๓ ประเภทนั้น ตัทธิตอย่างแรกมี ๔ ประเภท คือ อปัจจตัทธิต, อเนกัตถตัทธิต, อัสสัตถิตัทธิต และสังขยาตัทธิต

๘. นามวิภัตติสังวรรณนา

นามวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตตินามโดยระบุการอาเทศของวิภัตตินาม หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติท้ายคำนามแล้ว เปลี่ยนอักษรในวิภัตติได้บ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ส วิภัตติ เป็น โน ในคำว่า **พฺรหฺมุโน** = พฺรหฺม ศัพท์ + ส วิภัตติ (แก่พรหม), แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น นา ในคำว่า **อตฺตนา** = อตฺต ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ (จากตน) หรือแปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น นิ ในคำว่า **พฺรหฺมนิ** = พฺรหฺม ศัพท์ + สฺมึ วิภัตติ (ในพรหม) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อนุสฺสรโตติ อนุสฺสรนฺตสฺส. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๒)

คำว่า **อนุสฺสรโต** มีความหมายว่า [เมื่อเรา]ระลึกอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนุสฺสรนฺตสฺส** บ่งถึงคำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก **อนุสฺสรนฺต** ศัพท์ + **ส** วิภัตติ ทั้งนี้เพราะ โต ศัพท์มีรูปเหมือน โต ปัจจัย ในรูปว่า ปุริสโต (จากบุรุษ) อิตฺถิโต (จากสตรี) ราชโต (จากพระราชา) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา

ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๑๒๗) คำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก อนุสฺสรนฺต + ส แปลง นฺต เป็น นฺตุ แปลง นฺตุ กับ ส วิภัตติ เป็น โต

ตัวอย่างที่ ๒

ตโตนิทานนฺติ ตํนิทานํ ตํเหตุกํ.

ปจฺจตฺตวจนสฺส โตอาเทโส เวทิตพฺโพ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

คำว่า **ตโตนิทานํ** มีความหมายว่า อันมีการจับงูพิษนั้นเป็นมูล คืออันมีการจับงูพิษนั้นเป็นเหตุ บัณฑิตพึงทราบว่า แปลงปฐมาวิภัตติเป็น โต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปจฺจตฺตวจนสฺส โตอาเทโส เวทิตพฺโพ** บ่งถึงคำว่า

ตโตนิทานํ สำเร็จรูปมาจากคำว่า **ต + นิทาน** แปลง สิ ที่ลงท้าย ต เป็น โต การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง **นามวิภัตติสังวรรณนา** คือ การอธิบายโดยระบุประเภทของวิภัตตินามว่า วิภัตตินามในบทตั้งเป็นวิภัตติประเภทไหน ในวิภัตตินาม ๗ หมวด เมื่อผู้ศึกษารู้ประเภทของวิภัตติก็จะเข้าใจความหมายของคำได้ง่ายขึ้น เพราะวิภัตติเป็นเครื่องแสดงความหมายให้ปรากฏชัด ดังมีปริภาสากล่าวว่า **สทฺโท ญาปกเหตุ. อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.** (ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ [ความหมาย] ความหมายเป็นผลที่รับรู้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

ปุริโสติ ปฐเมกวจนํ. (สังวรรณนาวิจาร)

คำว่า **ปุริโส** เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปฐเมกวจนํ** บ่งถึงคำว่า **ปุริโส** เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ คือ สิ ทั้งนี้เพราะคำนี้อาจเป็นบทที่ลง ส วิภัตติ แล้วแปลงเป็น โส เหมือนคำว่า **มนโส** (แก่ใจ), **ถามโส** (แก่กำลัง) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา

นัยที่สองนี้ไม่มีแสดงไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์ปทวิจารได้กล่าว เรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของวิภัตตินาม

วิภัตตินาม คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของนาม คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงฺคตฺถํ วิภชนฺตีติ วิภตฺติโย = วิ บทหน้า + ภชฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของนามศัพท์ด้วยการจำแนกเป็นกรรมเป็นต้น และด้วยการจำแนกเป็นเอกพจน์เป็นต้น เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภัตติ)

วิภัตตินาม ๗ ประเภท

[ตามชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์และอรรถกถา-ฎีกา]

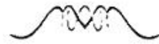
คัมภีร์ไวยากรณ์	คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
๑. ปฐมาวิภัตติ	ปัจจัตตะ
๒. ทุติยาวิภัตติ	อุปโยคะ
๓. ตติยาวิภัตติ	กรณะ
๔. จตุตถีวิภัตติ	สัมปทานะ
๕. ปัญจมีวิภัตติ	อปาทานะ
๖. ฉัฏฐีวิภัตติ	สามิ
๗. สัตตมีวิภัตติ	ภุมมะ

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๒๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจตฺตมุปโยคญฺจ กรณํ สมฺปทานิยํ
นิสฺสกฺกํ สามิวจนํ ภุมฺมาลปนมฏฺฐมํ.

ปัจจัตตะ, อุปโยคะ, กรณะ, สัมปทานะ, นิสสักกะ,
สามิ, ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่แปด

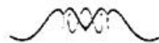
อาลปนะเป็นวิภัตติที่นับเนื่องในปฐมาวิภัตติ มีชื่อเรียกเหมือนกันในคัมภีร์ไวยากรณ์, อรรถกถา และฎีกา

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺคโช ยถา.

นิรุตติ์บ่ขีดเขียน แต่ไปเพียรเรียนพระไตร
ทุกบทย่อมสงสัย ดั่งคชไปไร้ดวงตา.

๙. อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตติอาขยาตโดยระบุการอาเทศของวิภัตติอาขยาต หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยาตท้ายธาตุแล้ว ก็เปลี่ยนอักษรในวิภัตติอาขยาตบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์ เหมือนแปลง เอยฺย วิภัตติ เป็น เอ ในคำว่า **คจฺเฉ** = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ (พึงไป) หรือแปลง **อี** วิภัตติ เป็น **ตฺถ** เช่นในคำว่า **อลตฺถ** = ลภฺ ธาตุ + อี ปัจจัย (ได้แล้ว)

ตัวอย่างเช่น

อุจฺเฉจฺฉามีติ อุจฺฉินฺทิสฺสามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๑๕)

คำว่า **อุจฺเฉจฺฉามิ** มีความหมายว่า จักตัด

คำว่า **อุจฺฉินฺทิสฺสามิ** บ่งถึงคำว่า **อุจฺเฉจฺฉามิ** สำเร็จรูปมาจากคำว่า **อุจฉินฺทิสฺสามิ** โดยแปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ เหมือนคำว่า **ลจฺฉติ** = ลภฺ ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ (จักได้), **วจฺฉติ** = วสฺ ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ (จักอยู่) การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

คำว่า **อุจฺฉินฺทิสฺสามิ** สำเร็จรูปมาจาก **อุ** บทหน้า + **ฉิทฺ** ธาตุ + **สฺสามิ** วิภัตติ แปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ, แปลง ทฺ ที่สุดธาตุเป็น จฺ, พฤทธิ์ อิ ใน ฉิทฺ เป็น เอ, ซ้อน จฺ อักษรที่ อุ บทหน้า

อีกนัยหนึ่ง **อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา** คือ การระบุประเภทของวิภัตติอาขยาต หมายความว่า วิภัตติอาขยาตบางตัวนับเนื่องในวิภัตติหลายหมวด เช่น **มิ, ม** เป็นวัตตมานาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ หรือ **สฺสํ** เป็นภวิสสันติวิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อามนฺตยตนฺติ อามนฺเตตุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖๗)

คำว่า **อามนฺตยตํ** มีความหมายว่า จงเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อามนฺเตตุ** บ่งถึง **ตํ** วิภัตติ ในคำว่า **อามนฺตยตํ** เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อาขยาต-วิภัตติสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนุยุญฺชนฺตนฺติ สมนุยุญฺชนฺตุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๙๑)

คำว่า **สมนุยุญฺชนฺตํ** มีความหมายว่า จงประกอบ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สมนุยุญฺชนฺตุ** บ่งถึง **อนฺตํ** วิภัตติ ในคำว่า **สมนุยุญฺชนฺตํ** เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

มนฺตวฺโหติ มนฺตยถ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๗)

คำว่า **มนฺตยวฺโห** มีความหมายว่า จงปรึกษา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **มนฺตยถ** บ่งถึง **วฺโห** วิภัตติ ในคำว่า **มนฺตวฺโห** เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

กริสฺสนฺติ กริสฺสามิ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า **กริสฺสํ** มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กริสฺสามิ** บ่งถึง **สฺสํ** วิภัตติ ในคำว่า **กริสฺสํ** เป็นภวิสสันติวิภัตติ ทั้งนี้เพราะ **สฺสํ** วิภัตติเป็นวิภัตติ ๒ หมวด คือ ภวิสสันติ

และกาลาติปัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาต-วิภัตติสังวรรณนา

ความหมายของอาขยาต

อาขยาต คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัตติเพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **กฺริยํ อาจิกฺขตีติ อาขฺยาตํ** = อาบทหน้า + ขฺยา ธาตุ + ต ปัจจัย (คำใดกล่าวกิริยา เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า อาขยาต) อาขยาต มี ๓ วาจก หรือ ๓ สาธนะ คือ

๑. **กัตตุวาจก** คือ คำที่ระบุถึงผู้ทำกิริยา หรือคำที่ระบุถึงประธานในประโยคนั่นเอง เช่น สูโท โอทนํ ปจติ คำว่า ปจติ ใน ตัวอย่างนี้เป็นกัตตุวาจก เพราะเน้นประธานคือพ่อครัว

๒. **กัมมวาจก** คือ คำที่ระบุถึงสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น สูเทน โอทโน ปจฺจเต คำว่า ปจฺจเต เป็นกัมมวาจก เพราะเน้นกรรมคือข้าว

๓. ***ภาววาจก*** คือ คำที่ระบุถึงกิริยาอาการ เช่น เตน ภูยเต (อันเขาเป็นอยู่) คำว่า ภูยเต เป็นภาววาจก เพราะเน้นกิริยาการเป็นอยู่

หมายเหตุ:-ศัพท์ที่เป็นเหตุกัตตุวาจกจัดว่านับเนื่องในกัตตุวาจก และศัพท์ที่เป็นเหตุกัมมวาจกก็นับเนื่องในกัมมวาจก ทั้งนี้เพราะความหมายของเหตุที่มีปรากฏในศัพท์เหล่านี้ มิใช่ความหมายของอาขยาตวิภัตติ แต่เป็นความหมายของการิตปัจจัย

ในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๗๐ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อาขฺยาตปจฺจยา สพฺเพ **ภเวยฺยุํ สาธนตฺตเย**
กตฺตา กมฺมญฺจ ภาโว จ **สาธนานีธ วุจฺจเร.**

อาขยาตวิภัตติทั้งหมดใช้ในสาธนะ ๓ ประเภท ในอาขยาตกัณฑ์นี้ จะกล่าวสาธนะเหล่านี้คือ กัตตา, กรรม และภาวะ

สกมฺมกมฺหา ธาตุมฺหา กตฺตุกมฺเมสุ โหนฺติ เต
น ภาเว กมฺมรหิตา กตฺตุภาเวสุ นาปเร.

อาขยาตวิภัตติเหล่านั้นเมื่อลงท้ายสกัมมกธาตุ มีอรรถกัตตาและกรรม ไม่มีอรรถภาวะ เมื่อลงท้ายอกัมมกธาตุ มีอรรถกัตตาและภาวะ ไม่มีอรรถกรรมวิภัตติ

ความหมายของวิภัตติ

วิภัตติ คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **กาลาทิวเสน ธาตฺวตฺถํ วิภชนฺตีติ วิภตฺติโย** (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของธาตุโดยจำแนกกาลเป็นต้น เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภัตติ)

วิภัตติอาขยาต ๘ หมวด

๑.**วัตตมานาวิภัตติ** คือวิภัตติที่กำลังเป็นไปอยู่กล่าวคือระบุอาการไปเป็นต้นที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ มีรูปวิเคราะห์ว่า *วตฺตตีติ วตฺตมานา* (กิริยาใดเป็นไปอยู่ เหตุนั้น กิริยานั้น ชื่อว่า วัตตมานา) *วตฺตมานํ โชเตนฺตีติ วตฺตมานา* (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เป็นไปอยู่ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า วัตตมานา)

๒. **ปัญจมีวิภัตติ** คือ วิภัตติหมวดที่ห้า มีรูปวิเคราะห์ว่า *ปญฺจนฺนํ ปูรณี ปญฺจมี* (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติห้าหมวด ชื่อว่า ปัญจมี)

๓. **สัตตมีวิภัตติ** คือ วิภัตติหมวดที่เจ็ด มีรูปวิเคราะห์ว่า *สตฺตนฺนํ ปูรณี สตฺตมี* (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติเจ็ดหมวด ชื่อว่า สัตตมี)

๔. **ปโรกขาวิภัตติ** คือ วิภัตติแสดงกิริยาอันผู้พูดมิได้ประสบด้วยตนเอง แต่ได้ยินจากผู้อื่น มีรูปวิเคราะห์ว่า *อกฺขานํ ปรํ ปโรกฺขา* (กิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า[คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น และกาย] ชื่อว่า ปโรกขา) *ปโรกฺขํ ทีเปตีติ ปโรกฺขา* (วิภัตติใดแสดงกิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ปโรกขา)

๕. **หิยยัตตนีวิภัตติ** คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ผ่านมาเมื่อวานนี้ [หิยฺโย] มีรูปวิเคราะห์ว่า *หิยฺโย ภโว หิยฺยตฺตโน* (กิริยาที่เกิดวันวาน ชื่อว่า หิยยัตตนะ) *หิยฺยตฺตนํ ทีเปตีติ หิยฺยตฺตนี* (วิภัตติใดแสดงกิริยาที่เกิดวันวาน เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า หิยยัตตนี)

๖. **อัชชตนีวิภัตติ** คือ วิภัตติที่แสดงกิริยาที่ผ่านมาในวันนี้ [อชฺช] มีรูปวิเคราะห์ว่า *อชฺช ภโว อชฺชตโน* (กิริยาที่เกิดในวันนี้ ชื่อว่า อัชชตนะ) *อชฺชตนํ ทีเปตีติ อชฺชตนี* (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เกิดในวันนี้ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า อัชชตนี)

๗. **ภวิสสันติวิภัตติ** คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่จะเกิดในวันนี้หรือวันต่อไป มีรูปวิเคราะห์ว่า *ภวิสฺสตีติ ภวิสฺสนฺโต* (กิริยาที่จะเกิด ชื่อว่า ภวิสสันตะ) *ภวิสฺสนฺตํ ทีเปตีติ ภวิสฺสนฺตี* (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่จะเกิด เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ภวิสสันตี)

๘. **กาลาติปัตติวิภัตติ** คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ล่วงเลยไปแล้ว [กาลาติปตฺติ] มีรูปวิเคราะห์ว่า *กาลสฺส อติปตนํ กาลาติปตฺติ* (การล่วงเลยไปของกิริยา ชื่อว่า กาลาติปัตติ) *กาลาติปตฺตึ ทีเปตีติ กาลาติปตฺติ* (วิภัตติใด แสดงการล่วงเลยของกิริยา เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า กาลาติปัตติ)

อย่างไรก็ตาม ลำดับวิภัตติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ไม่มีความหมายตามรูปศัพท์ เป็นชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ ในกรณีการลำดับวิภัตติตามกาลมีดังนี้ คือ

๑.	หิยยัตตนีวิภัตติ	อดีตกาล
๒.	อัชชตนีวิภัตติ	อดีตกาล
๓.	ปโรกขาวิภัตติ	อดีตกาล
๔.	วัตตมานาวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๕.	ปัญจมีวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๖.	กาลาติปัตติวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๗.	สัตตมีวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๘.	ภวิสสันติวิภัตติ	อนาคตกาล

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (อธิบายสูตร ๕๖๑) กล่าวว่า โบราณาจารย์ได้เรียงลำดับวิภัตติตามกาล คือ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล, กาลวิมุตติ และอนาคตกาล แต่ต่อมานักไวยากรณ์ได้เรียงลำดับวิภัตติใหม่โดยกล่าวปัจจุบันกาลก่อนเป็นวัตตมานา, ปัญจมี และสัตตมีเป็นต้น เพื่อให้เข้าใจวิภัตติได้ง่าย อันที่จริง ในพระบาลีมีการเรียงลำดับกาลเป็นอดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ดังมีพระพุทธพจน์เป็นสาธกว่า

สพฺเพ สทฺธมฺมครุโน วิหํสุ วิหรนฺติ จ
อโถปิ วิหริสฺสนฺติ เอสา พุทฺธาน ธมฺมตา.

(สํ. ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๙)

พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทรงเป็นผู้หนักแน่นในพระสัทธรรม ประทับอยู่แล้ว ย่อมประทับอยู่ และจักประทับอยู่ นี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๑๐. อาขยาตธาตุสังวรรณนา

อาขยาตธาตุสังวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในอาขยาตบทโดยระบุการอาเทศของธาตุอาขยาต หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยาตท้ายธาตุแล้วมีการเปลี่ยนแปลงอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง มฺ เป็น จฺฉ ในคำว่า **คจฺฉติ** = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมไป) หรือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทา ธาตุ เป็น ทชฺช ในคำว่า **ทชฺชติ** = ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมให้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

กาหตีติ กริสฺสติ.

คำว่า **กาหติ** มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กริสฺสติ** บ่งถึงคำว่า **กาหติ** สำเร็จรูปมาจาก **กรฺ** ธาตุ + **สฺสติ** วิภัตติ แปลง กรฺ ธาตุ เป็น กาหฺ และลบ สฺส ใน สฺสติ การอธิบายธาตุอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจาร เข้าใจว่าท่านนำอุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ทชฺเชติ ทเทยฺยํ ททามิ วา. (ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๓๑๙)

คำว่า **ทชฺเช** มีความหมายว่า พึงให้ หรือย่อมให้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ทเทยฺยํ** บ่งถึงคำว่า **ทชฺเช** สำเร็จรูปมาจาก **ทา** ธาตุ + **อ** ปัจจัย + **เอยฺยํ** วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชฺช, แปลง เอยฺยํ เป็น เอ ส่วนคำว่า **ททามิ** บ่งถึงคำที่สำเร็จรูปมาจาก **ทา** ธาตุ + **อ** ปัจจัย + **มิ** วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชฺช แปลง มิ วิภัตติ เป็น เอ การอธิบายธาตุอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา

ตัวอย่างข้างต้นนี้ได้ระบุการอาเทศของธาตุและวิภัตติในอาขยาตบท จึงเป็นทั้งอาขยาตธาตุสังวรรณนาและอาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

ธาตุ ๓ ประเภท

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (อธิบายสูตร ๓๕๐) ได้จำแนกธาตุในอาขยาตกัณฑ์ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **ปกติธาตุ** คือ ธาตุจริงที่ระบุกิริยา เช่น ภู ธาตุ, ปจฺ ธาตุ และ คมฺ ธาตุ เป็นต้น ท่านบัญญัติให้ลงวิภัตติท้ายธาตุจริง เหล่านี้เป็นรูปว่า **ภวติ** (ย่อมเป็น) **ปจติ** (ย่อมหุง) **คจฺฉติ** (ย่อมไป)

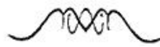
๒. **วิกติธาตุ** คือ ธาตุที่เปลี่ยนแปลง ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริง แต่เป็นปัจจัยที่ลงท้ายธาตุจริงและสามารถระบุกิริยาได้เหมือนธาตุจริง เช่น **ติติกฺข** = ติชฺ ธาตุ + ข ปัจจัย มีรูปว่า **ติติกฺขติ** (ย่อมอดทน), **ติกิจฺฉ** = กิตฺ ธาตุ + ฉ ปัจจัย มีรูปว่า **ติกิจฺฉติ** (ย่อมรักษา), **วีมํส** = มานฺ ธาตุ + ส ปัจจัย มีรูปว่าวีมํสติ (ย่อมใคร่ครวญ)

๓. **นามธาตุ** คือ ธาตุที่เป็นนาม ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริงเหมือนวิกติธาตุ เป็นปัจจัยที่ลงท้ายนามบทและสามารถระบุกิริยาได้ เช่น **ปพฺพตาย** = ปพฺพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย มีรูปว่า **ปพฺพตายติ** (ย่อมประพฤติดั่งภูเขา), **ปุตฺตีย** = ปุตฺต ศัพท์ + อีย ปัจจัย มีรูปว่า **ปุตฺตียติ** (ย่อมประพฤติดั่งบุตร)

พระธัมมานันทมหาเถระ วัดท่ามะโอ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปกตี วิกตี นามํ ติธา ธาตู ปเภทโตภฺวาที
ปกตี ขาทฺยนฺตา วิกตฺยายาที นามิกา.

ธาตุมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นปกติธาตุ, วิกติธาตุ และนามธาตุ ธาตุอันมี ภู ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ปกติธาตุ ธาตุอันมี ข ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ชื่อว่า วิกติธาตุ ธาตุอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้น[เป็นที่สุด] ชื่อว่า นามธาตุ

๑๑. กิตกธาตุสังวรรณนา

กิตกธาตุสังวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในกิตก์บท โดยระบุการอาเทศของธาตุในกิตก์บท หมายความว่า เมื่อลงกิตก์ปัจจัยท้ายธาตุแล้ว ก็เปลี่ยนอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง รฺ ใน กรฺ ธาตุ เป็น ตฺ ในคำว่า **กตฺตุ** = กรฺ ธาตุ + ตุ ปัจจัย (ผู้ทำ) หรือแปลง ทฺ ของ ทหฺ ธาตุ เป็น ฬฺ ในคำว่า **ปริฬาโห** = ปริ บทหน้า + ทหฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย (ความเร่าร้อน) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ฆาตโกติ หนโก. (สังวรรณนาวิจาร)

คำว่า **ฆาตโก** มีความหมายว่า ผู้ประหาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **หนโก** บ่งถึงคำว่า **ฆาตโก** สำเร็จรูปมาจาก **หนฺ** ธาตุ + **ณฺวุ** ปัจจัย แปลง หนฺ เป็น ฆาต การอธิบายธาตุของกิตก์บทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้มีปรากฏในคัมภีร์เหล่านั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังวรฺรณนาวิจารได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี. คัมภีร์ไวยากรณ์ มีสาธกดังต่อไปนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

สปฺเปน **ฑํสิโต** วา.

กฺวจิ ธาตูติอาทินา ทสฺส ฑตฺตํ. (ปทรูปสิทธิ สูตร ๖๒๖)

หรือ บุคคลอันงูกัดแล้ว

แปลง ท อักษร เป็น ฑ อักษรด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น

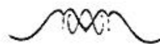
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กวจิ ธาตูติอาทินา ทสฺส ฑตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **ฑํสิโต** สำเร็จรูปมาจากคำว่า **ทํสิโต** แปลง ท อักษร เป็น ฑ อักษร การอธิบายธาตุของกิตก์บทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังวรรณนา

ความหมายของกิตก์

กิตก์ คือ คำเชื่อมธาตุกับปัจจัย เพื่อสร้างคำที่ทำหน้าที่เป็น ผู้กระทำกิริยาเป็นต้น ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินดา (คาถา ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **สิสฺสานํ กงฺขํ กิรติ อปเนตีติ กิตโก** = กิรฺ ธาตุ + ณวุ ปัจจัย ปัจจัยใด กำจัดความสงสัยของศิษย์ เหตุนั้น ปัจจัยนั้น ชื่อว่า กิตกะ

การกำจัดความสงสัยของศิษย์ ก็คือการทำให้ศิษย์เข้าใจหน้าที่ของศัพท์ได้อย่างถูกต้อง คือศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยา เช่น

การโก = กรฺ ธาตุ + ณวุ ปัจจัย (ผู้ทำ), **วตฺตา** = วจฺ ธาตุ + ตุ ปัจจัย (ผู้กล่าว), **พุทฺโธ** = พุธฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ผู้รู้) หรือศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัยในกัมมสาธนะ ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น **ปิโย** = ปี ธาตุ + ย ปัจจัย (ผู้เป็นที่รัก), **ทานํ** = ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ทานที่ถูกให้) เป็นต้น

๑๒. ตัทธิตปัจจยสังวรรณนา

ตัทธิตปัจจัยสังวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตปัจจัยโดยระบุประเภทของตัทธิตปัจจัย

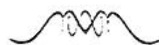
ตัวอย่างเช่น

ปาปิโยติ ปาปตโร. (สังวรรณนาวิจาร)

คำว่า **ปาปิโย** มีความหมายว่า ผู้บาปกว่า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปาปตโร** บ่งถึง **อิย** ปัจจัยในคำว่า **ปาปิย** เป็นวิเสสตัทธิตปัจจัย ทั้งนี้เพราะ **ตร** ปัจจัยเป็น ปัจจัยที่ลงในอรรถวิเสสตัทธิตเหมือน **อิย** ปัจจัย การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฏีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้ ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังวรรณนาวิจารได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฏีกาของไวยากรณ์บาลี

๑๓. กิตกปัจจยสังวรรณนา

กิตกปัจจยสังวรรณนา คือ การอธิบายกิตก์ปัจจัยโดยระบุการอาเทศของกิตก์ปัจจัย หมายความว่า เมื่อลงกิตก์ปัจจัยท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในกิตก์ปัจจัยบ้าง กล่าวคือแปลง **ต** ปัจจัยกับที่สุดธาตุ เป็น **อิณฺณ** ในคำว่า **ติณฺณ** = ตรฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ข้ามแล้ว) หรือลบ **ตฺวา** ปัจจัยที่แปลงเป็น **ย** ในคำว่า **อภิญฺญาย** = อภิ + ญา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย (รู้ยิ่งแล้ว) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อาจิณฺณนฺติ จริตํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๕)

คำว่า **อาจิณฺณํ** มีความหมายว่า ประพฤติแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จริตํ** บ่งถึงคำว่า **อาจิณฺณํ** สำเร็จรูปมาจาก **อา** บทหน้า + **จรฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย แปลง ต เป็น อิณฺณ และลบ รฺ ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า **อากิณฺณ** = **อา** บทหน้า + **กิรฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย (เกลื่อนกล่นแล้ว) การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อทนฺตาติ อทมิตา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๙)

คำว่า **อทนฺตา** มีความหมายว่า ผู้ไม่ฝึกแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อทมิตา** บ่งถึงคำว่า **ทนฺตา** สำเร็จรูปมาจาก **ทมฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย แปลง ต เป็น นฺต และลบ มฺ ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า **ปกฺกนฺต** = **ป** บทหน้า + **กมฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย (หลีกไปแล้ว) การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ผุสฺส ผุสฺส ปฏิเวเทนฺตีติ ผุสิตฺวา ผุสิตฺวา ปฏิเวเทนฺติ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๕)

ปาฐะว่า **ผุสฺส ผุสฺส ปฏิเวเทนฺติ** มีความหมายว่า กระทบแล้ว กระทบแล้ว ย่อมเสวย

คำว่า **ผุสิตฺวา ผุสิตฺวา** บ่งถึงคำว่า **ผุสฺส ผุสฺส** สำเร็จรูปมาจาก **ผุสฺ** ธาตุ + **ตฺวา** ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และแปลง ย เป็น ส การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อภิญฺญาติ อภิญฺญาย. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า **อภิญฺญา** มีความหมายว่า รู้ยิ่งแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อภิญฺญาย** บ่งถึงคำว่า **อภิญฺญา** สำเร็จรูปมาจากคำว่า **อภิญฺญาย** = อภิ บทหน้า + ญา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และ ลบ ย อักษร เหมือนคำว่า **ปฏิสงฺขา** (= ปฏิสงฺขาย) **โยนิโส** (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา), **สยํ อภิญฺญา = อภิญฺญาย** (รู้ยิ่งเองแล้ว), **ปริเยสนา = ปริเยสนาย** (ด้วยการแสวงหา) การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อวลมฺพาติ อวลมฺพิตฺวา. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า **อวลมฺพ** มีความหมายว่า อาศัยแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อวลมฺพิตฺวา** บ่งถึงคำว่า **อวลมฺพ** สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ลพฺ ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และลบ ย อักษร การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

กิตก์ ๒ ประเภท

คัมภีร์กัจจายนะ (สูตรที่ ๕๔๕ - ๕๔๖) ได้จำแนกกิตก์ปัจจัยออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้ คือ

๑. **กิจจปัจจัย** คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ มี ๕ ตัว คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย, ริจฺจ ปัจจัยเหล่านี้ สามารถแสดงความหมายว่า อรหะ (สมควร) และ สักกะ (สามารถ) ท่านจึงบัญญัติให้แปลว่า "พึง, ได้" เช่น **กาตพฺพํ** (อันเขาพึงกระทำ, อันเขากระทำได้)

๒. **กิตปัจจัย** คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัตตุสาธนะ ได้แก่ กิตก์ปัจจัยทั้งหมดนอกเหนือจากกิจจปัจจัย

กิตก์ ๓ ประเภท

โบราณาจารย์บางท่าน จำแนกกิตกปัจจัยออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **กิจจปัจจัย** คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ

๒. **กิตปัจจัย** คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตุสาธนะ

๓. **กิจจกิตปัจจัย** คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ

ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา คาถา ๓๔๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจโย กิตเก กิจฺจ- กิตเภเทน ทุพฺพิโธ
ปญฺจ ตพฺพาทโย กิจฺจา กิตญฺเญ ณาทิปจฺจยา.

ปัจจัยในกิตก์มี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นกิจจปัจจัย และกิตปัจจัย ปัจจัย ๕ ตัวมี ตพฺพ ปัจจัย

เป็นต้น ชื่อว่า กิจจปัจจัย [ส่วน] ปัจจัยอื่นมี ณ ปัจจัย เป็นต้น ชื่อว่า กิตปัจจัย

ปจฺจโย ติวิโธ กิจฺจ- กิต-กิจฺจกิตพฺพสา
ภาวกมฺเมสุ กตฺวตฺเถ ตีสุ วาตฺยปเร วิทู.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตบางท่านกล่าวว่า ปัจจัยมี ๓ ประเภท โดยจำแนกเป็นกิจจปัจจัย, กิตปัจจัย และ กิจจ-กิตปัจจัย[กิจจปัจจัย] เป็นปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะและกัมมสาธนะ, [กิตปัจจัย]เป็นปัจจัยที่ลงใน กัตตุ-สาธนะ [ส่วนกิจจกิตปัจจัย]เป็นปัจจัยที่ลงในสาธนะทั้งสาม

ปทสังวรรณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

ปทสังวรรณนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลายชนิดในบทตั้งบทเดียวบ้าง

ตัวอย่างเช่น

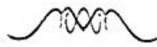
เอวมาหาติ สสฺสตทิฏฺฐึ คเหตฺวา เอวํ วทติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๙๙)

ปาฐะว่า **เอวมาห** มีความหมายว่า [เขา]ยึดมั่นสัสสตทิฏฐิแล้ว กล่าวอยู่อย่างนี้

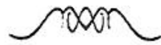
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เอวํ วทติ** บ่งถึงคำว่า **เอวมาห** ตัดบทเป็น เอวํ และ อาห คำว่า **อาห** สำเร็จมาจาก **พฺรู** ธาตุ + **ติ** วิภัตติ แปลง พฺรู เป็น อาห และแปลง ติ เป็น อ (ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๘๘)

การอธิบายสนธิบท เรียกว่า สันธิปทสังวรรณนา, การระบุอาเทศของธาตุอาขยาต เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา, การระบุอาเทศของวิภัตติอาขยาต เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

ปทสังวรรณนา จบ

อรรถสังวรรณนา ๑๒

อรรถสังวรรณนา มี ๑๒ ประเภท คือ

๑. **นามปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของนามบท
๒. **อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของอุปสัคบท
๓. **นิปาตปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของนิบาตบท
๔. **การกปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของการกบท
๕. **สมาสปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของสมาสบท
๖. **ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบท
๗. **นามวิภัตยัตถสังวรรณนา**	คือ การอธิบายความหมายของวิภัตตินาม
๘. **อาขยาตวิภัตยัตถ...**	คือ การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาต
๙. **อาขยาตธาตวัตถ...**	คือ การอธิบายความหมายของธาตุในอาขยาต

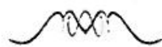
๑๐. **กิตกธาตวัตถสังวรรณนา** คือ การอธิบายความหมายของธาตุในกิตก์บท

๑๑. **ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา** คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจัย

๑๒. **กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา** คือ การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย

ในอรรถสังวรรณนา ๑๒ ประเภทเหล่านี้:- สังวรรณนา ๖ ประเภทแรก อธิบายความหมายของรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังวรรณนา ๖ ประเภทหลัง อธิบายความหมายของส่วนประกอบในรูปศัพท์กล่าวคือวิภัตติและปัจจัยเป็นต้น

อนึ่ง ท่านไม่แสดงสันธิปทัตถสังวรรณนาไว้ เพราะคำที่เข้าสนธิแล้วมีความหมายเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง อาขยาตบทเป็นบทที่ วิเคราะห์ไม่ได้ จึงไม่มีอาขยาตปทัตถสังวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์บทก็เป็นการระบุความหมายของธาตุหรือปัจจัย จึงไม่มีกิตกปทัตถสังวรรณนาเช่นกัน

๑. นามปทัตถสังวรรณนา

นามปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนามบท นามบทในที่นี้ คือ นามนาม, คุณนาม และสรรพนาม นามบทบางบท มีความหมายมาก จึงทำให้แปลได้หลายอย่างตามปริบท ดังที่พระสุเหมันตเถระได้ภาษิตไว้ในสุเหมันตเถรคาถาว่า

สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ สตทสฺสี จ ปณฺฑิโต.

(ขุ. เถร. ๒๖/๑๐๖/๒๘๔)

ความหมายมีเหตุให้เกิดศัพท์ได้หลายร้อย มีเนื้อความได้หลายร้อย คนเขลารู้ได้เพียงหนึ่ง แต่บัณฑิตรู้ความหมายได้หลายร้อย

ตัวอย่างนามนาม

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า **ปริยาเยน** มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **การเณน** บ่งถึงคำว่า **ปริยาย** ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถ-สังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เทวนฺติ อากาสํ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๐)

คำว่า **เทวํ** มีความหมายว่า ท้องฟ้า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อากาสํ** บ่งถึงคำว่า **เทว** ในที่นี้ มีความหมายว่า ท้องฟ้า ทั้งนี้เพราะ เทว ศัพท์ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ เทพ, ฝน, ท้องฟ้า และความตาย (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๔๒) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺโมติ เหตุ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า **ธมฺโม** มีความหมายว่า เหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เหตุ** บ่งถึงคำว่า **ธมฺโม** ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ธมฺม ศัพท์มีความหมาย ๑๔ อย่าง คือ สภาวะ (สภาพ), ปริยัตติ (ปริยัติธรรม), ปัญญา (ความรู้), ญายะ (ความถูกต้อง), สัจจะ (ความจริง), ปกติ (ธรรมดา), ปุญญะ (บุญ), เญยยะ (เญยยธรรม), คุณะ (คุณธรรม), อาจาระ (ความประ พฤติ), สมาธิ (ความตั้งมั่น), นิสสัตตตา (ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล), อาปัตติ (อาบัติ), การณะ (เหตุ) (คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๗๘๔) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นาม-ปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อตฺโถติ เหตุผลํ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า **อตฺโถ** มีความหมายว่า ผลของเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เหตุผลํ** บ่งถึงคำว่า **อตฺถ** ในที่นี้ มีความหมายว่า ผล ทั้งนี้เพราะ อตฺถ ศัพท์ มีความหมาย ๙ อย่าง คือ ปโยชนะ (ประโยชน์),

สัททาภิเธยยะ (ความหมายของศัพท์), วุฑฒิ (ความเจริญ), ธนะ (ทรัพย์), วัตถุ (พื้นที่), การณะ (เหตุ), นาสะ (ความพินาศ), หิตะ (ความเกื้อกูล), ปัจฉิมบรรพต (ภูเขา ทางทิศตะวันตก) (คัมภีร์อภิธาน คาถา ๗๘๕) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างคุณนาม

ตัวอย่างที่ ๑

อณุมตฺเตสูติ อปฺปมตฺตเกสุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า **อณุมตฺเตสุ** มีความหมายว่า อันมีประมาณเล็กน้อย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อปฺปมตฺตเกสุ** บ่งถึงคำว่า **อณุ** ในที่นี้ มีความหมายว่า น้อย การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สุโภติ สุนฺทโร. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๙)

คำว่า **สุโภ** มีความหมายว่า อันงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุนฺทโร** บ่งถึงคำว่า **สุโภ** ในที่นี้ มีความหมายว่า งาม การอธิบาย ความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนฺนาคโตติ ยุตฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๓)

คำว่า **สมนฺนาคโต** มีความหมายว่า ประกอบแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ยุตฺโต** บ่งถึงคำว่า **สมนฺนาคต** ในที่นี้ มีความหมายว่าประกอบแล้ว การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

คำว่า **สมนฺนาคต** สำเร็จรูปมาจาก **สํ** บทหน้า + **อนุ** บทหน้า + **อา** บทหน้า + **คมฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย มีการลบ อุ ที่ อนุ และซ้อน นฺ อักษร หรือมีรูปว่า **สมนฺวาคต** ได้ โดยแปลง อุ ที่ อนุ เป็น วฺ

ตัวอย่างสรรพนาม

ตัวอย่างที่ ๑

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า **โส ภควา อิมํ โลกํ** มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น [ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภควา** บ่งถึงคำว่า **โส** ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า **โส** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เตติ พุทฺธาทิเก. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า **เต** มีความหมายว่า [ชน]มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **พุทฺธาทิเก** บ่งถึงคำว่า **เต** ในที่นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทั้งนี้เพราะคำว่า **เต** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป

การโยควิเสสยะเข้ามา นอกจากจะเป็นการอธิบายสรรพนามแล้ว ในบางที่ ก็ยังระบุถึงความหมายของสรรพนามอีกด้วย เนื่องจากสรรพนาม

บางศัพท์ มีความหมายได้หลายอย่าง เช่นคำว่า **เอต** มีความหมายว่า นั่น หรือ นั้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

เอตนฺติ...อิทํ อเสวนาทิ ติวิธํ กมฺมํ อุตฺตมํ มงฺคลนฺตฺยตฺโถ.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **เอตํ** มีความหมายว่า...กรรม ๓ อย่าง มีการไม่คบ [คนพาล] เป็นต้นนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คำว่า **อิทํ** บ่งถึงคำว่า **เอต** ในที่นี้ มีความหมายว่า นั่น ทั้งนี้เพราะคำว่า **เอต** มีความหมายว่า นั้น เหมือน ต สรรพนามได้ในบางที่ การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

คำว่า **เอต** ที่แปลว่า นั่น มีความหมายว่า สมีปะ (ใกล้) ความหมายนี้คล้ายคลึงกับความหมายว่า นี้ ที่เป็นอรรถอัจจันตสมีปะ (ใกล้ๆ) ของ **อิม** ศัพท์ คัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๔๔๐) กล่าวว่า **เอตสทฺโท สมีปวจโน, อิม-สทฺโท อจฺจนฺตสมีปวจโน** (เอต ศัพท์กล่าวความหมายว่า ใกล้ อิม ศัพท์กล่าวความหมายว่า ใกล้ๆ) ท่านจึงใช้คำว่า อิทํ อธิบายคำว่า เอตํ ในที่นี้

อรรถพิเศษของ เอต ศัพท์

ในบางที่คำว่า **เอต** นี้ มีความหมายว่า ปรัมมุขะ (ลับหลัง) เหมือน **ต** ศัพท์ ข้อความนี้แม้จะไม่มีปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ก็มีปรากฏในพระวินัยปิฎกเรื่องการอธิษฐานจีวรกล่าวคือภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรภายในหัตถบาสพึงอธิษฐานโดยใช้ **อิม** ศัพท์ ว่า **อิมํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามิ** (ข้าพเจ้าขอ อธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) ส่วนภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรที่อยู่ห่างนอกหัตถบาสเป็นต้นไป

ไม่ว่าจะอยู่ภายในวัด, นอกวัด หรือในต่างจังหวัดก็ตาม พึงอธิษฐานโดยใช้ **เอต** ศัพท์ ว่า **เอตํ สํฆาฏึ อธิฏฺฐามิ** (ข้าพเจ้าขออธิษฐานผ้าสังฆาฏินั้น) ในกรณีนี้ เอต ศัพท์แทน ต ศัพท์ได้

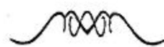
ตัวอย่างที่ ๔

อญฺญตราดิ นามโคตฺตโต อปากฏา เอกา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **อญฺญตรา** คือ [เทวดา]ตนหนึ่งที่ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เอกา** บ่งถึงคำว่า **อญฺญตร** ในที่นี้ มีความหมายว่า [เทวดา]ตนใดตนหนึ่ง การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๒๐๗) กล่าวว่า **อญฺญตรอญฺญตม สทฺทา อนิยมตฺถา** (อญฺญตร และ อญฺญตม ศัพท์ มีความหมายว่า ไม่แน่นอน) ศัพท์เหล่านี้จึงแปลว่า คนใดคนหนึ่ง หรือตนใดตนหนึ่ง

๒. อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของอุปสัคบท ด้วยการระบุถึงความหมายของอุปสัคบทนั้นอย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิกฺกนฺตตราติ อติกฺกมฺม กนฺตตรา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๒๕)
คำว่า **อภิกฺกนฺตตรา** ความก็คืออันน่าปรารถนายิ่งเกิน[สิ่งอื่น]

คำว่า **อติกฺกมฺม** บ่งถึงอุปสัคบทคือ อภิ ในคำว่า **อภิกฺกนฺตตรา** นี้ มีความหมายว่า เกิน การอธิบายความหมายของอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภีติ อิทํ ปน ปทโสภณตฺถํ อุปสคฺคมตฺตเมว. (สมันตปาสาทิกา ๑/๓๐๙)
ก็คำว่า **อภิ** นี้ เป็นเพียงอุปสัคเพื่อประดับบทนั่นเทียว

คำว่า **อิทํ ปน ปทโสภณตฺถํ อุปสคฺคมตฺตเมว** บ่งถึงอุปสัคบท คือ **อภิ** ในที่นี้มีความหมายว่า ยังบทให้เต็ม (ปทปูรณัตถะ) การอธิบายความหมายของอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อธีติ เจตํ อุปสคฺคมตฺตํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)
ก็คำว่า **อธิ** นี้ เป็นเพียงอุปสัค

อุปสัคบทหรือนิบาตบทที่ไม่มีความหมายพิเศษ เป็นศัพท์ที่ประดับถ้อยคำให้เกิดสละสลวย มีชื่อเรียก ๔ อย่าง คือ **ปทาลงฺการ** (ประดับบท),

ปทโสภณ (ยังบทให้งาม), **วาจาสิลิฏฺฐ**(ทำให้ถ้อยคำสละสลวย) และ **วจนาลงฺการ** (ประดับถ้อยคำ)

อุปสคฺค/อุปสคฺคมตฺต

คำว่า **อุปสคฺโค** และ **อุปสคฺคมตฺตํ** มีวิธีใช้ต่างกัน:-คำว่า **อุปสคฺโค** อธิบายรูปศัพท์ว่า บทตั้งเป็นอุปสัค คำว่า **อุปสคฺคมตฺตํ** อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นอุปสัคที่มีอรรถปทปูรณัตถะ (ยังบทให้เต็ม)

ตัวอย่างที่ ๔

วิปฺปสนฺโนติ สุฏฺฐุ ปสนฺโน. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๙)

คำว่า **วิปฺปสนฺโน** มีความหมายว่า เลื่อมใสแล้วด้วยดี

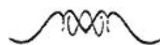
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุฏฺฐุ ปสนฺโน** บ่งถึงอุปสัคบทกล่าวคือ วิ ในคำว่า **วิปฺปสนฺโน** มีความหมายว่า ด้วยดี การอธิบายความหมายของอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อติวิกาโลติ สุฏฺฐุ วิกาโล. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๔๙)

คำว่า **อติวิกาโล** มีความหมายว่า เวลาวิกาลยิ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุฏฺฐุ วิกาโล** บ่งถึง อุปสัคบท คือ **อติ** ในคำว่า **อติวิกาโล** มีความหมายว่า ยิ่ง การอธิบายความหมายของอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

๓. นิปาตปทัตถสังวรรณนา

นิปาตปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนิบาตบท ด้วยการระบุถึงความหมายของนิบาตบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ขลูติ อนุสฺสวนตฺเถ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๒)

คำว่า **ขลุ** เป็นนิบาตในความหมายว่า ได้ยินต่อๆ กันมา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนุสฺสวนตฺเถ นิปาโต** บ่งถึงคำว่า **ขลุ** ในที่นี้ มีความหมายว่า สดับ ทั้งนี้เพราะ **ขลุ** ศัพท์ มีความหมาย ๕ อย่าง คือ ปฏิเสธะ (ห้าม), วากยาลังการ (ประดับถ้อยคำ[ให้สละสลวย]), อวธารณะ (กำหนดความแน่นอน[ของศัพท์]), ปสิทธิ (สำเร็จ) และอนุสสาวนะ (ได้ยินต่อๆ กันมา) (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๑๙๕) การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เตน หีติ อุยฺโยชนตฺเถ วิภตฺติปฏิรูปโก นิปาโต.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

นิบาต คือ **เตน หิ** เป็นนิบาตที่มีรูปคล้ายวิภัตติ มีความหมายว่า อุยโยชนะ (เชื้อเชิญ, ต้อนรับ)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุยฺโยชนตฺเถ นิปาโต** บ่งถึงคำว่า **เตน หิ** ในที่นี้ มีความหมายว่าเชื้อเชิญ การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อลนฺติ ปฏิกฺเขปวจนํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า **อลํ** นี้ แสดงความหมายว่า ปฏิกเขปะ (ห้าม)

คำว่า **ปฏิกฺเขปวจนเมตํ** บ่งถึงคำว่า **อลํ** ในที่นี้ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ทั้งนี้เพราะ **อลํ** มีความหมาย ๓ อย่าง คือ ภูสนะ (ประดับ), วารณะ (ห้าม), ปริยัตติ (สามารถ, สมควร) (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๑๙๐) การอธิบายความหมายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

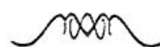
โข ปนาติ นิปาตมตฺตํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๒๙)

คำว่า **โข ปน** เป็นสักแต่นิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **นิปาตมตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **โข ปน** ในที่นี้ มีความหมายว่า ยังบท ให้เต็ม (ปทปูรณัตถะ) ทั้งนี้เพราะ **โข** ศัพท์มีความหมายอีกนัยหนึ่งว่า ห้าม (อวธารณัตถะ) เหมือนคำว่า **อสฺโสสิ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ**... (เวรัญชพราหมณ์ได้สดับแล้วเทียว) (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑) ส่วน **ปน** ศัพท์มี ความหมาย ๒ อย่าง คือ วิเสสะ (พิเศษ) และปทปูรณะ (ยังบทให้เต็ม) (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๑๙๖) การอธิบายความหมายของนิบาต-บทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรรณนา

นิปาต/นิปาตมตฺต

คำว่า **นิปาโต** และ **นิปาตมตฺตํ** มีวิธีใช้ต่างกันดังนี้:-คำว่า **นิปาโต** อธิบายรูปศัพท์ว่าบทตั้งเป็นนิบาต คำว่า **นิปาตมตฺตํ** อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นนิบาตที่มี อรรถปทปูรณัตถะ (ยังบทให้เต็ม)

๔. การกปทัตถสังวรรณนา

การกปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของการกบท ด้วยการระบุถึงอรรถวิภัตติของบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปุพฺพนฺติ กมฺมตฺถนิทฺเทโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)
ศัพท์ว่า **ปุพฺพํ** เป็นศัพท์แสดงอรรถกรรม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กมฺมตฺถนิทฺเทโส** บ่งถึงคำว่า **ปุพฺพํ** (ซึ่งอักษรตัวหน้า) ในที่นี้ เป็นกัมมการกที่มีอรรถกรรม ทั้งนี้เพราะทุติยาวิภัตติมีความหมายเป็นอย่างอื่นได้ การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกปทัตถสังวรรณนา

กัมมการก คือ นามบทที่ลงทุติยาวิภัตติเพื่อทำหน้าที่กรรม ฉะนั้น นามบทที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติเป็นต้น จึงไม่ใช่กัมมการก เช่น

ก) **อรรถฉัฏฐีวิภัตติ**

อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ... (ในระหว่างแห่งเมืองราชคฤห์ และในระหว่างแห่งเมืองนาฬันทา...)

ข) **อรรถตติยาวิภัตติ**

สเจ มํ นาลปิสฺสติ (หากว่า[เขา]จักไม่พูดกับเรา)

ค) **อรรถสัตตมีวิภัตติ**

เอกํ สมยํ ภควา... (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค...)

ฆ) **อรรถอัจจันตสังโยค**

สพฺพรตฺตึ โสภโน (ผู้งามตลอดราตรี)

ตัวอย่างที่ ๒

อสรูปาติ อวธินิทฺเทโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)

คำว่า **อสรูปา** เป็นศัพท์แสดงอรรถปัญจมี

คำว่า **อวธินิทฺเทโส** บ่งถึงคำว่า **อสรูปา** (จากอักษรที่มีรูปไม่เหมือนกัน) ในที่นี้ เป็นอปาทานการกที่มีอรรถอปาทาน การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกปทัตถสังวรรณนา

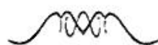
ตัวอย่างที่ ๓

เยนาติ อทสฺสนกิริยาย กตฺตุนิทฺเทโส.

(กัจจายนวรรณนา อธิบายสูตร ๒๗๔)

คำว่า **เยน** เป็นศัพท์แสดงกัตตาของกิริยาไม่เห็น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อทสฺสนกิริยาย กตฺตุนิทฺเทโส** บ่งถึงคำว่า **เยน** (อันบุคคลใด) ในที่นี้ เป็นกัตตุการกที่มีอรรถกัตตา การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกปทัตถสังวรรณนา

๕. สมาสปทัตถสังวรรณนา

สมาสปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของสมาสบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์สมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย เช่นคำว่า **สุมติ** มีความหมายว่า "ปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า **สุนฺทรา มติ สุมติ** (ปัญญาดี เรียกว่า สุมติ) [หรือ]มีความหมายว่า "ผู้มีปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสได้ว่า **สุนฺทรา มติ ยสฺสาติ สุมติ** (ปัญญาดีแห่งบุคคลใดมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า สุมติ) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปจฺฉาภตฺตนฺติ ภตฺตสฺส ปจฺฉโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๐)

คำว่า **ปจฺฉาภตฺตํ** มีความหมายว่า ในภายหลังแห่งภัต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภตฺตสฺส ปจฺฉโต** บ่งถึงคำว่า **ปจฺฉาภตฺตํ** มีรูปวิเคราะห์เป็นอัพยยีภาวสมาสได้ว่า **ภตฺตสฺส ปจฺฉา ปจฺฉาภตฺตํ** (ภายหลังแห่งภัต เรียกว่า ปัจฉาภัตตะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนฺโนติ โสตํ อาปนฺโน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า **โสตาปนฺโน** มีความหมายว่า ผู้เข้าถึงกระแส[พระนิพพาน]

ตัวอย่างนี้ คำว่า **โสตํ อาปนฺโน** บ่งถึงคำว่า **โสตาปนฺโน** มีรูปวิเคราะห์เป็นทุติยาตัปปุริสสมาสได้ว่า **โสตํ อาปนฺโน โสตาปนฺโน** (ผู้เข้าถึงกระแส ชื่อว่า โสตาปันนะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สุเขธิโตติ สุเขน เอธิโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๑)

คำว่า **สุเขธิโต** มีความหมายว่า ผู้เจริญด้วยสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุเขน เอธิโต** บ่งถึงคำว่า **สุเขธิโต** มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสได้ว่า **สุเขน เอธิโต สุเขธิโต** (ผู้เจริญด้วยสุข เรียกว่า สุเขธิตะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาส-ปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อวินิปาตธมฺโมติ...นาสฺส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า **อวินิปาตธมฺโม** มีความหมายว่า สภาพคือการตกไป[สู่อบายภูมิ]ของบุคคลนั้นไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อวินิปาตธัมมะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **นาสฺส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม** บ่งถึงคำว่า **อวินิปาตธมฺโม** มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า **วินิปาโต ธมฺโม วินิปาตธมฺโม** (สภาพคือการตกไป เรียกว่า วินิปาตธัมมะ) และมีรูปวิเคราะห์เป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสว่า **นตฺถิ วินิปาตธมฺโม ยสฺสาติ อวินิปาต-ธมฺโม** (สภาพคือการตกไปแห่งบุคคลใดไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อวินิปาตธัมมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

สเทวกนฺติ สห เทเวหีติ สเทวกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า **สเทวกํ** ความหมายก็คือ เรียกว่า สเทวกะ เพราะมีความหมายว่า เป็นไปกับด้วยเทวดา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สห เทเวหีติ สเทวกํ** บ่งถึงคำว่า **สเทวก** มีรูปวิเคราะห์เป็นสหบุพพบท พหุพพีหิสมาสได้ว่า **สห เทเวหิ โย วตฺตตีติ สเทวโก** (โลกใด เป็นไปกับด้วยเทวดา เหตุนั้น โลกนั้น เรียกว่า สเทวกะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

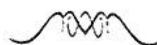
ตัวอย่างที่ ๖

อาจารโคจรสมฺปนฺโนติ อาจาเรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** มีความหมายว่า [บุคคล]ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อาจาเรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน** บ่งถึงคำว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า **อาจาโร จ โคจโร จ อาจารโคจรา** (ความประพฤติและโคจร เรียกว่า อาจารโคจระ) และมีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสได้ว่า **อาจารโคจเรหิ สมฺปนฺโน อาจารโคจรสมฺปนฺโน** (ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร เรียกว่า อาจารโคจรสัมปันนะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

๖. ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต ทั้งนี้เพราะตัทธิตบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย ตามตัทธิตปัจจัย เช่น คำว่า **โกสลฺลํ** "ความเป็นผู้ฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตได้ว่า **กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลํ** (ความเป็นแห่งผู้ฉลาด เรียกว่า โกสัลละ) [หรือ]คำว่า **โกสลฺลํ** มีความหมายว่า "ผู้มีความฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตได้ว่า **โกสลฺลํ อสฺส อตฺถีติ โกสลฺโล** (ความเป็นผู้ฉลาดแห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า โกสัลละ)

ตัวอย่างที่ ๑

วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ **เวนยิโก.** (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๒๙)

บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เวนยิโก = วินย** ศัพท์ + **ณิก** ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นตัทธิตได้ว่า **วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก** (ผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ) ทั้งนี้เพราะ **ณิก** ปัจจัยมีความหมาย ๓๑ อย่าง (คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๓-๔) การอธิบายความหมายของตัทธิตบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สาวตฺถิยนฺติ ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อิสิโน นิวาสนฏฺฐานตฺตา สาวตฺถีติ ลทฺธนามเก นคเร. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **สาวตฺถิยํ** มีความหมายว่า ในนครที่ได้รับนามว่า สาวัตถี เพราะเป็นสถานที่พำนักของฤาษีนามว่า สวัตถะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อิสิโน นิวาสนฏฺฐานตฺตา** บ่งถึงคำว่า **สาวตฺถี** มีรูปวิเคราะห์เป็นอเนกัตถตัทธิตว่า **สวตฺถสฺส อยํ สาวตฺถี** (เมืองนี้ของฤาษีสวัตถะ ชื่อว่า สาวัตถี) ทั้งนี้เพราะ **ณ** ปัจจัยมีความหมาย ๑๘ อย่าง (คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๖๑, ๓๗๖) การอธิบายความหมายของตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในบางแห่ง ยังมีบทบางบทที่มีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสและตัทธิตร่วมกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

อนาถปิณฺฑิกสฺสาติ อนาถานํ ปิณฺโฑ เอตฺถ อตฺถีติ อนาถปิณฺฑิโกติ ลทฺธ-นามกสฺส คหปติโน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **อนาถปิณฺฑิกสฺส** มีความหมายว่า [อาราม]ของคฤหบดีผู้ได้รับนามว่า อนาถปิณฑิกะ เพราะ[มี]อรรถว่า บุคคลมีก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนาถานํ ปิณฺโฑ เอตฺถ อตฺถีติ อนาถปิณฺฑิโก** บ่งถึงคำว่า **อนาถปิณฺฑิก** มีรูปวิเคราะห์เป็นทั้งสมาสบทและตัทธิตบทว่า **อนาถานํ ปิณฺโฑ อนาถปิณฺโฑ** = อนาถ + ปิณฺฑ ศัพท์ (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง เรียกว่า อนาถปิณฑะ), **อนาถปิณฺโฑ เอตฺถ อตฺถีติ อนาถปิณฺฑิโก** = อนาถ-ปิณฺฑ ศัพท์ + อิก ปัจจัย (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่งมีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า อนาถปิณฑิกะ) การอธิบายความหมายสมาสบทและตัทธิตบทในลักษณะนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา และตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

ตัทธิตเป็นศัพท์วิจิตร

ตัทธิตปัจจัยมีความหมายมากเหมือนอุปสัค, นิบาต และกิตก์ปัจจัย ปัจจัยต่างกันมีความหมายเดียวกันก็มี ปัจจัยเดียวกันมีความหมายต่างกันก็มี

เพราะเหตุนั้น ตัทธิตบทจึงมีรูปวิเคราะห์หลายนัยตามความหมายของปัจจัย ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกา (๑/๑๒๙) ว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ

จริงอย่างนั้น รูปสำเร็จของตัทธิตเป็นศัพท์วิจิตร

แม้คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๘๖๔) ก็ได้ตั้งสูตรไว้ตามถ้อยคำข้างต้นว่า **วิจิตฺรา ตทฺธิตวุตฺติ** และยังได้กล่าวความลึกซึ้งของตัทธิตไว้ในสูตรนั้นอีกว่า **มาทิสานํ อวิสโย คมฺภีโร ตทฺธิโต นโย ตสฺมา สพฺพปฺปกาเรน น ตํ สกฺโกมิ ภาสิตุํ.** (นัยตัทธิตที่ลึกซึ้ง มิใช่วิสัยของบุคคลเช่นเรา เหตุนั้นเรา จึงไม่สามารถกล่าวนัยตัทธิตนั้นโดยประการทั้งปวงได้)

ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตานํ อรหนฺตานเมว โส
วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา สกฺกจฺจํ สมฺปฏิจฺฉถ.

(สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๘๖๔)

นัยตัทธิตนั้นเป็นวิสัยของพระอรหันต์ ผู้บรรลุ [นิรุตติ]ปฏิสัมภิทาเท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว [พวกท่าน] ขอจงรับนัยนั้นโดยเคารพเถิด

อีกนัยหนึ่ง **ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา** คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบทที่เป็นนามศัพท์ก่อนการลงตัทธิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ปณีตตราติ วณฺณยสอิสฺสริยาทีหิ อุตฺตมตรา.(สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๒๕)

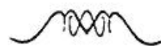
คำว่า **ปณีตตรา** มีความหมายว่า ผู้สูงส่งกว่าด้วยผิวพรรณ, ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุตฺตมตรา** บ่งถึง **ปณีต** ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า **อุตตมะ** (สูงสุด) การอธิบายความหมายของตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

คำว่า **ตัทธิต** เป็นชื่อของคำที่สำเร็จมาจากคำนามที่ลงปัจจัยแล้ว ดังนั้น คำว่า **ปณีตตรา** จึงจัดว่าเป็นตัทธิต แต่ในที่นี้ท่านเรียกคำนาม คือ **ปณีต** ว่าเป็นตัทธิต การเรียกเช่นนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจำนวนคำนาม และปัจจัยทั้งหมด โวหารชนิดนี้เรียกว่า เอกเทสยูปจาร คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน เหมือนคำว่า

สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว)

โดยปกติบุคคลจะเห็น มหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ คือ บุคคล เห็นมหาสมุทรบางส่วนเท่านั้น ลักษณะนี้เป็นการพูดถึงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน

๗. นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

นามวิภัตยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตตินาม ที่มีอรรถเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สหตฺถาติ สหตฺเถน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า **สหตฺถา** มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

คำว่า **สหตฺเถน** บ่งถึง **สฺมา** วิภัตติในคำว่า **สหตฺถา** ลงในอรรถตติยา-วิภัตติ เหมือนคำว่า **มตฺตา สุขปริจฺจาคา** (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) (สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตร ๕๕๔) การอธิบายความหมายของวิภัตตินาม ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปนฺติ อุปโยคตฺเถ สามิวจนํ.

(อัฏฐสาลินี หน้า ๓๖๖)

[คำว่า จตุนฺนํ มหาภูตานํ] ในคำว่า **จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปํ** (รูปเกิดอาศัยมหาภูตรูปสี่) เป็นคำที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุปโยคตฺเถ สามิวจนํ** บ่งถึง **นํ** วิภัตติในคำว่า **จตุนฺนํ มหาภูตานํ** ลงในอรรถทุติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ยุทฺธสฺสาติ กรณตฺเถ สามิวจนํ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๒๑)

[ส วิภัตติ]ในคำว่า **ยุทฺธสฺส** เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กรณตฺเถ สามิวจนํ** บ่งถึง **ส** วิภัตติในคำว่า **ยุทฺธสฺส** ลงในอรรถตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

สมาปตฺติยาติ อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ.

(อัฏฐสาลินี หน้า ๒๐๐)

แม้คำว่า **สมาปตฺติยา** นี้ เป็นคำที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ** บ่งถึง **นา** วิภัตติในคำว่า **สมาปตฺติยา** ลงในอรรถทุติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

อรรถวิภัตตินาม

วิภัตตินาม มีความหมายแน่นอนตามที่ท่านได้ระบุไว้ในสูตร กล่าวคือ ทุติยาวิภัตติมีอรรถกรรม, ตติยาวิภัตติมีอรรถกรณะ, จตุตถีวิภัตติมีอรรถสัมปทาน, ปัญจมีวิภัตติมีอรรถอปาทาน, ฉัฏฐีวิภัตติมีอรรถสามี และสัตตมีวิภัตติมีอรรถโอกาสะ ส่วนปฐมาวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไรพิเศษ การลงปฐมาวิภัตติ ก็เพื่อนำมาใช้พูดในประโยคเท่านั้น ดังนั้น ปฐมาวิภัตตินี้ จึงมีความแตกต่างจากวิภัตติอื่นๆ

วิภัตติวิปัลลาส

ในบางที่ วิภัตตินามมีความหมายอื่นแตกต่างจากความหมายเดิม ท่านเรียกว่า วิภัตติวิปัลลาส (การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติ) เช่น

ทุติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถสัตตมีวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า **เอกํ สมยํ** (ในสมัยหนึ่ง)

ทุติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถตติยาวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า **วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ** (เว้นด้วยพระสัทธรรม จะมีสุข แต่ที่ไหนเล่า)

ทุติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถฉัฏฐีวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า **อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ** (ในระหว่างแห่งเมืองราชคฤห์และในระหว่างแห่งเมืองนาฬันทา)

วิปัลลาสนัย ๖

นอกจาก การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติแล้ว ก็ยังมีการเปลี่ยนลิงค์, เปลี่ยนพจน์ และเปลี่ยนกาลเป็นต้นอีกด้วย นักไวยากรณ์จึงบัญญัติวิปัลลาสนัย (นัยที่เปลี่ยนแปลง) ๖ ประเภท คือ

๑. **ลิงควิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนลิงค์จากปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์เป็นต้น

๒. **วิภัตติวิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนวิภัตติจากความหมายของวิภัตติเดิมเป็นความหมายของวิภัตติอื่น

๓. **วจนวิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนพจน์จากเอกพจน์เป็นพหุพจน์ หรือเปลี่ยนจากพหูพจน์เป็นเอกพจน์

๔. **กาลวิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนกาลจากปัจจุบันกาล เป็นอดีตกาล หรืออนาคตกาลเป็นต้น

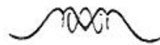
๕. **ปุริสวิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนบุรุษจากปฐมบุรุษเป็นมัธยมบุรุษ หรืออุตมบุรุษเป็นต้น

๖. **อักขรวิปัลลาส** คือ การเปลี่ยนอักษรจากอักษรเดิมเป็นอักษรตัวอื่น

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๗๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลิงฺค-วิภตฺติ-วจน- กาล-ปุริสกฺขรสฺส จ
วเสนปิ วิปลฺลาโส ฉพฺพิโธติ ปวุจฺจติ.

ท่านกล่าววิปัลลาสว่ามี ๖ ประเภท โดยจำแนกเป็นลิงควิปัลลาส, วิภัตติวิปัลลาส, วจนวิปัลลาส, กาลวิปัลลาส, ปุริสวิปัลลาส และอักขรวิปัลลาส

๘. อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา

อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาตทั้ง ๘ หมวดมี ติ วิภัตติเป็นต้นที่มีอรรถเป็นกาล ๓ ได้แก่ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคต กาล เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สนฺธาวิสฺสนฺติ สํสรึ. (ปรมัตถทีปนี เถรคาถาวรรณนา ๑/๒๖๗)

คำว่า **สนฺธาวิสฺสํ** มีความหมายว่า [เรา]ท่องเที่ยวไปแล้ว

คำว่า **สํสรึ** บ่งถึง **สฺสํ** วิภัตติในคำว่า **สนฺธาวิสฺสํ** ลงในอดีตกาล ทั้งนี้เพราะ **สฺสํ** เป็นภวิสสันติวิภัตติที่มีอรรถอนาคตกาล การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาตในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา

อตีเตปิ ภวิสฺสนฺตี ตํกาลวจนิจฺฉยา
อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสนฺติอาทิสุ.

(ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๗๓)

ลงภวิสสันติวิภัตติแม้ในอดีตกาล เพราะประสงค์จะกล่าวอดีตกาลให้เป็น[เหมือน]อนาคตกาลนั้น เช่นตัวอย่างว่า อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ (เราได้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏสิ้นชาติเป็นอันมาก)

อีกนัยหนึ่ง สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๖๐๐) กล่าวว่า **คาถายมตีตฺเต อิมิสฺสํ** (ในคาถาแปลง อึ เป็น อิสฺสํ ในอรรถอดีตกาล) ตามมตินี้ คำว่า **สนฺธาวิสฺสํ** สำเร็จรูปมาจาก **สํ** บทหน้า + **ธาวฺ** ธาตุ + **อึ** อัชชตนีวิภัตติ, แปลง อึ วิภัตติเป็น อิสฺสํ คำว่า สํสรึ จึงเรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

เพราะระบุการอาเทศของวิภัตติอาขยาต

ตัวอย่างที่ ๒

น หิ อวณฺณยึสูติ น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปฺปนฺนกาลตฺเถ หิ อิทํ อตีต-กาลวจนํ. (ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุวรรณนา หน้า ๒๗๖)

คำว่า **น หิ อวณฺณยึสุ** มีความหมายว่า ย่อมไม่ยกย่องนั่นเทียว จริงอย่างนั้น คำนี้เป็นคำกล่าวอดีตกาลในอรรถปัจจุบันกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปฺปนฺนกาลตฺเถ หิ อิทํ อตีตกาลวจนํ** บ่งถึง **อุํ** วิภัตติในคำว่า **อวณฺณยึสุ** ลงในปัจจุบันกาล ทั้งนี้ เพราะ **อุํ** เป็นอัชชตนีวิภัตติที่มีอรรถอดีตกาล การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาตในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อนุสฺสริสฺสตีติ อิทํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนํ. อตฺโถ ปเนตฺถ อตีตวเสน เวทิตพฺโพ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๒๐)

คำว่า **อนุสฺสริสฺสติ** นี้ กล่าวอนาคตกาลด้วยสามารถของนิบาต คือ **ยตฺร** ส่วนความหมายในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอดีตกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อิทํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนํ. อตฺโถ ปเนตฺถ อตีตวเสน เวทิตพฺโพ** บ่งถึง **สฺสติ** ในคำว่า **อนุสฺสริสฺสติ** ลงในอดีตกาล เพราะประกอบด้วยนิบาต คือ **ยตฺร** การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาต ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา

กาลวิภัตติอาขยาต

คัมภีร์ปทรูปสิทธิจำแนกความหมายของวิภัตติเป็นกาล ๓ ดังนี้ คือ

๑. **ปัจจุบันกาล** ได้แก่วัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ

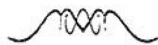
๒. **อดีตกาล** ได้แก่ปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติ, อัชชตนีวิภัตติ และกาลาติปัตติวิภัตติ

๓. **อนาคตกาล** ได้แก่ภวิสสันติวิภัตติ

ในคัมภีรปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๗๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปญฺจมี สตฺตมี วตฺต- มานา สมฺปตินาคเต
ภวิสฺสนฺตี ปโรกฺขาที จตสฺโสตีตกาลิกา.

วัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในปัจจุบันกาล ภวิสสันติวิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในอนาคตกาล วิภัตติ ๔ ประเภทมีปโรกขาวิภัตติเป็นต้น เป็นวิภัตติที่ลงในอดีตกาล

๙. อาขยาตธาตวัตถสังวรรณนา

อาขยาตธาตวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของธาตุในอาขยาตบท ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น **วิทฺ** ธาตุที่เป็นภูวาทิคณะมีรูปว่า **วิทติ** (ย่อมรู้), ที่เป็นรุธาทิคณะมีรูปว่า **วินฺทติ** (ย่อมได้), ที่เป็นทิวาทิคณะมีรูปว่า **วิชฺชติ** (ย่อมมี) หรือที่เป็นจุราทิคณะมีรูปว่า **เวเทติ** (ย่อมเสวย) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปเวเทตีติ โพเธติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า **ปเวเทติ** มีความหมายว่า ย่อมให้รู้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **โพเธติ** = พุธฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติบ่งถึง **วิทฺ** ธาตุในคำว่า **ปเวเทติ** = ป บทหน้า + วิทฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติมีความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะ **วิทฺ** ธาตุมีความหมายมาก การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตธาวัตถสังวรรณนา

วิท ธาตุ มีอรรถ ๑๐

ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๓๖๖) กล่าวว่า **วิทฺ** ธาตุมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), มังคัลยะ (ความเป็นมังคล), ภาวะ (มี), วีมังสนะ (ใคร่ครวญ), ลาภะ (ได้), ตุฏฐิ (ยินดี), อนุภวนะ (เสวยอารมณ์), นิวาสะ (อยู่), อาขยานะ (พูด), เถริยะ (ความมั่นคง) ดังนั้น ความหมายของ **วิทฺ** ธาตุในที่นี้ท่านจึงอธิบายด้วย **พุธฺ** ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้)

ตัวอย่างที่ ๒

หรายนฺตีติ ลชฺชนฺติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๔๓๕)

คำว่า **หรายนฺติ** มีความหมายว่า ย่อมละอาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ลชฺชนฺติ** = ลชฺชฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ บ่งถึง **หเร** ธาตุในคำว่า **หรายนฺติ** = หเร ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ มีความหมายว่า ละอาย การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตธาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อวฺเหยฺยาติ ปกฺโกเสยฺย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๓๕)

คำว่า **อวฺเหยฺย** มีความหมายว่า พึงร้องเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปกฺโกเสยฺย** = ป บทหน้า กุสฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ บ่งถึง **อวฺเห** ธาตุในคำว่า **อวฺเหยฺย** = อวฺเห ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ มีความหมายว่า ร้องเรียก การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตธาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

ปริยาปุณามีติ ชานามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๙)

คำว่า **ปริยาปุณามิ** มีความหมายว่า รู้อยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ชานามิ** = **ญา** ธาตุ + นา ปัจจัย + มิ วิภัตติ บ่งถึง **อป** ธาตุในคำว่า **ปริยาปุณามิ** = ปริ บทหน้า + อา บทหน้า + อปฺ ธาตุ + อุณา ปัจจัย + มิ วิภัตติ มีความหมายว่า รู้ เพราะ **อปฺ** ธาตุที่มี ปริ และ อา บทหน้า มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ศึกษาและรู้ การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตธาวัตถสังวรรณนา

ความพิสดารของธาตุ

ธาตุเป็นรากศัพท์ของอาขยาตบทและกิตก์ เป็นศัพท์ที่แสดงอาการต่าง ๆ มีการไปเป็นต้น มีความหมายมากเหมือนอุปสัค, นิบาต และปัจจัย นักไวยากรณ์กล่าวว่า พระขีณาสพผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น จึงจะรู้ความหมายทั้งหมดของธาตุได้

ในคัมภีรสัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๕๑๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

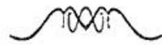
เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเธวเร
เตเนกตฺถธราว โหนฺติ สหิตา นานูปสคฺเคหิ เว
ธาตูนํ ปนมตฺถปรมํ ขีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภาสติ.

ธาตุต่าง ๆ เหล่าใด มีความหมายมากเป็นอเนก ย่อมปรากฏในพระพุทธพจน์อันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบกับอุปสัคต่าง ๆ ย่อมมีความหมายมากเป็นอเนกโดยแท้เทียว ใครเล่า จะกล่าวความหมายอันยิ่งของธาตุโดยประการทั้งปวงได้ ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะที่ประกอบด้วย[นิรุตติ]ปฏิสัมภิทาญาณ[เท่านั้น]

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี อธิบายสูตร ๑๖๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

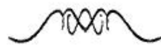
ธาตโว ปจฺจยา เจว อุปสคฺค-นิปาตกา
อเนกตฺถาว เต ปฏิ- สมฺภิทาญาณโคจรา.

ธาตุ, ปัจจัย, อุปสัค และนิบาต มีความหมายมาก
เป็นอเนกเทียว ศัพท์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ
[นิรุตดิ] ปฏิสัมภิทาญาณ

อนฺตปารํ กิล ศพฺทสาสฺตรํ
สฺวลฺปํ ตถายุรฺพหวศฺจ วิฆฺนาะ
สารํ ตโต คฺราหฺย'มปาสฺย ผลฺคุ
กฺรุญฺไจรฺยถา กฺษีรมิวามฺพุมธฺยาตฺ.

สัทศาสตร์ประดุจฝั่งมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต
แต่ช่วงอายุคนช่างสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการ
ศึกษามากมาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด
รับเอาแต่สาระจากสัทศาตร์นั้น เปรียบเสมือนนก
กระเรียนดูด ดื่มน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนม
ฉะนั้นแล.

๑๐. กิตกธาตวัตถสังวรรณนา

กิตกธาตวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของธาตุในกิตก์บท ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ชานนฺโตติ **พุทฺโธ**. (สังวรรณนาวิจาร)

บุคคลใดรู้อยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พุทธะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ชานนฺโต = ญา** ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย บ่งถึง **พุธฺ** ธาตุในคำว่า **พุทฺโธ = พุธฺ** ธาตุ + **ต** ปัจจัย มีความหมายว่า รู้ เพราะ **พุธฺ** ธาตุมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), วิกสนะ (เบิกบาน), คมนะ (ไป), ชาคระ (ตื่น) ดังนั้น ความหมายของ พุธฺ ธาตุในที่นี้ ท่านจึงอธิบายด้วย ญา ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้) การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาวัตถสังวรรณนา

ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา เล่ม ๑ หน้า ๗๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ญาเณ วิกสเน เจว คมเน จาปิ ชาคเร
จตูเสฺวเตสุ อตฺเถสุ พุธธาตุ ปวตฺตติ.

พุธ ธาตุเป็นไปในความหมาย ๔ อย่าง คือ รู้ (ญาณะ), เบิกบาน (วิกสนะ), ไป (คมนะ), ตื่น (ชาคระ)

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจาร เข้าใจว่าท่านนำอุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ขุํเสนฺโตติ ฆฏฺเฏนฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า **ขุํเสนฺโต** มีความหมายว่า กระทบกระทั่งอยู่

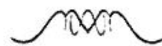
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ฆฏฺเฏนฺโต = ฆฏฺ** ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย บ่งถึง **ขุํสฺ** ธาตุในคำว่า **ขุํเสนฺโต = ขุํสฺ** ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย มีความหมายว่า กระทบกระทั่ง การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

วมฺเภนฺโตติ หีเฬนฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า **วมฺเภนฺโต** มีความหมายว่า ดูหมิ่นอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **หีเฬนฺโต = หีฬฺ** ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย บ่งถึง **วภฺ** ธาตุในคำว่า **วมฺเภนฺโต = วภฺ** ธาตุ + อ ปัจจัย + ต ปัจจัย มีความหมายว่า ดูหมิ่น การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาวัตถสังวรรณนา

๑๑. ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา

ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิต-ปัจจัยที่มีอรรถอปัจจะและอรรถอเนกัตถะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มโนมโยติ ฌานมเนน นิพฺพตฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า **มโนมโย** มีความหมายว่า [อัตตา]ที่เกิดแล้วด้วยฌานจิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ฌานมเนน นิพฺพตฺโต** บ่งถึง **มย** ปัจจัยในคำว่า **มโนมโย** มีความหมายว่า นิพพัตตะ (เกิด, สำเร็จ) เหมือนคำว่า **อิทฺธิมย** (เกิดด้วยฤทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า **มเนน นิพฺพตฺโต มโนมโย** ([อัตตา]ที่เกิดแล้วด้วย[ฌาน]จิต ชื่อว่า มโนมยะ) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

จาตุมหาภูติโกติ จตุมหาภูตมโย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๙)

คำว่า **จาตุมหาภูติโก** ได้แก่ [กาย]ที่เป็นวิการแห่งมหาภูตรูปสี่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จาตุมหาภูตมโย** บ่งถึง **ณิก** ปัจจัยในคำว่า **จาตุมหาภูติโก** มีความหมายว่า วิการ (กระทำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า **จตุมหา-ภูตานํ วิกาโร จาตุมหาภูติโก** (วิการแห่งมหาภูตรูปสี่ ชื่อว่า จาตุมหาภูติกะ) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิต-ปัจจยัตถสังวรรณนา

คัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๔ สูตร ๖๖) กล่าวว่า **ตสฺส วิการาวยเวสุ ณ-ณิก-เณยฺย-มยา** (ลง ณ, ณิก, เณยฺย และ มย ปัจจัย ในความหมายว่า

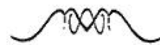
วิการ (วิการ) และอวยวะ (ส่วน) ของสิ่งนั้น) ตามสูตรนี้ ณิก และ มย ปัจจัยมีความหมายว่า วิการ เหมือนกัน

ตัวอย่างที่ ๓

โกมุทิยาติ กุมุทวติยา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๗)

คำว่า **โกมุทิยา** มีความหมายว่า [ในราตรี]อันมีดอกโกมุท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กุมุทวติยา = กุมุท** ศัพท์ + **วนฺตุ** ปัจจัย บ่งถึง **ณ** ปัจจัยในคำว่า **โกมุที** มีความหมายว่า ตทัสสัตถิ (มีอยู่) มีรูปวิเคราะห์ว่า **กุมุทานิ เอตฺถ สนฺตีติ โกมุที** (ดอกโกมุททั้งหลายมีอยู่ในราตรีนี้ เหตุนั้น ราตรีนั้น เรียกว่า โกมุที) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา

๑๒. กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของกิตก์-ปัจจัย คือ สาธนะทั้ง ๗ มีกัตตุสาธนะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

คเตติ คมเน. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๘๒)

คำว่า **คเต** มีความหมายว่า ในการไป

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **คมเน** บ่งถึง **ต** ปัจจัยในคำว่า **คต** ลงในภาวสาธนะ เพราะ **ต** ปัจจัยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ และอธิกรณสาธนะ คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า **คมนํ คตํ** การไป เรียกว่า คตะ การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

สาธนะของ ต ปัจจัย

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๖๐๖, ๖๑๒, ๖๒๒, ๖๓๓) กล่าวว่า **ต** ปัจจัยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ

๑. **กัตตุสาธนะ**	เช่น คโต (ผู้ไป), ฐิโต (ผู้ยืน), นิสินฺโน (ผู้นั่ง), สยิโต (ผู้นอน)
๒. **กัมมสาธนะ**	เช่น อภิภูโต (อันเขาครอบงำแล้ว), เทสิโต (อันเขาแสดงแล้ว), ญาโต (อันเขารู้แล้ว)
๓. ***ภาวสาธนะ***	เช่น คตํ (การไป), ฐิตํ (การยืน), นิสินฺนํ (การนั่ง), สยิตํ (การนอน), หสิตํ (การหัวเราะ)
๔. **อธิกรณสาธนะ**	เช่น อาสีตํ (ที่นั่ง), นิปนฺนํ (ที่นอน), ภุตฺตํ (ที่บริโภค)

ตัวอย่างที่ ๒

อนุธมฺมจาริโนติ อนุธมฺมจรณสีลา. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๕๘)

คำว่า **อนุธมฺมจาริโน** มีความหมายว่า ผู้มีปกติประพฤติธรรมที่คล้อยตาม[อริยมรรค]

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนุธมฺมจรณสีลา** บ่งถึง **ณี** ปัจจัยในคำว่า **อนุธมฺมจาริโน** ลงในกัตตุสาธนะและอรรถตัสสีละ มีรูปวิเคราะห์ว่า **อนุธมฺมํ จรนฺติ สีเลนาติ อนุธมฺมจรณสีลา** = อนุธมฺม บทหน้า + จรฺ ธาตุ + ณี ปัจจัย (บุคคลใดย่อมประพฤติธรรมที่คล้อยตามโดยปกติ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อนุธัมมจรณสีละ) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ภุตฺตาวินฺติ ภุตฺตวนฺตํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า **ภุตฺตาวี** มีความหมายว่า [ภิกษุ]ผู้ฉันแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภุตฺตวนฺตํ** บ่งถึง **ตาวี** ปัจจัยในคำว่า **ภุตฺตาวี** ลงในกัตตุสาธนะ และอดีตกาล เหมือน **ตวนฺตุ** ปัจจัยในคำว่า **ภุตฺตวนฺตํ** = ภุชฺ ธาตุ + ตวนฺตุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า **ภุตฺตวาติ ภุตฺตาวี** = ภุชฺ ธาตุ + ตาวี ปัจจัย (ผู้บริโภคแล้ว เรียกว่า ภุตตาวี) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

ข้อควรรู้:- คัมภีร์สังวรรณนาวิจารซึ่งเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์นี้ไม่มีนัยที่อธิบายความหมายของปัจจัยอาขยาต (อาขยาตปัจจยัตถสังวรรณนา) เพราะปัจจัยอาขยาตไม่มีความหมายเฉพาะซึ่งต่างจากตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย เพียงแต่แสดงให้ปรากฏความเป็นกัตตุวาจก, กัมมวาจก หรือภาววาจก

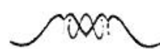
ที่เป็นความหมายของวิภัตติอาขยาตเท่านั้น เช่น

วิกรณปัจจัย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัตตุวาจกให้ปรากฏ เช่น คำว่า **คจฺฉติ** = คมฺ + อ + ติ (ย่อมไป) ลง ติ วิภัตติในกัตตุวาจก อ วิกรณ-ปัจจัยทำให้ปรากฏความเป็นกัตตา

ย ปัจจัย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัมมวาจกและภาววาจกให้ปรากฏ เช่น คำว่า **คจฺฉียเต** = คมฺ + ย + เต (อันเขาย่อมไป) เต วิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในกัมมวาจก **ย** ปัจจัยทำให้ปรากฏความเป็นกรรม หรือในคำว่า **ภูยเต** = ภู + ย + เต (อันเขาย่อมเป็น) เต วิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในภาววาจก **ย** ปัจจัยทำให้ปรากฏความเป็นภาวะ

อันที่จริง **วิกรณปัจจัย** และ **ย** ปัจจัยในอาขยาต เรียกว่า **โชตกปัจจัย** (ปัจจัยที่แสดงความหมายให้ปรากฏ) กล่าวคือแสดงวาจกของอาขยาตวิภัตติให้ปรากฏ เปรียบเสมือนประทีปที่ส่องให้เห็นสิ่งต่างๆ ในที่มืด ปัจจัยเหล่านี้ทำให้สำเร็จรูปศัพท์เท่านั้น ไม่สามารถมีความหมายเองได้ ดังที่คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๒๘๒) กล่าวว่า **รูปสํสิทฺธิ [อายตา]** (ความสำเร็จแห่งรูป อันปัจจัย ย่อมนำมา) โบราณาจารย์ได้กล่าวปริภาสาว่า **ปจฺจโย รูปสิทฺธิมตฺโตว** ([อาขยาต]ปัจจัยเป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จเท่านั้น)

ส่วนตัทธิตปัจจัยหรือกิตก์ปัจจัย เรียกว่า **วาจกปัจจัย** (ปัจจัยที่กล่าวความหมาย) คือมีความหมายพิเศษ เช่น **วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ** (ตระกูลของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐะ) ใช้ **ณ** ปัจจัยแทน **อปจฺจํ** และ **พุชฺฌตีติ พุทฺโธ** (ผู้ใดย่อมรู้ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พุทธะ) ลง **ต** ปัจจัยใน กัตตุสาธนะ

อรรถสังวัณณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

อรรถสังวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลายอย่างในบทตั้งบทเดียว เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาภูมิจาโลติ มหนฺโต ปจวีกมฺโป. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๕๙)

คำว่า **มหาภูมิจาโล** ได้แก่การหวั่นไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **มหนฺโต ปธวีกมฺโป** บ่งถึงคำว่า **ภูมิ** ในที่นี้ มีความหมายว่า แผ่นดิน คำว่า **จาล** มีความหมายว่า การหวั่นไหว คำว่า **มหนฺต** และ **ภูมิจาล** มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า **มหนฺโต ภูมิจาโล มหาภูมิจาโล** (การหวั่นไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่ เรียกว่า มหาภูมิจาละ) การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อุจฺจารปสฺสาวกมฺเมติ อุจฺจารสฺส จ ปสฺสาวสฺส จ กรเณ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๘๐)

คำว่า **อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม** ได้แก่ในการกระทำอุจจาระและปัสสาวะ

แยกเป็นสังวัณณนาได้ดังนี้:-คำว่า **อุจฺจารสฺส จ ปสฺสาวสฺส จ กรเณ** บ่งถึงคำว่า **อุจฺจารปสฺสาว** มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า อุจฺจาโร จ ปสฺสาโว จ อุจฺจารปสฺสาวํ (อุจจาระและปัสสาวะ เรียกว่า อุจจารปัสสาวะ) คำว่า **กรเณ** แสดงว่า บทว่า **กมฺม** ลง รมฺม ปัจจัยในอรรถภาวสาธนะ คำว่า

อุจฺจารปสฺสาวกมฺม มีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสได้ว่า อุจฺจารปสฺสาวสฺส กมฺมํ อุจฺจารปสฺสาวกมฺมํ (การกระทำซึ่งอุจจาระและ ปัสสาวะ เรียกว่า อุจจาร-ปัสสาวกัมมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในคำว่า **อุจฺจารปสฺสาว** และ **อุจฺจารปสฺสาวกมฺม** เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย เรียกว่า กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

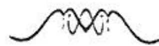
ตัวอย่างที่ ๓

เอกํ สมยนฺติ เอกํ กาลํ เอกสฺมึ วา กาเล. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

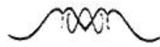
คำว่า **เอกํ สมยํ** มีความหมายว่า ตลอดกาลหนึ่ง หรือในกาลหนึ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เอกํ กาลํ เอกสฺมึ วา กาเล** บ่งถึงทุติยาวิภัตติในคำว่า **เอกํ สมยํ** ลงในอรรถอัจจันตสังโยคหรืออรรถสัตตมี คำว่า **สมย** มีความหมายว่า กาล การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในคำว่า **เอกํ สมยํ** เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

อรรถสังวรรณนา จบ

ปทัตถสังวรรณนา

ปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายรูปศัพท์และความหมายทั้งสองอย่างควบคู่กัน ปทัตถสังวรรณนานี้ ได้รวมปทสังวรรณนา ๑๓ ประเภท และอรรถสังวรรณนา ๑๒ ประเภทที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นไว้ตามสมควรแก่ฐานะที่จะต้องอธิบาย ประเภทของปทัตถสังวรรณนาตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปทสังวรรณนาและอรรถสังวรรณนาเหล่านั้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวนฺทิยาติ วิเสสโต วนฺทิตฺวา. (อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๖๕)

คำว่า **อภิวนฺทิย** มีความหมายว่า ไหว้แล้วโดยพิเศษ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **วิเสสโต วนฺทิตฺวา** บ่งถึงอุปสัคบท คือ **อภิ** มีความหมายว่า พิเศษ คำว่า **วนฺทิย** บ่งถึง ย อักษรเป็นอาเทศของ ตฺวา ปัจจัย การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา ส่วนการระบุอาเทศของปัจจัยกิตก์ เรียกว่า กิตกปัจจยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

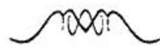
สโตติ วิชฺชมานสฺส. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๐)

คำว่า **สโต** มีความหมายว่า มีอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **วิชฺชมานสฺส** บ่งถึงคำว่า **สโต** สำเร็จรูปมาจาก สนฺต ศัพท์ + ส วิภัตติ, **สนฺต** ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า มีอยู่ การระบุ

อาเทศของวิภัตตินาม เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ปทัตถสังวรรณนา จบ

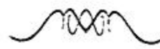
กวีน'ธิปฺปาย',สทฺทโคจรํ
ปเท ผุรนฺตํ มุทฺทกมฺหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา'กติโย ตุ ตาทิสาติ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๑๙)

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะแห่งศัพท์ และมีอยู่ในบทอันละเอียดลึกซึ้งโดยเข้าใจเนื้อความอย่างถ่องแท้ วิธีการใช้ศัพท์และอรรถนี้ มักแสดงจุดมุ่งหมายของนักกวีได้.

ปกิณกสังวรรณนา

ปกิณกสังวรรณนา คือ การอธิบายทั่วไป สังวรรณนาชนิดนี้ มีขอบเขตกว้างกว่าสังวรรณนาที่กล่าวมาแล้ว บางอย่างนับเนื่องในสังวรรณนาที่กล่าวมาก่อน บางอย่างก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน

ปกิณกสังวรรณนา ๘

ปกิณกสังวรรณนา มี ๘ ประเภท คือ

๑. **ปกัตยัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์และธาตุ

๒. **ปัจจยัตถสังวรรณนา** คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัตติและปัจจัย

๓. **อภิธานัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์โดยการแสดงรูปวิเคราะห์

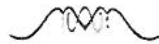
๔. **อภิเธยยัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง

๕. **เววจนสังวรรณนา** คือการอธิบายคำไวพจน์

๖. **ภาวัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารถนาโดยการขยายความให้ชัดเจน

๗. **นีตัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยตรง

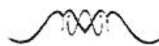
๘. **เนยยัตถสังวรรณนา** คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อม

โย สทฺทสตฺถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขฺย-
โมคฺคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติมมนฺทรูปํ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๖๓)

ผู้ที่เชี่ยวชาญใน ๔ คัมภีร์เหล่านี้ คือ ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท์ และอลังการะ มีความขยันหมั่นเพียรศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ แม้ขาดองค์คุณของนักกวี ก็นับเข้าในหมู่นักกวีได้ สมควรได้รับชื่อเสียงเกียรติคุณเช่นกัน

๑. ปกัตยัตถสังวรรณนา

ปกัตยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์ (ลิงค์) และธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า **ปริยาเยน** มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **การเณน** บ่งถึงคำว่า **ปริยาย** ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถ-ยัตถสังวรรณนา

ความหมายของปกติ

ปกติหรือศัพท์เดิม มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. **นามศัพท์** คือ ศัพท์เดิมของนามบท (ลิงค์)

๒. **ธาตุ** คือ ศัพท์เดิมของบทกิริยาอาขยาตและกิตก์

นามศัพท์ (ลิงค์) คือ นามศัพท์ที่ยังไม่ได้กระจายวิภัตติ เมื่อกระจายรูปด้วยวิภัตติต่าง ๆ แล้ว นามศัพท์นั้นก็ไม่เหมือนรูปเดิม เพราะวิภัตติได้เปลี่ยนรูปศัพท์นั้นให้แตกต่างจากเดิม คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๑๑) กล่าวลักษณะของนามศัพท์หรือลิงค์ว่า **ธาตุปฺปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคํ** (คำที่นอกเหนือจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติมีความหมาย ชื่อว่า ลิงค์) เช่นคำว่า ธมฺม ใน ธมฺมา มีความหมายว่า สภาวธรรม

คำดังกล่าวนี้ ต่างจากธาตุคือ คมฺ หรือ ปจฺ ที่แสดงอาการ, ต่างจากกิตก์ปัจจัยคือ ตพฺพ, อนีย ที่แสดงสาธนะ และต่างจากวิภัตติคือ สิ, โย, อํ, โย ที่ทำหน้าที่กรรมและกรณะเป็นต้น

ความหมายของธาตุ

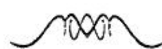
ธาตุ คือ ศัพท์ที่ทรงกิริยาไว้โดยการแสดงอาการต่าง ๆ เช่น ยืน, เดิน, นั่ง หรือนอนเป็นต้น คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **กฺริยํ ธาเรนฺตีติ ธาตโว** = ธรฺ ธาตุ + ราตุ ปัจจัย (ศัพท์ใดทรงกิริยาไว้ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ธาตุ)

อีกนัยหนึ่ง ธาตุ คือศัพท์ที่ทรงความหมายของตนและผู้อื่นไว้ การทรงความหมายของตน คือการกล่าวความหมายที่ใช้โดยมากตามที่คัมภีร์ธาตุได้แสดงไว้ ส่วนการทรงความหมายของผู้อื่น คือ การกล่าวความหมายพิเศษที่ตรงกันข้ามกับความหมายเดิม เช่น **ชิ** ธาตุใน คำว่า **เชติ** กล่าวความหมายตามปกติ คือ **ชนะ** ส่วน **ชิ** ธาตุในคำว่า **ปราเชติ** กล่าวความหมายพิเศษคือ **แพ้** เนื่องจากประกอบด้วยอุปสัคว่า **ปรา** ที่ ทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ มติินี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๓) ว่า

สกตฺถมฺปิ ธาเรตีติ ธาตุ, ปรตฺถมฺปิ ธาเรตีติ ธาตุ

ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของตนด้วย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของผู้อื่นด้วย

กล่าวโดยสรุป ปกัตยัตถสังวรรณนา คืออรรถสังวรรณนาที่อธิบายความหมายของนามศัพท์และธาตุประกอบด้วยสังวัณณนาดังนี้ คือ นามปทัตถสังวรรณนา, การกปทัตถสังวรรณนา, สมาสปทัตถสังวรรณนา, ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา, อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา, นิปาตปทัตถสังวรรณนา, อาขยาตธาตวัตถสังวรรณนา และกิตกธาตวัตถสังวรรณนา

๒. ปัจจยัตถสังวรรณนา

ปัจจยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัตติและปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สหตฺถาติ สหตฺเถน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า **สหตฺถา** มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สหตฺเถน** บ่งถึง สฺมา วิภัตติ ในคำว่า **สหตฺถา** ลงในอรรถตติยาวิภัตติ เหมือนคำว่า **มตฺตา สุขปริจฺจาคา** (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลังในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจยัตถสังวรรณนา

คำว่า **สหตฺถา** สำเร็จรูปมาจาก สหตฺถ ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ คำว่า **สหตฺถ** เป็นศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ก่อนการลงวิภัตติ จึงเรียกว่า ปกติ ส่วนวิภัตติที่ลงท้ายศัพท์เดิมนั้น เรียกว่า ปัจจัย คัมภีร์สุตตนิเทศ (อธิบายสูตร ๓๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **รูปนิปฺผาทนโตปิ ปฐมํ กรียตีติ ปกติ** = ป บทหน้า + กรฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย (ศัพท์ใดถูกกระทำไว้ก่อนการยังรูปให้สำเร็จ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปกติ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๓๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **ปกติโต ปรํ เอตีติ ปจฺจโย** = ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ศัพท์ใดเป็นไปในภายหลังจากปกติ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปัจจัย)

ความหมายของปัจจัย

ปัจจัยมีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. **วิภัตติ** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อทำให้สำเร็จเป็นนามบท และลงท้ายธาตุเพื่อทำให้สำเร็จเป็นอาขยาตบท

วิภัตติจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

ก) **วิภัตตินาม** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น ปุริโส = ปุริส ศัพท์ + สิ วิภัตติ (บุรุษ), อิตฺถี = อิตฺถี ศัพท์ + สิ วิภัตติ (สตรี), จิตฺตํ = จิตฺต ศัพท์ + สิ วิภัตติ (จิต)

ข) **วิภัตติอาขยาต** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คจฺฉติ = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมไป), ปจติ = ปจฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมหุง)

๒. **ปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อทำให้สำเร็จเป็นตัทธิตบท และลงท้ายธาตุเพื่อทำให้สำเร็จเป็นกิตก์บท

ปัจจัยจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

ก) **ตัทธิตปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น วาสิฏฺฐ= วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวสิฏฐฐะ), นาวิก = นาวา ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ผู้ข้ามด้วยเรือ), อาลสฺย = อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย (ความเป็นแห่งผู้เกียจคร้าน)

ข) **กิตก์ปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คต = คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ไปแล้ว), ปาจก = ปจฺ ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย (ผู้หุง)

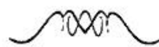
โดยปกติคำว่า ปัจจัย เป็นชื่อของตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย แต่ในที่นี้คำว่า ปัจจัย เป็นชื่อรวมของทั้งวิภัตติและปัจจัย ในคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๔๓๒) กล่าวว่า **ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา** (ลงปัจจัย[คือวิภัตติและปัจจัย] ท้ายธาตุและนามศัพท์) และมีปริภาสาคือกฎครอบคลุมในคัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๔๐) กล่าวว่า **ปทสฺส มูลภาโค ปกติ, ปตียเต วิธียเตติ ปจฺจโย** (ส่วนเบื้องแรกของบท ชื่อว่า ปกติ ศัพท์ที่ถูกทำไว้[ในภายหลัง] ชื่อว่า ปัจจัย)

ปกตี ลิงฺค-ธาเตฺวว วิกตฺติ-ปจฺจยา ปน
ปจฺจโย เกจิ สฺยาทฺยนฺตา ตฺยาทฺยนฺตา ปกตีติ จ.

(สัททัตถเภทจินตา คาถา ๑๐๙)

ลิงค์และธาตุนั่นเทียว ชื่อว่า ปกติ ส่วนวิภัตติและปัจจัย ชื่อว่า ปัจจัย บางอาจารย์กล่าวว่า บทที่มีวิภัตตินามมี สิ เป็นต้นอยู่ท้าย และบทที่มีวิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้น อยู่ท้าย ชื่อว่า ปกติ

กล่าวโดยสรุป ปัจจยัตถสังวรรณนา คืออรรถสังวรรณนาที่อธิบายความหมายของวิภัตติและปัจจัย ประกอบด้วยสังวัณณนาดังนี้คือนามวิภัตยัตถสังวรรณนา, อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา, ตัทธิตปัจจยัตถสังวรรณนา และกิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

๓. อภิธานัตถสังวรรณนา

อภิธานัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ซึ่งทำให้รู้ความหมายของศัพท์ได้โดยละเอียด [ท่านกล่าวอภิธานัตถสังวรรณนานี้เพื่อครอบคลุมประเภทของวิเคราะห์ทั้งหมด] การแสดงรูปวิเคราะห์นี้มีความต่างกันดังนี้ คือ

๑. **การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส** เป็นสมาสปทัตถสังวรรณนา

๒. **การแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต** เป็นตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

๓. **การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์** โดยอธิบายกิตก์ปัจจัยเป็นกิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

๔. **การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์** โดยอธิบายธาตุในกิตก์ เป็นกิตกธาตวัตถสังวรรณนา

คำว่า **อภิธานตฺถ** สำเร็จรูปมาจาก อภิธาน ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ คำว่า อภิธาน แปลว่า ศัพท์ หรือ ชื่อ ในคัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๔๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **อภิธาตีติ อภิธานํ** = อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ศัพท์ใดกล่าวความหมาย เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า อภิธานะ) **อภิธานสฺส อตฺโถ อภิธานตฺโถ** (ความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถะ) **อภิธานตฺถสฺส สํวณฺณนา อภิธานตฺถสํวณฺณนา** (การอธิบายความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถสังวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เชตวเนติ...เชตสฺส วนนฺติ เชตวนนฺติ ลทฺธนามเก.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **เชตวเน** มีความหมายว่า ในวิหารอันได้รับนามว่า เชตวัน เพราะ

[มี] ความหมายว่า อุทยานของเจ้าเชต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เชตสฺส วนนฺติ เชตวนนฺติ ลทฺธนามเก** บ่งถึงคำว่า **เชตวน** มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ว่า **เชตสฺส วนํ เชตวนํ** (อุทยานของเจ้าเชต ชื่อว่า เชตวนะ) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ปูชเนยฺยานนฺติ ปูชารหานํ วตฺถูนํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **ปูชเนยฺยานํ** มีความหมายว่า ซึ่งพระรัตนตรัยที่ควรบูชา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปูชารหานํ** บ่งถึงคำว่า **ปูชเนยฺยา** มีรูปวิเคราะห์เป็นตัทธิตในอรรถอรหะว่า **ปูชนํ อรหนฺตีติ ปูชเนยฺยา** (พระรัตนตรัยใด ย่อมควรซึ่งการบูชา เหตุนั้น พระรัตนตรัยนั้น เรียกว่า ปูชเนยยะ) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา

คำว่า **ปูชเนยฺย** สำเร็จรูปมาจาก ปูชน ศัพท์ + เอยฺย ปัจจัย ลง **เอยฺย** ปัจจัยในอรรถอรหะ ด้วยสูตรว่า **อรหตฺเถ อีเยยฺยา** (ลง อีย, เอยฺย ปัจจัย ในอรรถอรหะ) ในสัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๗๗๕ มีคำว่า **เอยฺย** ปัจจัยที่ลงในความหมายนี้ในปาฐะอื่นมีแสดงบ้าง เช่น **วนฺทนํ อรหตีติ วนฺทเนยฺโย** = วนฺทน + เอยฺย (บุคคลใด ย่อมควรซึ่งการไหว้ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า วันทเนยยะ) **ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย** = ทกฺขิณา + เอยฺย (บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักษิณา เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า ทักขิเณยยะ)

ตัวอย่างที่ ๓

พลนฺตีติ พาลา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๔)

ชนเหล่าใด ย่อมเป็นอยู่ เหตุนั้น ชนเหล่านั้น เรียกว่า คนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **พลนฺตีติ** บ่งถึงคำว่า **พาลา** มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา

คำว่า **พาล** สำเร็จรูปมาจาก พลฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย **พลฺ** ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่ ในคัมภีร์ธาตุกล่าวว่า **พล ปาณเน** (พล ธาตุเป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่) ลง **ณ** ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เพราะบทกิริยาในรูปวิเคราะห์ว่า **พลนฺติ** (ย่อมเป็นอยู่) เป็นกัตตุวาจก

ความหมายและประเภท
ของวิเคราะห์

คำว่า **วิคฺคห** แปลว่า ถ้อยคำเป็นเครื่องรู้ความหมายโดยพิเศษ คือทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ได้อย่างชัดเจน ในคัมภีร์ปทวิจาร (หน้า ๑๒๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **วิเสเสน คยฺหติ นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ เอเตนาติ วิคฺคโห** = วิ บทหน้า + คหฺ ธาตุ + อ ปัจจัย (ความหมายของบทสำเร็จอันบุคคลย่อมรู้ได้โดยพิเศษด้วยคำนั้น เหตุนั้น คำนั้น เรียกว่า วิคคหะ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า รูปวิเคราะห์มี ๓ ประเภท คือ

๑. **รูปวิเคราะห์สมาส** คือการเชื่อมนามบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว

๒. **รูปวิเคราะห์ตัทธิต** คือการเชื่อมนามบทกับตัทธิตปัจจัยที่ทำหน้าที่แทนนามบท

๓. **รูปวิเคราะห์กิตก์** คือการเชื่อมธาตุกับกิตก์ปัจจัยที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น

บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖

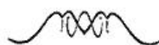
มีคำนามบางคำที่วิเคราะห์ไม่ได้เพราะไม่ได้สำเร็จรูปมาจากรากศัพท์เหมือนบทที่วิเคราะห์ได้ อาทิเช่น ดิสฺโส (นายดิสสะ) ฑิตฺโต (นายฑิตตะ) ฆโฏ (หม้อ) ปโฏ (ผ้า) คำนามเช่นนี้ เรียกว่า รูฬหินาม (นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง) บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ยังมีอีกหลายบท คือ อาขยาตบท, อุปสัคบท, นิบาตบท, บทอาลปนะ และบทสัพพนาม

ในคัมภีร์นิรุตดิสารมัญชูสาฎีกา ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

รูฬฺหิขฺยาตํ นิปาตญฺจุ- ปสคฺคาลปนมฺปิ จ
สพฺพนามนฺติเมเตสุ น กโต วิคฺคโห ฉสุ.

บัณฑิตกระทำวิเคราะห์ไม่ได้ในบท ๖ ประเภท
เหล่านี้ คือ รูฬหินาม, อาขยาตบท, นิบาตบท,
อุปสัคบท, บทอาลปนะ และสรรพนามบท

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า นิบาตบท, อุปสัคบท และสรรพนามบทเป็นบทที่วิเคราะห์ได้ ทั้งนี้เพราะในพจนานุกรมสันสกฤต คือ คัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ, คัมภีร์วาจัสปดิ และคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทเหล่านั้นไว้ นอกจากนี้ บทอาลปนะ ก็มีรูปวิเคราะห์ได้เช่นกัน เนื่องจากคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกาใหม่ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทอาลปนะไว้ในคำอธิบายคาถา ๑๕๕

๔. อภิเธยยัตถสังวรรณนา

อภิเธยยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงว่าความหมายดังกล่าวคืออะไร หรือได้แก่อะไร บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า **อภิธียเตติ อภิเธยฺโย อภิเธยฺโย อตฺโถ อภิเธยฺยตฺโถ** (ความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเธยยัตถะ) **อภิเธยฺยตฺถสฺส สํวณฺณนา อภิเธยฺยตฺถ-สํวณฺณนา** (การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเธยยัตถ-สังวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พาลา นาม เย เกจิ ปาณาติปาตาทิทสอกุสลกมฺมปถสมนฺนาคตา สตฺตา (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ถึงพร้อมด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น เรียกว่า คนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เย เกจิ...สตฺตา** บ่งถึงคำว่า **พาลา** ในปาฐะว่า **อเสวนา จ พาลานํ** หมายถึงสัตว์ผู้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทั้งนี้เพราะ **พาล** ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ คนพาล, คนเขลา และเยาวชนผู้มีอายุต่ำกว่า ๑๖ ปี (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๗๒๑) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อปิจ ปูรโณ กสฺสโป มกฺขลิ โคสาโล นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต สญฺชโย เวลฏฺฐปุตฺโต ปกุทฺโธ กจฺจายโน อชิโต เกสกมฺพโลติ อิเม ฉ สตฺถาโร ตทญฺเญ จ เทวทตฺตโกกาลิกาทโย ปาปปุคฺคลา **พาลา**ติ เวทิตพฺพา.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

อีกนัยหนึ่ง ศาสดา ๖ คนเหล่านี้ คือ ปูรณกัสสป, มักขลิโคสาล, นิครนถ์นาฏบุตร, สญชัยเวลัฏฐบุตร, ปกุทธกัจจายนะ, อชิตเกสกัมพล และบุคคลผู้เลวทรามอื่นนอกจากนั้นอันมีพระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นคนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อปิจ...ปาปปุคฺคลา** บ่งถึงคำว่า **พาลา** ตามทุติยนัยนี้ หมายถึงศาสดาทั้ง ๖ คนมีปูรณกัสสปเป็นต้น และบุคคลผู้เลวทรามมีพระเทวทัต เป็นต้น การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

เตสํ พุทฺธานนฺติ เตสํ วิปสฺสีอาทีนํ ติณฺณํ พุทฺธานํ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๒)

คำว่า **เตสํ พุทฺธานํ** มีความหมายว่า [เพราะการอันตรธาน]ของพระพุทธเจ้าสามพระองค์มีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้คำว่า **เตสํ วิปสฺสีอาทีนํ ติณฺณํ พุทฺธานํ** บ่งถึงคำว่า **เตสํ พุทฺธานํ** หมายถึงพระพุทธเจ้าสามพระองค์ คือ พระวิปัสสี, พระสิขี และพระเวสสภู การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

มชฺฌิมา ปฏิปทาติ อริยมคฺคํ สนฺธาย วุตฺตํ.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

คำว่า **มชฺฌิมา ปฏิปทา** เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาเฉพาะอริยมรรค

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อริยมคฺคํ สนฺธาย วุตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **มชฺฌิมา ปฏิปทา** หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ธมฺมมยํ ปาสาทนฺติ โลกุตฺตรธมฺมมาห. (สารัตถทีปนี ๓/๑๘๙)

ท้าวสหัมบดีพรหม กล่าวโลกุตรธรรมด้วยคำว่า **ธมฺมมยํ ปาสาทํ** (ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **โลกุตฺตรธมฺมมาห** บ่งถึงคำว่า **ธมฺมมยํ ปาสาทํ** หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ข้อสังเกต:-ในบางที่ท่านได้แสดงอภิเธยยัตถสังวรรณนา ท้ายรูปวิเคราะห์ หรือมีคำว่า อธิวจนํ, นามํ ในประโยคถัดไปจากประโยคที่แสดงรูปวิเคราะห์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ตนฺตํสมฺปตฺติยา วิพนฺธนวเสน สตฺตสนฺตานสฺส อนฺตเร เวมชฺเฌ เอติ อาคจฺฉตีติ อนฺตราโย, **ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนตฺโถ**. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๐)

สภาพใดย่อมมาในระหว่าง คือในท่ามกลางแห่งสันดานของสัตว์ ด้วยสามารถแห่งการห้ามสมบัตินั้นๆ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อันตราย ได้แก่ โทษที่เกิดในปัจจุบันภพเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนตฺโถ** บ่งถึงคำว่า **อนฺตราย** หมายถึงโทษที่เกิดในปัจจุบันภพเป็นต้น การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดง

อภิเธยยัตถสังวรรณนาท้ายรูปวิเคราะห์ของคำว่า **อนฺตราย**

ตัวอย่างที่ ๒

วิชฺชาติ ธมฺมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชา, ญาณํ.

(สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๓๐๓-๔)

คำว่า **วิชฺชา** มีความหมายว่า สภาวธรรมใดกระทำสภาพของธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ เหตุนั้น สภาวธรรมนั้น เรียกว่า วิชชา ได้แก่ ญาณ

คำว่า **ญาณํ** บ่งถึงคำว่า **วิชฺชา** หมายถึงญาณ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเธยยัตถสังวรรณนาท้ายรูปวิเคราะห์ของคำว่า **วิชฺชา**

ตัวอย่างที่ ๓

อาหนติ จิตฺตนฺติ **อาฆาโต**, โกปสฺเสตํ อธิวจนํ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๕๑)

[สภาวธรรมใด]ย่อมกระทบกระทั่งจิต เหตุนั้น [สภาวธรรมนั้น] เรียกว่า อาฆาตะ คำว่า อาฆาตะ นี้เป็นชื่อของความโกรธ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **โกปสฺเสตํ อธิวจนํ** บ่งถึงคำว่า **อาฆาต** หมายถึงความโกรธ การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเธยยัตถสังวรรณนาท้ายรูปวิเคราะห์ของคำว่า **อาฆาต**

ตัวอย่างที่ ๔

น อโยติ **อนโย**, อวุฑฺฒิยา เอตํ นามํ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๑๕)

สภาพใดมิใช่ความเจริญ เหตุนั้น สภาพนั้น เรียกว่า อนยะ คำว่า อนยนี้เป็นชื่อของความเสื่อม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อวุฑฺฒิยา เอตํ นามํ** บ่งถึงคำว่า **อนย** หมายถึงความเสื่อม การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเธยยัตถสังวรรณนาท้ายรูปวิเคราะห์ของคำว่า **อนย**

ปัจจุบันมีบางท่านเห็นว่า **อิติ** ศัพท์ในบางที่ แปลว่า "ชื่อว่า" ทำหน้าที่สัญญาโชตกะ จึงกำหนดให้แปลเข้ากับบทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มนุสฺสาติ ชมฺพุทีปกา ชนา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

ชนชาวชมพูทวีป ชื่อว่า มนุษย์

ตามมตินี้ชนชาวชมพูทวีปเท่านั้น ที่ชื่อว่ามนุษย์ ส่วนชาวทวีปอื่นมีชาวปุพพวิเทหทวีปเป็นต้น ไม่ชื่อว่ามนุษย์ แต่คำนี้บ่งถึงคำว่า **มนุสฺสา** ในมงคลสูตรว่า **พหู เทวา มนุสฺสา จ มงฺคลานิ อจินฺตยุํ** (เทวดาและมนุษย์เป็นอันมากดำริมงคลแล้ว) หมายถึง ชนชาวชมพูทวีป มิใช่หมายถึงชนชาวทวีปอื่น ประโยคนี้ จึงควรแปลว่า คำว่า **มนุสฺสา** ได้แก่ ชนชาวชมพูทวีป

คำว่า **อิติ** ในฐานะที่เป็นอภิเธยยัตถสังวรรณนาเช่นนี้ ควรแปลว่า “คือ, ได้แก่หรือหมายถึง” โดยปกติ ศัพท์ที่แปลว่า ชื่อว่า เป็นนามศัพท์ที่ระบุชื่อ ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่นามศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่ควรแปลเช่นนั้น เนื่องจากมิได้ระบุถึงชื่อดังเช่นนามศัพท์

ศัพท์ ๕ ประเภท

๑. **นามศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏชื่อ เช่น เทวทตฺโต (พระเทวทัต), อานนฺโท (พระ

อานนท์), สาริปุตฺโต (พระสารีบุตร), โมคฺคลฺลาโน (พระโมคคัลลานะ), พากุโล (พระพากุละ), ภคุ (พระภคุ) และ โกณฺฑญฺโญ (พระโกณฑัญญะ) เป็นต้น

๒. **ชาติศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นประเภทเดียวกัน [ชนิดที่เหมือนกัน] เช่น โค (วัว), หตฺถี (ช้าง), อสฺโส (ม้า), มหึโส (กระบือ), มนุสฺโส(มนุษย์), ปุริโส (บุรุษ) และ อิตฺถี (สตรี) เป็นต้น

๓. **ทัพพศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏความหมายพื้นฐานที่คำสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), วิสาณี (วัวมีเขา), สิขี (นกยูงมีหงอน), ทาฐี (สัตว์มีเขี้ยว), ฉตฺตี (ผู้มีร่ม), ธชี (ผู้มีธง) และ มาลี (ผู้มีพวงมาลัย) เป็นต้น

๔. **กิริยาศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง), การโก (ผู้ทำ), ภุญฺชโก (ผู้บริโภค), ปิวโก (ผู้ดื่ม), วาสโก (ผู้อยู่), วาจโก (ผู้กล่าว) และ จินฺตโก (ผู้คิด) เป็นต้น

๕. **คุณศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏลักษณะพิเศษ เช่น สุกฺกํ [วตฺถํ] (ผ้าขาว), กณฺหํ [วตฺถํ] (ผ้าดำ), รตฺตํ [วตฺถํ] (ผ้าแดง), ปีตํ [วตฺถํ] (ผ้าเหลือง), สณฺหํ [วตฺถํ] (ผ้าละเอียด) และ กมฺมาสํ [วตฺถํ] (ผ้าสีด่าง) เป็นต้น

สทฺโท ปญฺจวิโธ ตาว ชายเต ปิฏกตฺตเย
นาม-ชาติ-ทพฺพ-กฺริยา- คุณสทฺทาน เภทโต.

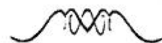
ศัพท์มี ๕ ประเภทก่อน ย่อมเป็นไปในพระไตรปิฎก โดยจำแนกเป็นนามศัพท์, ชาติศัพท์, ทัพพ-ศัพท์, กิริยาศัพท์ และคุณศัพท์

เทวทตฺตสทฺโท โค จ ทณฺฑิสทฺโท จ ปาจโก
สุกฺกสทฺโท จิเม ปญฺจ นามสทฺทาทินามกา.

ศัพท์อันมีนามศัพท์เป็นต้น ๕ ประเภทนี้ คือ เทวทตฺต ศัพท์, โค ศัพท์, ทณฺฑี ศัพท์, ปาจก ศัพท์, สุกฺก ศัพท์

เอเตเสฺวว หิ สทฺเทสุ ปญฺจสุ สงฺคหํ คตา
สพฺเพ สทฺทาติ ภาสนฺติ ปณฺฑิตา สทฺทโคจรา.

จริงอย่างนั้น บัณฑิตผู้ฝักใฝ่ไวยากรณ์กล่าวว่า ศัพท์ทั้งหมดได้ถึงการสงเคราะห์ในศัพท์ ๕ ประเภทนั้นโดยแท้

๕. เววจนสังวรรณนา

เววจนสังวรรณนา คือการอธิบายคำไวพจน์นิยมใช้สังวรรณนาชนิดนี้เพื่อแสดงความหมายของบท ในกรณีที่บทตั้งมีความหมายเดียวเท่านั้น

คำว่า **เววจน** สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย วิ บทหน้า มีความหมายว่า บ่อยๆ วจฺ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า (กล่าว), ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **เอโก อตฺโถ ปุนปฺปุนํ วุจฺจติ เยนาติ เววจนํ** (ความหมายเดียว อันท่านย่อมกล่าวบ่อยๆ ด้วยคำใด เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า เววจนะ = คำเป็นเครื่องกล่าวความหมายเดียวบ่อยๆ) **เววจนสฺส สํวณฺณนา เววจน-สํวณฺณนา** (การอธิบายคำไวพจน์ ชื่อว่า เววจนสังวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปจฺจโยติ เหตุเววจนเมว. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๖)

คำว่า **ปจฺจโย** เป็นคำไวพจน์ของเหตุเทียว

คำว่า **เหตุเววจนเมว** บ่งถึงคำว่า **ปจฺจย** เป็นคำไวพจน์ของเหตุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ติติกฺขาติ ขนฺติยา เอว เววจนํ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๗๕)

คำว่า **ติติกฺขา** เป็นคำไวพจน์ของขันตินั่นเทียว

คำว่า **ขนฺติยา เอว เววจนํ** บ่งถึงคำว่า **ติติกฺขา** เป็นคำไวพจน์ของขันติ การอธิบายคำไวพจน์ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อจินฺตยุนฺติ จินฺเตสุํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๑)

คำว่า **อจินฺตยุํ** แปลว่า ดำริแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จินฺเตสุํ** (ดำริแล้ว) บ่งถึงคำว่า **อจินฺตยุํ** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า **จินฺเตสุํ** การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

คำว่า **อจินฺตยุํ** สำเร็จรูปมาจาก จินฺตฺ ธาตุ + ณย ปัจจัย + อุํ วิภัตติ บทนี้มีความหมายว่า ดำริแล้ว เหมือนคำว่า **จินฺเตสุํ** ที่สำเร็จรูปมาจาก จินฺตฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + อุํ วิภัตติ

ตัวอย่างที่ ๔

ภยทสฺสาวีติ *ภยทสฺสี.* (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า ***ภยทสฺสาวี*** มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ***ภยทสฺสี*** (ผู้มีปกติเห็นภัย) บ่งถึงคำว่า ***ภยทสฺสาวี*** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ***ภยทสฺสี*** การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

คำว่า ***ภยทสฺสาวี*** สำเร็จรูปมาจาก *ภย* บทหน้า + ทิสฺ ธาตุ + อาวี ปัจจัย บทนี้มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย เหมือนคำว่า ***ภยทสฺสี*** ที่สำเร็จรูปมาจาก *ภย* บทหน้า + ทิสฺ ธาตุ + ณี ปัจจัย

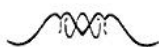
ตัวอย่างที่ ๕

จาตุมาสินิยาติ จาตุมาสิยา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๔)

คำว่า **จาตุมาสินิยา** มีความหมายว่า [ในราตรี]อันเป็นที่สุดแห่งเดือน [วสันตฤดู]ทั้งสี่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จาตุมาสิยา** ในที่นี้บ่งถึงคำว่า **จาตุมาสินี** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า **จาตุมาสี** การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

คำว่า **จาตุมาสินี** มีรูปวิเคราะห์ว่า **จตุมาสานํ ปูรณี จาตุมาสินี** (ราตรีเป็นเหตุเต็มแห่งเดือนสี่ เรียกว่า จาตุมาสินี) ลง ณ ปัจจัยในปูรณตัทธิต บทนี้เป็นบทที่ลง อินี ปัจจัย หรือกรณีที่ลง อี ปัจจัยจะมีรูปว่า **จาตุมาสี** คำว่า **จาตุมาสี, จาตุมาสินี** จึงเป็นคำไวพจน์กันดังที่คัมภีร์สีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ เล่ม ๒ หน้า ๑๖กล่าวว่า **จาตุมาสี จาตุมาสินีติ** จ ปจฺจยวิเสเสน อิตฺถิลิงฺเคเยว ปริยายวจนํ (คำว่า จาตุมาสี และ จาตุมาสินี เป็นคำไวพจน์ในอิตถีลิงค์นั่นเทียว ด้วยความพิเศษของปัจจัย)

๖. ภาวัตถสังวรรณนา

ภาวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารถนา โดยการขยายความให้ชัดเจน การขยายความตามสังวรรณนานี้ เป็นการอธิบายความที่นอกเหนือจากอรรถสังวรรณนา ๑๒ ประเภท ที่กล่าวมาแล้ว เพราะอรรถสังวรรณนาเหล่านั้นได้อธิบายความหมายตามรูปศัพท์ของบทตั้ง แต่สังวรรณนาประเภทนี้เป็นการขยายความของ ศัพท์ที่ปรารถนาและเป็นข้อความไม่มีปรากฏในบทตั้ง

คำว่า **ภาว** สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย **ภาว** ศัพท์ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปรารถนา ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐๗) แสดงความหมายของ **ภาว** ศัพท์ ๗ อย่าง คือ ปทัตถะ (ความหมายของบท), สัตตา (ความเป็น), อธิปปายะ (ปรารถนา), กิริยา (อาการ), สภาวะ (สภาพ), ลีลา (ท่าทาง) และ ปุริสิตถินทริยะ (ภาวรูป)

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ***ภาโว เอว อตฺโถ ภาวตฺโถ*** (ความหมายที่ท่านปรารถนา ชื่อว่า ภาวะ) ***ภาวตฺถสฺส สํวณฺณนา ภาวตฺถสํวณฺณนา*** (การอธิบายความหมายที่ท่านปรารถนา ชื่อว่า ภาวัตถสังวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอวํ วิตกฺเกถาติ เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโย ตโย กุสลวิตกฺเก วิตกฺเกถ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า **เอวํ วิตกฺเกถ** มีความหมายว่า พวกเธอจงตรึกกุศลวิตกสาม มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโย ตโย กุสลวิตกฺเก วิตกฺเกถ** ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า **เอวํ วิตกฺเกถ**=จงตรึกอย่างนี้ คือ จงตรึกกุศล

วิตกสามมีเนกขัมมวิตก, อพยาปาทวิตก และอวิหึงสาวิตก การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เอวํ มนสิ กโรถาติ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา อสุภนฺติ มนสิ กโรถ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า **เอวํ มนสิ กโรถ** มีความหมายว่า พวกเธอจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา อสุภนฺติ มนสิ กโรถ** ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า **เอวํ มนสิ กโรถ** (จงพิจารณาอย่างนี้) คือ พวกเธอจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

นิพฺพุเตติ ราคาทินิพฺพุติยา นิพฺพุเต. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า **นิพฺพุเต** ความก็คือ ผู้ดับแล้ว เพราะดับกิเลสมีราคะเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ราคาทินิพฺพุติยา นิพฺพุเต** ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า **นิพฺพุต** (เป็นผู้ดับแล้ว) คือ เป็นผู้ดับแล้วเพราะดับกิเลสได้ การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

สุเขนฺตีติ สุขิตํ กโรนฺติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๓)

คำว่า **สุเขนฺติ** มีความหมายว่า ย่อมกระทำให้เป็นสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุขิตํ กโรนฺติ** ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า

สุเขนฺติ = สุขฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ (ย่อมให้เป็นสุข) คือ ย่อมกระทำให้เป็นสุข การอธิบายความหมายของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

คำว่า **สุขฺ** ธาตุเป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า **สุขติ** ธาตุนี้เป็นไปในความหมายว่า เป็นสุข ดังที่คัมภีร์สัททนีติ (ธาตุมาลา หน้า ๒๕) กล่าวว่า **สุข ตกฺกิริยายํ** (สุข ธาตุเป็นไปในกิริยา[ที่เป็นสุข]นั้น) คำที่ลงการิตปัจจัย มีรูปสำเร็จว่า สุเขติ สุขยติ สุขาเปติ สุขาปยติ (ย่อมให้เป็นสุข)

คำว่า **สุขิต** (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปศัพท์ตัทธิต คำนี้สำเร็จรูปมาจาก สุข ศัพท์ + อิต ปัจจัย ในคัมภีร์สัททนีติ (ธาตุมาลา หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ ๓ ชนิดดังนี้ คือ

๑. **สุขตีติ สุขิโต**

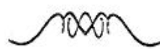
สุขฺ + ต (ผู้เป็นสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์กัดตุสาธนะ

๒. **สุขํ สญฺชาตํ เอตสฺสาติ สุขิโต**

สุข + อิต (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์สัญชาตตัทธิต

๓. **สุเขน อิโต ปวตฺโตติ สุขิโต**

สุข + อิต (ผู้เป็นไปแล้วด้วยความสุข) เป็นรูปวิเคราะห์ตติยาตัปปุริสสมาส

๗. นีตัตถสังวรรณนา

นีตัตถสังวรรณนา คือ การอธิบาย[ขยาย]ความหมายของรูปศัพท์โดยตรง สังวรรณนาชนิดนี้ ก็คือสังวรรณนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด กล่าวคือ ปทสังวรรณนา, อรรถสังวรรณนา, ปทัตถสังวรรณนา, อภิเธยยัตถสังวรรณนา และเววจนสังวรรณนา ท่านแสดงสังวรรณนานี้อีก เพื่อจะแสดงเนยยัตถ-สังวรรณนาที่ตรงกันข้ามกับสังวรรณนาที่กล่าวมาแล้วเหล่านั้น

ศัพท์ว่า **นีต** สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ **นี** ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า นำไป แต่ **นี** ธาตุ ในที่นี้ เป็นไปในความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายมาก, ลง ต ปัจจัยในกัมมสาธนะ อดีตกาล ในคัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

นียิตฺถาติ นีโต, นีโต อตฺโถ นีตตฺโถ (ความหมายที่รู้ได้[โดยตรง] ชื่อว่า นีตัตถะ) **นีตตฺถสฺส สํวณฺณนา นีตตฺถสํวณฺณนา** (การอธิบายความหมายที่รู้โดยตรง ชื่อว่า นีตัตถสังวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พหูติ อเนกา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

คำว่า **พหู** มีความหมายว่า เป็นอันมาก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อเนกา** บ่งถึงคำว่า **พหู** ในที่นี้ มีความหมายว่า เป็นอันมาก การ อธิบายความหมายที่รู้ได้โดยตรงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นีตัตถสังวรรณนา

คำว่า **อเนกา** มีวิเคราะห์ว่า **น เอโกติ อเนกา** (บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ) ในรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า **เอก** ได้แก่ บุคคลผู้เดียว จึงมีศัพท์เป็นเอกพจน์ว่า **เอโก** ส่วนบทสำเร็จว่า **อเนกา** ได้แก่

บุคคลจำนวนมาก จึงมีศัพท์เป็นพหูพจน์ว่า **อเนกา** ในคัมภีร์คันถาภรณฎีกา อธิบายคาถาที่ ๓ ได้กล่าวว่า

น เอโกติ อเนกา. อิธ หิ เอกสทฺโท สงฺขฺยาวาจโกปิ สมาสตฺตา พหุวจนนฺโต โหติ. ยทา เอกสทฺโท สงฺขฺยาวาจโก, ตทา เอกวจนนฺโตเยวาติ อิทํ ปน อสมาสํเยว เอกสทฺทํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ จริงอย่างนั้น เอก ศัพท์ในรูปวิเคราะห์นี้ แม้จะกล่าวจำนวนก็มีพหูพจน์เป็นที่สุดได้ เพราะเป็นสมาสบท ถ้อยคำ[ที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ]นี้ว่า ในกาลใด เอก ศัพท์เป็นศัพท์กล่าวจำนวน ในกาลนั้นมีเอกพจน์เป็นที่สุด บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายเฉพาะ เอก ศัพท์ที่มิใช่สมาสบทเท่านั้น

คำว่า **พหู** ศัพท์มีความหมายว่า มาก เป็นรูปว่า **อเนกา** (มิใช่ผู้เดียว) เพราะพหูพจน์ในภาษาบาลีหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่หนึ่ง) ส่วนพหูพจน์ในภาษาสันสกฤตหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๓ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่สอง) เนื่องจากพจน์ในภาษาสันสกฤตมี ๓ ชนิด คือ เอกพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนเดียว, ทวิพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงสองจำนวน และพหูพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนมากตั้งแต่สามจำนวนขึ้นไป ดังที่คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา คาถาที่ ๕๑ ได้กล่าวว่า

สงฺขฺเยกตฺตํ พหุตฺตญฺจ สาสเน สกฺกเต ปน
ทฺวิตฺตญฺจ ปกฺขิปิตฺวาน สงฺขฺยา วุจฺจติ ตญฺญุนา.

พจน์ในคัมภีร์ทางศาสนามี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์และพหูพจน์ ส่วนในคัมภีร์สันสกฤตผู้รู้พจน์นั้นได้กล่าวพจน์ไว้[๓]พจน์ เพิ่มทวิพจน์

๘. เนยยัตถสังวรรณนา

เนยยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อม มีการเพิ่มข้อความเพื่อให้ได้ความบริบูรณ์ สังวรรณนาชนิดนี้เป็นสังวรรณนาที่ตรงกันข้ามกับนีตัตถสังวรรณนา มีปรากฏใช้เฉพาะบางที่

คำว่า **เนยฺย** สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ณฺย ปัจจัย, **นี** ธาตุเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ณฺย ปัจจัยในกัมมสาธนะ ในคัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

เนตพฺโพติ เนยฺโย, เนยฺโย อตฺโถ เนยฺยตฺโถ (ความหมายที่พึงรู้ [โดยอ้อม] ชื่อว่า เนยยัตถะ) **เนยฺยตฺถสฺส สํวณฺณนา เนยฺยตฺถสํวณฺณนา** (การอธิบายความหมายที่รู้ได้โดยอ้อม ชื่อว่า เนยยัตถสังวรรณนา)

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถา ๙๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

เนยฺยตฺโถ จ นีตตฺโถ จ สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต
สทฺทนฺตเรน ญาเปโต เนยฺยตฺโถติ ปวุจฺจติ
สยเมว คมิตตฺโถ นีตตฺโถติ ตถา มโต.

ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ อย่าง คือ เนยยัตถะ และ นีตัตถะ ศัพท์ที่ท่านแสดงให้รู้ด้วยศัพท์อื่น เรียกว่า เนยยัตถะ ศัพท์ที่มีความหมายอันบุคคลรู้เองได้ทีเดียว เรียกว่า นีตัตถะ

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๓๙-๔๐) ให้ข้อสังเกตว่า **นีต** ศัพท์ใน **นีตตฺถ** ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล นีตัตถสังวรรณนา จึงเป็นสังวรรณนาที่รู้ได้โดยตรงจากบทในประโยค

ส่วน **เนยฺย** ศัพท์ใน **เนยฺยตฺถ** ประกอบด้วย **ณฺย** ปัจจัยซึ่งเป็นกิจจ-ปัจจัยที่มีความหมายว่า สักกะ (สามารถ) กิจจปัจจัยที่มีความหมายว่า อรหะ (สมควร), สักกะ (สามารถ), ภัพพะ (เหมาะสม) เป็นปัจจัยที่แสดง อนาคตกาล เนยยัตถสังวรรณนา จึงเป็นสังวรรณนาที่ไม่มีความหมายโดยตรงในประโยค แต่จะเข้าใจได้โดยอ้อมหรืออิงอาศัยคำอธิบายเท่านั้น ตัวอย่างของเนยยัตถ-สังวรรณนาที่ปรากฏในอรรถกถามีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพ ตสนฺตีติ วุตฺเตปิ หตฺถาชาเนยฺโย อสฺสาชาเนยฺโย อุสภา-ชาเนยฺโย ขีณาสโวติ อิเม จตฺตาโร ฐเปตฺวา อวเสสา ตสนฺตีติ เวทิตพฺพา.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๕)

แม้พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้ง ก็พึงทราบว่า สัตว์ที่เหลือยกเว้นบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ ช้างอาชาไนย, ม้าอาชาไนย, วัวอาชาไนย และพระขีณาสพ ย่อมสะดุ้ง

คำอธิบายนี้ แสดงว่า พระดำรัสว่า **สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส** (สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา) เป็นพระดำรัสที่มิได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท ทั้งนี้เพราะพระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ยกเว้นบุคคล ๔ จำพวกมีช้างอาชาไนยเป็นต้นผู้ไม่สะดุ้งกลัวต่ออาชญา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยนฺติ ขีณาสวํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานํ ชีวิตํ ปิยตรํ.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๖)

บาทคาถาว่า **สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด)

มีความหมายว่า ชีวิตเป็นที่รักของเหล่าสัตว์ที่เหลือยกเว้นพระขีณาสพ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ขีณาสวํ...ปิยตรํ** บ่งถึงบาทคาถาว่า **สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด) เป็นพระดำรัสที่มิได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท พระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดยกเว้นพระขีณาสพ เพราะพระขีณาสพ เป็นผู้วางเฉยในชีวิตของตน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สพฺเพ ธมฺมาติ ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา. (ธรรมบท ๗/๖๒)

ขันธ์ห้านั่นเทียว อันพระพุทธเจ้าประสงค์ว่าเป็นสภาวธรรมทั้งหมด

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา** บ่งถึงพระดำรัสว่า **สพฺเพ ธมฺมา** (สภาวธรรมทั้งหมด) ในที่นี้ หมายเฉพาะขันธ์ห้า มิได้หมายถึงพระนิพพานที่พ้นจากความเป็นขันธ์ ทั้งนี้เพราะเป็นฐานะที่แสดงอารมณ์กรรมฐาน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรรณนา

สพฺพ ศัพท์ ๒ ประเภท

คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๑๙๙ กล่าวว่า **สพฺพสทฺโท นิรวเสสตฺโถ** (สพฺพ ศัพท์มีความหมายว่า ไม่มีส่วนเหลือ) อันที่จริง สพฺพ ศัพท์มีวิธีใช้ในพระบาลีและอรรถกถา ๒ ชนิด คือ

๑. **สาวเสสสัพพะ** คือ สพฺพ เป็นศัพท์ที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อความที่ท่านไม่กล่าวครอบคลุมทั้งหมด

๒. **อนวเสสสัพพะ** คือ สพฺพ เป็นศัพท์ที่ไม่มีส่วนเหลือ หมายความว่ามีข้อความที่ท่านกล่าวครอบคลุมทั้งหมด

โดยทั่วไป **สพฺพ** ศัพท์เป็นอนวเสสสัพพะที่ครอบคลุมความหมายทั้งหมด ตามที่คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงไว้ แต่ในบางที่ก็เป็นสาวเสสสัพพะที่ไม่ครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ดังเช่น **สพฺพ** ศัพท์ในตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วเบื้องต้นว่า **สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส** (สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา), **สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด), **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** (สภาวธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา)

ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น บางที่ก็มีปกิณกสังวรรณนาร่วมกับปทสังวรรณนาหรืออรรถสังวรรณนาอีกด้วย เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ราครตฺตาติ กามราเคน ภวราเคน ทิฏฺฐิราเคน รตฺตา.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๖๒)

คำว่า **ราครตฺตา** คือผู้กำหนัดด้วยกามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กามราเคน ภวราเคน ทิฏฺฐิราเคน รตฺตา** บ่งถึงคำว่า **ราครตตา** มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาพหุพพีหิสมาสว่า **ราเคน รตฺตา ราครตฺตา** (ผู้กำหนัดแล้วด้วยราคะ เรียกว่า ราครัตตะ) และราคะในที่นี้ คือกามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงเรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภิกฺกมถาติ อภิมุขา กมถ อาคจฺฉถาติ อตฺโถ.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๙๔)

คำว่า **อภิกฺกมถ** มีความหมายว่า จงก้าวไปเฉพาะหน้า คือ มา

คำว่า **อภิมุขา** บ่งถึงคำว่า **อภิ** ในคำว่า **อภิกฺกมถ** มีความหมายว่า อภิมุขะ (เฉพาะหน้า) คำว่า **อาคจฺฉถ** ขยายความให้ชัดเจนว่า การก้าวไปเฉพาะหน้าที่เป็นความหมายของ **อภิกฺกมถ** คือ มา การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา การขยายความหมายของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

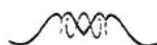
ตัวอย่างที่ ๓

อวิตกฺกํ อวิจารนฺติ ภาวนาย ปหีนตฺตา เอตสฺมึ เอตสฺส วา วิตกฺโก นตฺถีติ อวิตกฺกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๔๕)

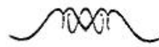
คำว่า **อวิตกฺกํ อวิจารํ** บัณฑิตพึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า วิตกแห่งฌานนั้นไม่มี หรือวิตกไม่มีในฌานนั้น เพราะถูกกำจัดด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น ชื่อว่า อวิตักกะ

คำว่า **เอตสฺมึ เอตสฺส วา วิตกฺโก นตฺถีติ อวิตกฺกํ** บ่งถึงคำว่า **อวิตกฺกํ** มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า **นตฺถิ วิตกฺโก เอตสฺสาติ อวิตกฺกํ** (วิตกแห่งฌานนั้นไม่มี เหตุนั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตักกะ) หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสว่า **นตฺถิ วิตกฺโก เอตสฺมินฺติ อวิตกฺกํ** (วิตกในฌานนั้นไม่มี เหตุนั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตักกะ) คำว่า **ภาวนาย ปหีนตฺตา** ขยายความให้ชัดเจนว่า การไม่มีวิตกดังกล่าว เกิดจากการกำจัดวิตกด้วยภาวนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

ปกิณกสังวรรณนา จบ

สังวรรณนานัย

สังวรรณนานัย ๓

สังวรรณนานัย คือ วิธีอธิบายบทตั้ง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) **อุลลิงคนัย** คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง ๒) **วุตตินัย** คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือนวุตติหรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป ๓) **สัมพันธนัย** คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้มีคำว่า สมฺพนฺโธ ในที่สุดของประโยค

๑. อุลลิงคนัย

อุลลิงคนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ความเป็นบทตั้งได้ชัดเจน เพราะบทตั้งที่มี **อิติ** ศัพท์ ย่อมจะปรากฏชัดกว่าบทตั้งที่ไม่มี **อิติ** ศัพท์ วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้ในการอธิบายบทตั้ง มีปรากฏใช้มากในอรรถกถาและฎีกาแต่มีใช้น้อยในพระบาลี

ตัวอย่างจากพระบาลีและการอธิบายความของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

สมุทาจเรยฺยาติ อาโรเจยฺย อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา คหฏฺจสฺส วา ปพฺพชิตสฺส วา. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๘)

คำว่า **สมุทาจเรยฺย** มีความหมายว่า พึงบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อาโรเจยฺย** บ่งถึงในคำว่า **สมุทาจเรยฺย** จรฺ ธาตุที่มี สํ + อุ + อา เป็นบทหน้า มีความหมายว่า บอก ส่วนคำว่า **อิตฺถิยา วา**

ปุริสสฺส วา คหฏฺฐสฺส วา ปพฺพชิตสฺส วา ขยายความให้ชัดเจนว่า การบอกดังกล่าวนี้ คือบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ได้ การอธิบายความหมายของธาตุอาขยาตบท เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อสํวาโสติ สํวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตา, เอโส สํวาโส นาม. โส เตน สทฺธึ นตฺถิ, เตน วุจฺจติ "อสํวาโส"ติ. (วิ. มหา. ๑/๕๕/๓๗)

คำว่า **อสํวาโส** มีความหมายว่า ชื่อว่า สังวาส คือ กรรมอย่างเดียวกัน อุเทศอย่างเดียวกัน ความมีสิกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่า สังวาส สังวาสนั้นไม่มีกับภิกษุนั้น ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า อสํวาโส (ผู้หาสังวาสมิได้)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สํวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตา** บ่งถึงคำว่า **สํวาส** หมายถึงกรรมอย่างเดียวกัน, อุเทศอย่างเดียวกัน และความมีสิกขาเสมอกัน คำว่า **โส เตน สทฺธึ นตฺถิ** แสดงรูปวิเคราะห์เป็นนนิบาต-บุพพบทพหุพพีหิสมาสว่า **นตฺถิ สํวาโส เตนาติ อสํวาโส** (การอยู่ร่วมกับภิกษุนั้นไม่มี เหตุนั้น ภิกษุนั้น เรียกว่า อสังวาสะ)

การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถ-สังวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตูปนายิกนฺติ เต วา กุสเล ธมฺเม อตฺตนิ อุปเนติ, อตฺตานํ วา เตสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ อุปเนติ. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๗)

คำว่า **อตฺตูปนายิกํ** มีความหมายว่า ย่อมนำกุศลธรรมเหล่านั้น เข้าในตน หรือนำตนเข้าในกุศลธรรมเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เต วา กุสเล ธมฺเม อตฺตนิ อุปเนติ** บ่งถึงคำว่า **อตฺตูปนายิก** มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า **อุปเนตีติ อุปนายิโก** (บุคคลใดย่อมน้อมเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อุปนายิกะ) **อตฺตนิ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก** (บุคคลผู้น้อมเข้าในตน เรียกว่า อัตตูปนายิกะ) ส่วนคำว่า **อตฺตานํ วา เตสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ อุปเนติ** บ่งถึงทุติยนัย คำว่า **อตฺตูปนายิก** มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและทุติยาตัปปุริสสมาสว่า **อุปเนตีติ อุปนายิโก** (บุคคลใดย่อมน้อมเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อุปนายิกะ), **อตฺตานํ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก** (บุคคลผู้น้อมเข้าสู่ตน เรียกว่า อัตตูปนายิกะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

กาโยติ เทฺว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๖๙/๑๙๕)

คำว่า **กาโย** ได้แก่กายมี ๒ อย่าง คือ นามกาย และรูปกาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เทฺว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ** บ่งถึงคำว่า **กาโย** หมายถึงนามกายและรูปกาย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ภาวนาติ จตสฺโส ภาวนา. (ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๖๓/๑๗๖)

คำว่า **ภาวนา** มีความหมายว่า ภาวนา ๔ ประเภท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **จตสฺโส ภาวนา** บ่งถึงคำว่า **ภาวนา** ในที่นี้หมายถึงภาวนา ๔ ประเภท การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๖

ถินมิทฺธาภิภูเตนาติ ถินํ นาม ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมนิยตา. มิทฺธํ นาม ยํ จิตฺตสฺส ลีนตฺตํ. (เนตฺติ. ๕๒/๘๕)

คำว่า **ถินมิทฺธาภิภูเตน** มีความหมายว่า ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า ถีนะ ความหดหู่แห่งจิต ชื่อว่า มิทธะ

คำว่า **ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมนิยตา** บ่งถึงคำว่า **ถิน** หมายถึง ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ส่วนคำว่า **มิทฺธํ นาม ยํ จิตฺตสฺส ลีนตฺตํ** บ่งถึงคำว่า **มิทฺธ** หมายถึงความหดหู่แห่งจิต การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๗

ปจฺฉา ปุเร วาปิ อเปกฺขมานาติ ปจฺฉา วุจฺจติ อนาคตํ. ปุเร วุจฺจติ อตีตํ. (ขุ. มหา. ๒๙/๘/๒๖)

ในคำว่า **ปจฺฉา ปุเร วาปิ อเปกฺขมานา** (หวังอนาคตหรือหวังอดีต) อนาคต เรียกว่า ปจฺฉา (ภายหลัง), อดีต เรียกว่า ปุเร (ก่อน)

คำว่า **ปจฺฉา วุจฺจติ อนาคตํ** บ่งถึงคำว่า **ปจฺฉา** หมายถึง อนาคต คำว่า **ปุเร วุจฺจติ อตีตํ** บ่งถึงคำว่า **ปุเร** หมายถึง อดีต การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๘

สติมาติ ตตฺถ กตมา สติ. ยา สติ อนุสฺสติ ฯเปฯ สมฺมาสติ. อิมาย สติยา อุเปโต โหติ สมุเปโต สมุปาคโต อุปปนฺโน สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต. เตน วุจฺจติ "สติมา"ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๑/๒๓๑)

บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) นั้น มีคำอธิบายว่า สติเป็นไฉน การระลึก

การตามระลึก ฯลฯ การระลึกชอบ [ภิกษุ]เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า สติมา

คำว่า **ยา สติ อนุสฺสติ** ฯเปฯ **สมฺมาสติ** บ่งถึงคำว่า **สติ** ในสติปัฏฐาน เป็นคำไวพจน์ของ อนุสฺสติ ฯเปฯ สมฺมาสติ คำว่า **อิมาย สติยา อุเปโต โหติ สมุเปโต สมุปาคโต อุปปนฺโน สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต** บ่งถึงคำว่า **สติมา** มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตว่า **สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา** (สติแห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า สติมา) ในตัวอย่างนี้การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา ส่วนการแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๙

วิหรตีติ อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหรติ, เตน วุจฺจติ "วิหรตี"ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๘/๒๓๑)

คำว่า **วิหรติ** มีคำอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เที่ยวไปอยู่ พักอยู่ ดังนั้น จึงเรียกว่า วิหรติ

คำว่า **อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหรติ** บ่งถึงคำว่า **วิหรติ** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า **อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ** การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๑๐

สมฺปชาโนติ ตตฺถ กตมํ สมฺปชญฺญํ. ยา ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ อิทํ วุจฺจติ สมฺปชญฺญํ. อิมินา สมฺปชญฺเญน อุเปโต โหติ ฯเปฯ สมนฺนาคโต. เตน วุจฺจติ "สมฺปชาโน"ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๐/๒๓๑)

บทว่า **สมฺปชาโน** (มีสัมปชัญญะ) นั้น มีคำอธิบายว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ปัญญา การรู้ทั่ว ฯลฯ การไม่หลง การรู้แจ้งธรรม ความเห็นชอบ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ [ภิกษุ]เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า สัมปชานะ

คำว่า **ปญฺญา ปชานนา...อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ** บ่งถึงคำว่า **สมฺปชญฺญ** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปญฺญา ปชานนา...อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ คำว่า **อิมินา สมฺปชญฺเญน อุเปโต โหติ...สมนฺนาคโต** บ่งคำว่า **สมฺปชาโน** คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาดังกล่าว การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังวรรณนา ส่วนการอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา

คำว่า **อุลฺลิงฺค** สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ลิคฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย อุ อุปสัคมีความหมายว่า เบื้องบน, ลิคฺ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

ในคัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๒๙) แสดง รูปวิเคราะห์ว่า **อุทฺธํ ลิงฺเคติ โพเธตีติ อุลฺลิงฺโค, อุลฺลิงฺโค จ โส นโย จาติ อุลฺลิงฺคนโย** (นัยที่ยังบุคคล ให้รู้ความเป็นบทตั้งของบทขยายเบื้องบน ชื่อว่า อุลลิงคนัย) คำว่า "บทขยาย เบื้องบน" คือบทขยายที่ท่านจะกล่าวถัดไปจากบทตั้ง ถ้อยคำประเภทนี้ เรียก ว่า รุกขารูพหนัย (นัยที่เหมือนการขึ้นต้นไม้) คือส่วนที่ยังขึ้นไม่ถึง เรียกว่า เบื้องบน ส่วนที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เรียกว่า ข้างล่าง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า **ปริยาเยน** มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **การเณน** บ่งถึงคำว่า **ปริยาย** ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะคำว่า **ปริยาย** มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายบทตั้งโดยมี **อิติ** ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า อุลลิงคนัย

สังวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังวรรณนา, อรรถสังวรรณนา, ปทัตถสังวรรณนา หรือปกิณกสังวรรณนา ที่ประกอบ **อิติ** ศัพท์ไว้ที่บทตั้ง เป็นอุลลิงคนัยทั้งหมด ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๐-๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถา เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อุทฺธํ ลิงฺเคติตฺยุลฺลิงฺคํ อิตินา สหิตํ มตํ
อุทฺเทสํ ลิงฺคนฺตฺยุลฺลิงฺค- มิติ อาจริยาปเร.

วิธีใดยังบุคคลให้รู้ความเป็นบทตั้งของบทขยาย
ที่เป็นเบื้องบน เหตุนั้น วิธีนั้น เรียกว่า อุลลิงคะ
[อุลลิงคนัยนั้น]ท่านทราบว่าเป็นวิธีที่ประกอบด้วย
อิติ ศัพท์ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าวิธีที่เป็นเครื่อง
สังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ เรียกว่า อุลลิงคนัย

ตามมตินี้ คำว่า **อุลฺลิงฺค** มีรูปวิเคราะห์ ๒ เป็นนัย คือ **อุทฺธํ ลิงฺเคตีติ อุลฺลิงฺคํ** (นัยที่ยังบุคคลให้รู้ความเป็นบทตั้งของบท ขยายที่เป็นเบื้องบน ชื่อว่าอุลลังคะ) [หรือ] **อุทฺเทสํ ลิงฺคํ อุลฺลิงฺคํ** (นัยเป็นเครื่องสังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ ชื่อว่าอุลลิงคะ

๒. วุตตินัย

วุตตินัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือนวุตติ หรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป เช่น คัมภีร์

กัจจายนะ, คัมภีร์ปทรูปสิทธิ, คัมภีร์นยาสะ เป็นต้น โดยทั่วไปบทตั้งมักมี **อิติ** ศัพท์เป็นเครื่องสังเกตตามอุลลิงคนัย แต่ก็มีบทตั้งในบางที่ไม่มี **อิติ** ศัพท์เป็นเครื่องสังเกต วิธีนี้เหมือนคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ท่านไม่นิยมใช้ **อิติ** ศัพท์ที่บทตั้ง

คำว่า **วุตฺติ** สำเร็จรูปมาจาก วจฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย **วจฺ** ธาตุเป็นไปในความหมายว่า กล่าว, ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คัมภีร์ครุพปักขันทนะ (อธิบายสูตร ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **สุตฺตสฺส อตฺถํ วจติ วิวรตีติ วุตฺติ** (คำที่แสดงความหมาย[ของสูตร] ชื่อว่า วุตติ) **วุตฺติ วิยาติ วุตฺติ, วุตฺติ จ สา นโย จาติ วุตฺตินโย** (วิธีที่เหมือน คำอธิบายสูตร ชื่อว่า วุตตินัย)

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลกฺขเณ สติ วุตฺตีว วุตฺตินโยว คมฺยเต.

บัณฑิตย่อมทราบวุตตินัยว่าเป็นนัยที่เหมือน
วุตติในฐานะที่มีสูตรอยู่

ตัวอย่างวุตตินัย มีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

อถสฺส ภควา **เอตทโวจ** เอตํ อโวจ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๕๖)

ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้แก่เขา

คำว่า **เอตํ อโวจ** บ่งถึงคำว่า **เอตทโวจ** ตัดบทเป็น **เอตํ** และ **อโวจ** การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

สุเมธ สุนฺทรปญฺญ. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี

คำว่า **สุนฺทรปญฺญ** บ่งถึงคำว่า **สุเมธ** ในที่นี้ มีความหมายว่า ผู้มีปัญญาดี การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

คำว่า **สุนฺทร** อธิบายความหมายของ สุ อุปสัค, คำว่า **ปญฺญ** อธิบายความหมายของ เมธา ศัพท์, คำว่า **สุนฺทรปญฺญ** แสดงรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า **สุนฺทรา เมธา อสฺสาติ สุเมโธ** (ปัญญาดีแห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า สุเมธะ)

การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา, การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา

สังวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังวรรณนา, อรรถสังวรรณนา, ปทัตถสังวรรณนา หรือปกิณกสังวรรณนา ที่ไม่ประกอบ **อิติ** ศัพท์ไว้ที่บทตั้ง เป็นวุตตินัยทั้งหมด

หมายเหตุ:- ในบางที่ วุตตินัยแสดงคำแปล บางที่ก็แสดงคำอธิบาย ถ้าประสงค์แสดงคำแปล พม่าไม่แปลทุกคำอย่างของไทย แต่แปลเพียงคำเดียว เพราะถือว่าอีกคำหนึ่งมีความหมายเหมือนกัน เช่น

สุเมธ สุนฺทรปญฺญ พม่าแปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี ส่วนไทยแปลว่า ข้าแต่พระองค์ ผู้มีเมธาดี คือ ผู้มีปัญญาดี หรือในปทรูปสิทธิฎีกา คันถารัมภวรรณนา คำว่า **สนฺโต วา ปสตฺโถ...ธมฺโม สทฺธมฺโม** พม่าแปลว่า อีกนัยหนึ่ง ธรรมอันประเสริฐ...ชื่อว่า พระสัทธรรม ส่วนไทยแปลว่า ธรรม อันดี คือ อันประเสริฐ ชื่อว่า พระสัทธรรม

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺมมยํ ปญฺญามยํ ปาสาทมารุยฺห... (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)
เสด็จขึ้นแล้วสู่ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา...

คำว่า **ปญฺญามยํ** บ่งถึงคำว่า **ธมฺม** ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา คำว่า **ธมฺม** เป็นศัพท์ที่มีความหมายมาก พระฎีกาจารย์จึงอธิบายว่า **ปญฺญามยํ** เพื่อบ่งถึงคำว่า **ธมฺม** ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา

ปญฺญาปริยาโย วา อิธ ธมฺมสทฺโท. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)
อีกนัยหนึ่ง ธมฺม ศัพท์ในที่นี้ เป็นคำไวพจน์ของปัญญา

ตัวอย่างที่ ๔

สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ **สรา**. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๓)
อักษรเหล่าใด ย่อมเป็นไป[เอง] เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า สระ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **คจฺฉนติ** บ่งถึง **สรฺ** ธาตุในคำว่า **สรา** มีความหมายว่า คติ ที่เป็นความหมายของ คมฺ ธาตุ เพราะ สรฺ ธาตุมีความหมาย ๒ อย่าง คือ คติ และคิด คำว่า **ปวตฺตนฺติ** บ่งถึง **คมฺ** ธาตุในคำว่า **คจฺฉนฺติ** มีความหมายว่า เป็นไป เพราะ คมฺ ธาตุมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ไป, รู้, เป็นไป, ถึง (สัททนีติธาตุมาลา ๑) การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของธาตุ เรียกว่า อาขยาตธาตวัตถสังวรรณนา

หมายเหตุ:- คำอธิบายที่มีหลายๆ คำ พม่านิยมแปลควบทั้งสามคำ เช่น สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺติ แปลว่า ย่อมเป็นไป

ตัวอย่างที่ ๕

อากงฺขมานาติ อิจฺฉมานา ปฏฺฐยมานา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๑)

คำว่า **อากงฺขมานา** มีความหมายว่า ปรารถนาอยู่

คำว่า **อิจฺฉมานา** บ่งถึง **อา** บทหน้า **กงฺขฺ** ธาตุ มีความหมายว่า ปรารถนา เพราะ กงฺขฺ ธาตุมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ปรารถนา, สงสัย คำว่า **ปฏฺจยมานา** บ่งถึงคำว่า **อิสุ** ธาตุ ในคำว่า **อิจฺฉมานา** มีความ หมายว่า ปรารถนา เพราะ อิสุ ธาตุมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ปรารถนา, ใคร่ การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย เรียกว่า กิตกธาตวัตถสังวรรณนา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อากงฺขมานาติ อิจฺฉมานา** เรียกว่า อุลลิงคนัย คำว่า **ปฏฺจยมานา** เรียกว่า วุตตินัย ลักษณะดังกล่าวเป็นที่นิยมใช้ในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวนฺทิย อภิวนฺทิตฺวา (ปทรูปสิทธิฎีกา คันถารัมภวรรณนา)

อภิวาทแล้ว

ตัวอย่างที่ ๒

กริสฺสํ กริสฺสามิ. (ปทรูปสิทธิฎีกา คันถารัมภวรรณนา)

จักกระทำ

ตัวอย่างที่ ๓

วิราชเต ทิปฺปติ. (สุโพธาลังการฎีกาเก่า อธิบายคาถา ๒๒)

ย่อมรุ่งโรจน์

โบราณาจารย์พม่าถือว่า ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้า แต่ไทยถือว่าศัพท์หลังเป็นคำอธิบายที่ต้องแปลต่อจากศัพท์หน้า แท้ที่จริง ในฐานะที่อธิบายรูปศัพท์ตามแนวปทสังวรรณนา หรืออธิบายความหมายตามแนวอรรถสังวรรณนา ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้าโดยแท้ ในคัมภีร์มูลฎีกา

(ฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ ๑/๔๓) กล่าวว่า **ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส อตฺถวจนํ** (คำหลังๆ แสดงความหมายของคำหน้าๆ) ส่วนในกรณีที่อธิบายความหมายตามภาวัตถสังวรรณนา จะต้องแปลทีละศัพท์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อสฺโสสีติ สุณิ อุปลภิ โสตทฺวารสมฺปตฺตวจนนิคฺโฆสานุสาเรน อญฺญาสิ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า **อสฺโสสิ** มีความหมายว่า สดับแล้ว คือ ได้แล้ว กล่าวคือ รู้แล้วโดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุณิ** บ่งถึงคำว่า **อสฺโสสิ** สำเร็จรูปมาจาก สุ ธาตุ + อี วิภัตติ การอธิบายธาตุในอาขยาตบท เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา, คำว่า **อุปลภิ** ขยายความว่า การสดับ คือการได้[รับเสียง] คำว่า **โสตทฺวาร-สมฺปตฺตวจนนิคฺโฆสานุสาเรน อญฺญาสิ** ขยายความว่า การได้[รับเสียง] คือการรู้โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา คำว่า **อสฺโสสีติ สุณิ** เรียกว่า อุลลิงคนัย คำว่า **อุปลภิ...อญฺญาสิ** เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

อเวกฺขสฺสุ อุปธารย อุปปริกฺข. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

โปรดดู คือ โปรดใคร่ครวญ กล่าวคือ โปรดพิจารณา

คำว่า **อุปธารย** ขยายความว่า การดู คือการใคร่ครวญด้วยจิต มิใช่ดูด้วยตา คำว่า **อุปปริกฺข** ขยายความว่า การใคร่ครวญ คือการพิจารณาเหตุผลที่เหมาะสม การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย

วุตตินัยกับ นาม ศัพท์

อนึ่ง ในประโยคภาษาบาลีบางประโยคมี **นาม** ศัพท์ร่วมกับบทตั้งแทน **อิติ** ศัพท์ วิธีนี้จัดว่าเป็นวุตตินัยเช่นกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

วินโย นาม อนาคาริยาคาริยวเสน ทุวิโธ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๖๙)
ชื่อว่าวินัย มี ๒ ประเภท คือ อนาคาริยวินัย และอาคาริยวินัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนาคาริยาคาริยวเสน ทุวิโธ** บ่งถึงวินัยมี ๒ ประเภท คือ อนาคาริยวินัย และอาคาริยวินัย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกปีฐํ นาม ผลกมยํ ปีฐํ (สมันตปาสาทิกา ๒/๓๐๑)
ตั่งที่สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน ชื่อว่า ผลกปีฐะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ผลกมยํ ปีฐํ** บ่งถึงคำว่า **ผลกปีฐํ** หมายถึง ตั่งที่สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเธยยัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

วุตตินัยกับ เหตุ ศัพท์

ในประโยคภาษาบาลี บางที่ท่านใช้เหตุบทเป็นเครื่องอธิบายบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปชาตตฺตา **ปชา**. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๘)

ชื่อว่า **ปชา** เพราะเป็นผู้เกิดแล้ว[ด้วยกรรมและกิเลส]

คำว่า **ปชาตตฺตา** บ่งถึงคำว่า **ปชา** = ป บทหน้า + ชนฺ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย (สัตว์ผู้เกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า **กมฺมกิเลเสหิ ชาตาติ ปชา** (สัตว์ใด เกิดเพราะกรรม และกิเลส เหตุนั้น สัตว์นั้น เรียกว่า ปชา) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

เอเตสํ มชฺเฌ ภวตฺตา **มชฺฌิมา**. (สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

ชื่อว่า **มชฺฌิม** เพราะมีในท่ามกลาง[แห่งอัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค] เหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เอเตสํ มชฺเฌ ภวตฺตา** บ่งถึงคำว่า **มชฺฌิมา** = มชฺฌ ศัพท์ + อิม ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า **มชฺเฌ ภวา มชฺฌิมา** ([ปฏิปทา] อันมีในท่ามกลาง เรียกว่า มัชฌิมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๓

อุคฺคตตมตฺตา วา **อุตฺตโม**. (อภิธานฏีกา อธิบายคาถา ๖๙๔)

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า **อุตตมะ** เพราะเป็นผู้ปรากฏยิ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อุคฺคตตมตฺตา** บ่งถึงคำว่า **อุตฺตโม** = อุ อุปสัค + ตม ปัจจัย (ผู้สูงสุด) มีรูปวิเคราะห์ว่า **อติสเยน อุคฺคโตติ อุตฺตโม** (บุคคลผู้ปรากฏยิ่ง เรียกว่า อุตตมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

วุตตินัยกับบทขยาย

ในภาษาบาลีบางประโยคก็มีบทขยายอยู่หน้าบทตั้งบ้างซึ่งมีอยู่ในวุตตินัยเท่านั้น วิธีดังกล่าวนี้มีใช้น้อยมากในวรรณกรรมบาลี

ตัวอย่างเช่น

เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสาติ **เอกคฺคํ.** (อภิ. วิภาวินี หน้า ๘๖)

อารมณ์เดียวแห่งจิตนี้ มีอยู่ เหตุนั้น จิตนั้น เรียกว่า เอกัคคะ

ประโยคนี้บ่งถึง **เอกคฺค** ศัพท์ว่ามีรูปวิเคราะห์ว่า **เอกํ อคฺคํ อิมสฺสาติ เอกคฺคํ** [อารมฺมณํ] คำว่า **อารมฺมณํ** บ่งถึงคำว่า **อคฺคํ** ในที่นี้ มีความหมายว่า อารมณ์ เพราะ อคฺค มีความหมาย ๕ อย่าง คือ เบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณ์ การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่านามปทัตถสังวรรณนา การอธิบาย บทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ในตัวอย่างของประโยคนี้ จะเห็นได้ว่า บทตั้งคือ **อคฺคํ** อยู่หลังบทขยายคือ **อารมฺมณํ** ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา ๑/๒๔๔ ได้กล่าวว่า

อคฺคสทฺโท อาทิ-โกฏิ-เสฏฺฐ-โกฏฺฐาส-อารมฺมณวเสน ปญฺจสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. อิธ ปน อารมฺมเณติ ทสฺเสนฺโต “อารมฺมณํ อคฺคนฺติ อาห.

อคฺค ศัพท์เป็นไปในความหมาย ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งเบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณ์ เมื่อประสงค์จะแสดงว่า อคฺค ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในความหมายว่า อารมณ์ จึงกล่าวว่า อารมฺมณํ อคฺคํ

ข้อสังเกต:-บางท่านได้กำหนดการแปลบทชนิดนี้เป็นสัญญาสัญญีว่า อารมณ์ชื่อว่า อัคคะ อันเป็นอารมณ์เดียว แห่งจิตนี้ มีอยู่... แต่ในคัมภีร์ มณิสารมัญชูสากล่าวว่า ควรแปลร่วมกันทั้งสองบทดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๓. สัมพันธนัย

สัมพันธนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี **อิติ** ศัพท์ที่บทตั้ง แต่ท่านประกอบใช้คำว่า **สมฺพนฺโธ** ในที่สุดของประโยค เพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันของบทในประโยคที่ไม่บริบูรณ์เพราะไม่มีกัตตา, กรรม และกิริยาเป็นต้นบ้าง ในประโยคที่มีบทเกี่ยวเนื่องกันแต่ถูกบทอื่นคั่นอยู่บ้าง หรือในประโยคที่มีวิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

คำว่า **สมฺพนฺธ** สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า+พธฺ ธาตุ+ณ ปัจจัย **พธฺ** ธาตุที่เป็นทิวาทิคณะมีความหมายว่า ผูก, ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า **สมฺพชฺฌตีติ สมฺพนฺโธ, สมฺพนฺโธ จ โส นโย จาติ สมฺพนฺธนโย** (นัยที่สัมพันธ์[บทหรือความหมายในประโยค] ชื่อว่า สัมพันธนัย) ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๒ ได้กล่าวว่า

> **อชฺฌาหริตฺวา สมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธติ วิธียเต.**
> การนำ[บทอื่น]เข้ามาสัมพันธ์ ท่านกล่าวว่าเป็นสัมพันธนัย

สัมพันธนัย ๓ ฐานะ

การแสดงสัมพันธนัยมีในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. ฐานะที่โยกบทอื่น (ปาฐเสสะ)คือ ฐานะที่โยกกัตตา, กรรม หรือกิริยาเป็นต้นเพื่อให้ข้อความในประโยคชัดเจน

๒. ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันมีความห่างกัน คือ ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นกัตตาและกิริยาเป็นต้น มีความห่างกันในประโยคเนื่องจากมีบทอื่นคั่นอยู่

๓. ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ คือ ฐานะที่ท่านวางวิเสสนะ และวิเสสยะสลับที่กันโดยวางวิเสสนะอยู่หลังและวิเสสยะอยู่หน้า

ฐานะที่โยกบทอื่น (ปาฐเสสะ)

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง] **ปรสมญฺญา ปโยเค.** (กัจจายนะ สูตร ๙)
ครั้นเมื่อการประกอบใช้[มีอยู่] ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น อันบุคคลย่อมประกอบ

[บทขยาย] **ตสฺมึ ปโยเค สตีติ สมฺพนฺโธ.** (นยาสะ อธิบายสูตร ๙)
มีสัมพันธ์ว่า ครั้นเมื่อการประกอบนั้นมีอยู่

คัมภีร์กัจจายนะตั้งสูตรว่า **ปรสมญฺญา ปโยเค** (เมื่อการประกอบใช้[มีอยู่]บุคคลประกอบชื่ออื่นได้) คัมภีร์นยาสะได้อธิบายว่า คำว่า **ปโยเค** สัมพันธ์กับคำว่า **สติ** ที่โยกเข้ามา โดยลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักขณะ

คำว่า **ปโยเค** เรียกว่า ลักขณกัตตา (กัตตาเป็นเครื่องสังเกต), คำว่า **สติ** เรียกว่า ลักขณกิริยา (กิริยาเป็นเครื่องสังเกต) ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายประโยคนี้โดยประกอบใช้คำว่า **สมฺพนฺโธ** ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า **สมฺพนฺโธ** ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องห่างกัน

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้งพระบาลี]

วรํ เต โมฆปุริส อาสีวิสสฺส โฆรวิสสฺส มุเข องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ.

(วิ. มหา. ๑/๓๙/๒๕)

ดูกรโมฆบุรุษ การใส่องคชาติของเธอในปากของอสรพิษมีพิษกล้าประเสริฐ[กว่าการใส่ในองคชาติของมาตุคาม]

[บทขยาย]

ปกฺขิตฺตนฺติ เอตสฺส วรนฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๓๐)

มีสัมพันธ์บทนั้นว่า **ปกฺขิตฺตํ** กับบทนี้ว่า **วรํ**

คำว่า **วรํ...ปกฺขิตฺตํ** เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันว่า การใส่ ... ประเสริฐ บทสองบทนี้อยู่ห่างกันมากเพราะมีบท ๖ บทคั่นอยู่ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายประโยคนี้โดยประกอบใช้คำว่า **สมฺพนฺโธ** ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า สมฺพนฺโธ ในลักษณะนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

บางท่านถือว่า คำว่า **องฺคชาตํ** เป็นประธานในประโยคนี้ แปลว่า ดูกรโมฆบุรุษ องคชาติของเธอที่ใส่ในปากของอสรพิษมีพิษกล้า ประเสริฐ[กว่าองคชาติของเธอที่ใส่ในองคชาติของมาตุคาม] แท้ที่จริง คำว่า **ปกฺขิตฺตํ** เป็นประธานในประโยคนี้ เพราะบทที่ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะเป็นประธานได้เหมือนบทว่า คตํ (การไป), ฐิตํ (การยืน) ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **ปกฺขิตฺตนฺติ เอตสฺส วรนฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ** (คำว่า **ปกฺขิตฺตํ** นั้น สัมพันธ์ (มีความเกี่ยวเนื่อง) กับคำว่า **วรํ นี้**)

ถ้าท่านประสงค์ให้คำว่า **องฺคชาตํ** เป็นประธานในประโยค ท่านก็จะต้องกล่าวว่า **องฺคชาตนฺติ เอตสฺส วรนฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ** (คำว่า องฺคชาตํ นั้นสัมพันธ์ (มีความเกี่ยวเนื่อง) กับคำว่า วรํ นี้)

ในภาษาบาลีมีบางประโยคที่มีบทห่างกันเหมือนในประโยคนี้ แต่ท่านถือว่าไม่เป็นโทษที่เป็นเหตุให้เข้าใจความได้ยาก เพราะมีสัมพันธ์ชัดเจน ไม่สับสน ในคัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๓๑๖ ได้กล่าวว่า

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ ทูรฏฺฐมฺปิ จ ตสฺส ตํ
อตฺถโต หฺยสมานํ อาสนฺนตฺตมการณํ.

การสัมพันธ์แห่งบทใดกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]ใดมีอยู่ บทนั้นจะอยู่ไกลกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]นั้นได้ ทั้งนี้เพราะความใกล้แห่งบทที่ไม่มีความหมายสัมพันธ์กันมิใช่เป็นสิ่งสำคัญ[ในการเข้าใจความหมาย]

ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง]

เสฏฺฐํ ติโลกมหิตํ อภิวนฺทิยคฺคํ
พุทฺธญฺจ ธมฺมมมลํ คณมุตฺตมญฺจ.

(กัจจายนะ คันถารัมภคาถา)

ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสูงสุด อันโลกสามบูชาแล้ว พร้อมด้วยพระธรรมอันปราศจากมลทิน และหมู่พระอริยสงฆ์ผู้อุดม [จักกล่าวสนธิกัณฑ์ที่ดี...]

[บทขยาย]

อุตฺตมํ คณนฺติ **สมฺพนฺโธ.** (นยาสะ อธิบายคัมถารัมภคาถา)
การสัมพันธ์ว่า ซึ่งหมู่พระอริยสงฆ์ผู้อุดม[ย่อมมี]

คำว่า **คณมุตฺตมํ** ตัดบทเป็น **คณํ** และ **อุตฺตมํ** คำว่า **คณํ** เป็นวิเสสยะ ส่วนคำว่า **อุตฺตมํ** เป็นวิเสสนะ โดยปกติวิเสสนะอยู่หน้าวิเสสยะ ทั้งนี้เพราะชาวมคธรับรู้ลักษณะพิเศษที่คำขยายได้กล่าวก่อน แล้วจึงรับรู้สิ่งที่ผู้กล่าวต้องการ

จะมุ่งแสดงถึงต่อมา เหมือนในภาษาอังกฤษว่า White House (ทำเนียบขาว) [แต่]ในที่นี้ท่านกล่าวสลับที่กันเพื่อรักษาคณะฉันท์ ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายคำนี้โดยประกอบใช้คำว่า **สมฺพนฺโธ** ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า สมฺพนฺโธ ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

สังวรรณนานัย จบ

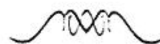
สังวรรณนาทั้งหมดที่กล่าวมาในคัมภีร์นี้ เป็นการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทั้งหลาย ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายได้ชัดเจนตามมติของโบราณาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้น และวินิจฉัยความได้อย่างถูกต้อง หากไม่เข้าใจสังวรรณนาเหล่านี้เพียงแต่แปลคัมภีร์บาลีได้ ก็ไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าว ขอให้นักศึกษาควรหมั่นศึกษาสังวรรณนาที่มีอุปการคุณมาก

ปาฬิยา ปณฺฑิโต โหตุํ โย อิจฺเฉยฺย นโร อิธ
เอส สงฺวณฺณนาเภท- นยญฺญู มติมา ภเว.

ชนใดในโลกนี้พึงประสงค์เป็นบัณฑิตในภาษาบาลี
ชนนั้นพึงเป็นผู้มีปัญญาเข้าใจวิธีสังวรรณนาต่าง ๆ

สังวรรณนามัญชรี

จบ

บรรณานุกรม

กจฺจายนมหาเถเรน. กจฺจายนพฺยากรณํ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

"**ครุปักขันทนะ**" ใน สุตฺตนิทฺเทส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพู มิตสเวปิฏกัด, 1935.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. สังวัณณนานิยาม. กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

จักกปาละ, พระ. พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๖.

จาริตตะ, พระ. "สังวรรณนาวิจารคัณฐิ" ใน วิสุทฺธารามปทวิจารคณฺฐิ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ,_ 1930

ชนกาภิวงศ์, พระ. กัจจายนภาษาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

ชนกาภิวงศ์, พระ. เภทจินตาภาษาฎีกา. อมรปูระ: โรงพิมพ์นะยูภามา, ๒๕๐๔.

ชาคราภิวงศ์, พระ. ปาจิตฺยาทิโยชนา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๖.

ชาคราภิวงศ์, พระ. "คันถาภรณฎีกาใหม่" ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๑๙๒๙

ญาณธชะ (แลดีซายาดอ), พระ. นิรุตฺติทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๓.

ญาณวระ, พระ. "สังวรรณนาวิจาร" ใน ปทวิจาร. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๒๓.

ตันปะยัน, อำมาตย์. ตันปะยันฎีกา (นยาสปทีปิกา). ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมะยัดมัน, ๒๔๕๖.

ธรรมเสนาบดี, พระ. "การิกา" ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์-อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาโร. ลำปาง: จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑.

พุทฺธปฺปิยมหาเถเรน. ปทรูปสิทฺธิ. กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

ภทนฺตพุทฺธปฺปิยาจริยตฺเถเรน. ปทรูปสิทฺธิฏีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

มหานาคิตะ, พระ. "สัททสารัตถชาลินี" ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. กจฺจายนวณฺณนา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพูมิตสเวปิฏกัต, 1916.

โมคฺคลฺลาเนน. โมคฺคลฺลานพฺยากรณํ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วชิรพุทธิ, พระ. นฺยาส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพูมิตสเวปิฏกัต, 1929.

สัทธัมมคุรุ, พระ. "สทฺทวุตฺติ" ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์-อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตฺตนิทฺเทส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพูมิตสเวปิฏกัต, 1935.

สัทธัมมสิริ, พระ. "สทฺทตฺถเภทจินฺตา" ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง:

โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมสิริ, พระ. นิรุตฺติสารมญฺชูสาฏีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, ๒๔๒๐.

สิริธัมมกิตติรตนปัชโชตะ, พระ. สุโพธาลงฺการฏีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

สิริมหาจตุรงฺคพเลน มหามจฺเจน. อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๘.

สิริมังคลาจารย์, พระ. มงฺคลตฺถทีปนี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

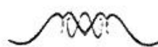
สุมังคลมหาสามิ, พระ. อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาลิยา สห อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

อภยะ, พระ. “สทฺทตฺถเภทจินฺตาฏีกา” ใน สัททัตถเภทจินดา ๓ จัน. มัณฑเล: โรงพิมพ์ปัญญาพละ, ม.ป.ป.

อริยวงศ์, พระ. มณิสารมญฺชูสาฏีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

อัคควงศ์, พระ. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจจวงศ์, พระ. ปทสงฺคหปาโจ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, 1917.

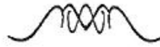
สังวรรณนานิยาม

พระคันธสาราภิวงศ์

เรียบเรียง

คำนำ

ไวยากรณ์ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งนัก เพราะนับเข้าในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท[๑] ที่ควรศึกษาเล่าเรียน ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์อันเกี่ยวเนื่องกับพระเวท (เวทางคะ) ๖ ประเภท[๒] บุคคลผู้ขาดความรู้ในไวยากรณ์เปรียบเหมือนคนใบ้ที่ไม่สามารถชี้แจงความประสงค์ของตนได้ ด้วยเหตุที่ไวยากรณ์ประดุจดังอวัยวะสำคัญยิ่ง[๓] แม้โบราณาจารย์ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมก็กล่าวไวยากรณ์ว่าเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎกอีกด้วย[๔] ดังนั้น ไวยากรณ์จึงเป็นศาสตร์อันทรงคุณค่าในการเป็นนักภาษาหรือผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณาจารย์ทั้งหลายจึงรจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ขึ้นมากมายเพื่อความเข้าใจถึงรากศัพท์ในภาษาอย่างถูกต้อง แต่ถึงแม้จะเข้าใจรากศัพท์ดังกล่าวแล้วก็ตาม ความเข้าใจเจตจำนงในการขยายความของคันถรจนาจารย์ก็เป็นสภาพสุขุมคัมภีรภาพ ยากแก่การตีความให้ถูกต้องตามประสงค์ของผู้เขียน ดังนั้น พระสังฆรักขิตะซึ่งเป็นพระเถระชาว

---

๑ มิลินทปัญหา, น.๔ ; สัททนีติ ธาตุมาลา, น. ๓๔๖ ; โลกนีติ, คาถา ๑๒.

๒ ศัพทกัลปทรุมะ, ๔/๕๐๑ ; อภิธานัปปทีปิกา, คาถา ๑๑๐.

๓ มุขํ วฺยากรณํ สุมฺฤตมฺ (คัมภีร์ศึกษา)

๔ สุโพธาลังการ, คาถา ๑๖๓

ลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา (อธิบายคาถา ๑๑๙) ว่า

เอตฺถ สุปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโถ, อธิปฺปายตฺโถ ปน ปกติคมฺภีโร วุตฺตํ หิ

"กวีน'ธิปฺปาย'มสทฺทโคจรํ
ปเท ผุรนฺตํ มุทุกมฺหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา'กติโย ตุ ตาทิสา'ติ

เนื้อความของศัพท์ เป็นสภาพชัดเจนในที่นี้ แต่เนื้อความอันเป็นเจตจำนงของนักกวีนั้น มีความสุขุมคัมภีรภาพเสมอ สมดังที่พระโบราณาจารย์ กล่าวว่า

> บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจ ความประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้งโดยเข้าใจเนื้อ ความอย่างถ่องแท้ วิธีการใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้นมักแสดงจุดมุ่งหมายของนักกวีได้

ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจเจตจำนงของคันถรจนาจารย์อันเป็นเหตุให้เข้าถึงแก่นแท้ของภาษา พระเถระชาวพม่าผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมจึงบัญญัติหลักเกณฑ์ในการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขึ้น โดยอาศัยประสบการณ์จากการศึกษาค้นคว้าและสอนคัมภีร์ต่าง ๆ ตลอดชั่วอายุขัย

หลักเกณฑ์ดังกล่าวเรียกว่า **สังวัณณนา** (ขยายหลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกา) มี ๒ ประเภท คือ

๑. **สังวัณณนานิยาม** หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขั้นพื้นฐาน

๒. **สังวัณณนาวิจาร** หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขั้นสูงโดยวินิจฉัยอย่างละเอียด

อนึ่งหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณาจารย์เหล่านั้นบัญญัติขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยายพระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยายไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้นได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤตเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเหตุนั้น หลักเกณฑ์ดังกล่าวแม้เป็นอัตโนมัตยาธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์[๑]

คัมภีร์สังวัณณนานิยามที่ออกสู่สายตาวงการบาฬีในครั้งนี้ ได้แปลจากสังวัณณนานิยามต่าง ๆ พร้อมทั้งคำอธิบายที่นักปราชญ์ชาวพม่ารจนาไว้และยังเป็นหลักสูตรในการศึกษาพระไตรปิฎกชั้นธรรมาจริยะของ

---

[๑] อตฺตโนมติ กิญฺจาปิ กถิตา สพฺพทุพฺพลา
ตถาปิ นยมาทาย กถิตตฺตา อโกปิยา. (นีติ. ปท.๔๒)
อัตโนมัติ แม้ไม่นาเชื่อถือกว่ามติทั้งปวง แต่ก็เป็น
มติมั่นคงได้ เพราะอาศัยกฎเกณฑ์.

ประเทศสหภาพพม่า ส่วนคำอธิบายในเชิงไวยากรณ์รวมทั้งสาธกจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต ผู้เขียนพยายามอธิบายโดยสังเขป เพื่อความเข้าใจของนักศึกษาผู้ประสงค์จะทราบรายละเอียดของศัพท์วิชาการต่าง ๆ สังวัณณนานิยามอันเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. **สังวัณณนานิยาม** (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม

๒. **อธิบายสังวัณณนานิยาม** (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระวิสุทธาจาระ ชาวเมืองอมรปุระ

๓. **อธิบายสังวัณณนานิยาม** (ฉบับใหม่) รจนาโดยพระอัคคธัมมาภิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดอภยาราม จ. มัณฑเล

๔. **สังวัณณนานิยาม** (ฉบับวิสุทธาราม) รจนาโดยพระโกสัลลาภิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดวิสุทธาราม จ.มัณฑเล

๕. **สังวัณณนานิยาม** (ฉบับปรับปรุง) รจนาโดยพระกุมาระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดปัชโชตาราม จ.มะยองมะยะ

๖. **สังวัณณนานิยามใหม่** รจนาโดยพระเมธิยาภิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิตอภิธชมหารัฐคุรุ) วัดบะยาจี จ.มัณฑเล

ผู้เขียนขอบูชาบัวบาทของพระคันถรจนาจารย์ผู้ทรงพระปริยัติธรรมและดำรงรักษาพระพุทธศาสนาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งพระอาจารย์ภัททันตธัมมานันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้านภาษาบาฬี, พระอัคคญาณาภิวงศ์ (อัครมหาคันถ-

วาจกบัณฑิต) วัดชเวโภงวุน จ.มัณฑเล ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้านภาษาสันสกฤต ด้วยคัมภีร์นี้อันเป็นประดุจปทุมชาติเป็นที่รื่นรมย์แห่งหมู่ภมรคือนักศึกษา

อนึ่ง ผู้เขียนขออภัยในความผิดพลาดซึ่งจากเกิดความพลั้งเผลอหรือความเขลาของตน และพร้อมที่จะน้อมรับคำทักท้วงติงจากนักปราชญ์ผู้ทรงวิทยาคุณทุกท่าน ขอให้นักศึกษาจงสละข้อผิดพลาดดังกล่าว รับเอาแต่สาระจากคัมภีร์ สมดังที่นักปราชญ์ในโบราณกาลกล่าวว่า

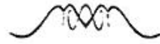
อนนฺตปารํ กิล ศพฺทศาสฺตฺรํ
สฺวลฺปํ ตถายุรฺพหวศฺจ วิฆฺนาะ
สารํ ตโต คฺราหฺย'มปาสฺย ผลฺคุ
กฺรุณฺไจรฺยถา กฺษีรมิวามฺพุมธฺยาตฺ.

สัทศาสตร์ ประดุจฝั่งมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต แต่ช่วงอายุคนสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการศึกษามากมาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด รับเอาแต่สาระจากสัทศาสตร์นั้น เปรียบเสมือนนกกระเรียนดูดน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนมฉะนั้นแล ฯ

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง

สารบัญ

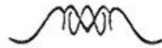

ตัทธิตปริจเฉท

กิตปริจเฉท

ปกิณณกปริจเฉท

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

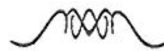
อนุที.	อนุทีปนี
อภิ.อฏฺ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
อํ.	องฺคุตฺตรนิกาย
อํ.อฏฺ.	องฺคุตฺตรนกาย อฏฺฐกถา
กส.	กัจจายนสูตร
กจฺ.สาร.	กัจจายนสาร
กงฺขา.	กงฺขาวิตรณี อฏฺฐกถา
กงฺขา. นวฏี	กงฺขาวิตรณี อภินวฏีกา
กงฺขา. โย. มหาฏี	กงฺขาวิตรณี โยชนามหาฏีกา
จูฬนิ. อฏฺ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ฉนฺโท. ฏี.	ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสาฏีกา
เถร.อฏฺ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
ที.	ทีฆนิกาย
ที.อฏฺ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ที.ฏี	ทีฆนิกายฏีกา
ธาน.ฏี	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
นีติ. ธาตุ	สทฺทนีติ ธาตุมาลา
นีติ. ปท	สทฺทนีติ ปทมาลา

นีติ. สุตฺต	สทฺทนีติ สุตฺตมาลา
ปร.ที.	ปรมตฺถทีปนี
ปา.	ปาณินีย์ (อัษฎาธยายี)
ปา.นวคณฺจิ	ปาราชิกกณฺฑอฏฺจกถา นวคณฺจิ
ปาจิตฺ.โย.	ปาจิตฺยาทิโยชนา
เปต.อฏฺ.	เปตวตฺถุ อฏฺจกถา
พา.	พาลาวตาร
เภท.	สทฺทตฺถเภทจินฺตา
เภท.ที.	สทฺทตฺถเภทจินฺตาทีปนี
ม.	มชฺฌิมนิกาย
ม.อฏฺ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺจกถา
ม.ฏี	มชฺฌิมนิกายฏีกา
มณิทีป.	มณิทีปฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสาฏีกา
มธุฏี.	มธุฏีกา
มหานิ. อฏฺ.	มหานิทฺเทส อฏฺจกถา
มุคฺธ.	มุคฺธโพธ
มุคฺธ.ฏี.	มุคฺธฏีกา
มูลฏี.	มูลฏีกา
โมคฺ.	โมคฺคลฺลานพฺยากรณ
โมคฺ.นิ.	โมคฺคลฺลานนิสฺสย
รูป.	ปทรูปสิทฺธิ
วิ.	วินยปิฏก
วิ.อฏฺ.	วินยปฏก อฏฺจกถา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา

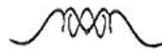
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
สุโตม.	ศพฺทสุโตมมหานิธิ
สํ.	สํยุตฺตนิกาย
สํ.อฏฺ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺจกถา
สํ.ฏี.	สํยุตฺตนิกายฏีกา
สัง.ปรับปรุง	สังวัณณนานิยาม ฉบับปรับปรุง
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฏีกา
สี.นวฏี.	สีลขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
สี.ภาสา.	สีลขนฺธวคฺค ภาสาฏีกา

หมายเหตุ

คัมภีร์อ้างอิงต่าง ๆ ที่เป็นพระไตรปิฎกและอรรถกถา-ฎีกานั้น ทั้งหมดเป็นฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อื่นจากนั้น ที่ไม่มีฉบับอักษรไทยได้อ้างอิงฉบับพม่าในตำราภาษาบาฬี และอ้างอิงฉบับเทวนาครีในตำราภาษาสันสกฤต ฉ. หมายถึง ฉบับฉัฏฐสังคายนาของพม่า.

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

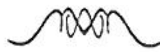

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย   สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย   วเน อนฺธคโช ยถา.

(โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา น.๑๖)

นิรุตติ์บ่ขีดเขียน   แต่ไปเพียรเรียนพระไตร
ทุกบทย่อมสงสัย   ดั่งคชไปไร้ดวงตา.

คันถารัมภกถา

เสฏฺฐาภิเสฏฺฐมุนิจนฺทิม'มปฺปเมยฺยํ
กนฺตาภิกนฺตวรธมฺมปภาสเมตํ
เนกาภิเนกสุคณุตฺตมตารกญฺจ
วกฺขามิ วนฺทิย มนีสิ[๑]ปสตฺถเมตํ.

ข้าพเจ้าขอน้อมกราบพระมุนี ผู้ประดุจดวงเดือนอันประเสริฐสุด หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ทรงประกอบด้วยพระธรรมอันเลอเลิศน่าพึงใจยิ่ง ดุจดังแสงเดือน และทรงมีคณะสงฆ์ที่ดีเลิศเปรียบดังดาราล้อมเดือน จักรจนาคัมภีร์ที่บัณฑิตสรรเสริญขึ้น

---

๑ มนีสี ศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤต คือ มนิษินฺ (มนีษา+อินิ) แปลว่า บัณฑิต ศัพท์ในภาษาบาฬีที่ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและนักปราชญ์รุ่นหลังนิยมใช้โดยแปลงจากภาษาสันสกฤตมีมากมาย เช่น ครุ (คุรุ) = ครู, มุนินฺท (มุนีนฺทฺร) = พระพรหม, วาณี (วาณี), สรสฺสตี (สรสฺวตี) = พระสรัสวดี, อมฺโภช (อมฺโภช) = ดอกบัว, ปตฺถาวนา (ปฺรสฺตาวนา) = คำนำ, ถวิร (สฺถวิร) = พระเถระ, ปุกฺขล (ปุษฺกล) = ผู้ประเสริฐ (ปุจฺวิปุกฺขเล ในปฐพีอันประเสริฐ)

โปราณเกหิ วิญฺญูหิ พหู นิยามกา ปุเร
สงฺขตา เทสิภาสาย ปรมฺปราย จาภตา.

เหล่าโบราณบัณฑิตได้รจนาคัมภีร์สังวัณณนานิยามขึ้นมากมายด้วยภาษาท้องถิ่นและสืบทอดต่อ ๆ กันมาจนถึงปัจจุบัน

เต คนฺถา สารสญฺญุตฺตา ญาณมฺพุโสธิตา ตโต
ลสนฺติ สาสเน เขว ปุณฺณมา มลนิสฺสโฏ.

คัมภีร์เหล่านั้นมีสาระยิ่ง ได้รับการชำระล้างด้วยวารี กล่าวคือปรีชาญาณของท่านเหล่านั้น จึงรุ่งโรจน์ในพระศาสนาดั่งเช่นจันทราไร้ราคิน

หิตกฺกรา น เต ยสฺมา สฺยามรฏฺฐนิวาสินํ
โสตูนํ ปาฏวตฺถีนํ โสคเต ชินภาสิเต.

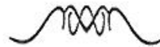
คัมภีร์ดังกล่าวไม่อำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาชาวไทยที่ปรารถนาเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกอันพระชินเจ้าทรงตรัสไว้

ภาสนฺตรํ ตโต หิตฺวา ปาฬิยํ สกฺกเฏปิ จ
คนฺถิตฺวา อาคตํ นฺยายํ กยฺยเต นูตโน สุโภ.

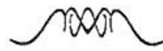
ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาคัมภีร์สังวัณณนานิยามใหม่ที่รู้ง่าย โดยถอดความจากคัมภีร์เหล่านั้น ทั้งยังรวบรวมกฏเกณฑ์ในไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต

โสยํ วตฺตตุ อตฺถาย　　หิตาย จ หิเตสินํ
วิชฺชตฺถิกานํ สมฺพุทฺธ-　　สาสนสฺส จ วุฑฺฒิยา

หวังว่าคัมภีร์ที่เขียนขึ้นคงจะอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาผู้แสวงหาความก้าวหน้า และเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป.

สมาสปริจเฉท

๑. อัพยยีภาวสมาส

๑.๑. ความหมายอัพยยีภาวสมาส

หมายถึง **สมาสที่มีอัพยยบท (อุปสัค นิบาต) อยู่หน้าและเป็นประธาน** เพราะระบุถึงเนื้อความของอัพยยบทเท่านั้นในรูปอัพยยีภาวสมาส เช่น อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งพระนคร) อุป ศัพท์อยู่หน้า นคร ศัพท์ และอรรถของ อุป ศัพท์เป็นประธานในที่นี้ เพราะกล่าวถึงที่ใกล้แห่งนคร หาได้กล่าวถึงนครไม่ ดังนั้น อัพยยีภาวสมาส จึงเป็นสมาสที่มีอัพยยบทอยู่หน้าและเป็นประธานเท่านั้น และด้วยอำนาจของอัพยยบทเหล่านั้น จึงทำให้เป็นสมาสที่ไม่มีรูปเปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์พจน์และวิภัตติทั้งหมด อนึ่ง รูปวิเคราะห์ของสมาสนี้แตกต่างจากสมาสอื่นๆ คือมีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่น (อัญญบท) โดยใช้บทที่แสดงอรรถของอุปสัคหรือนิบาตเป็นตัวแทน ด้วยเหตุที่เป็นนิจจสมาส (สมาสที่ถูกย่ออย่างแน่นอน) เช่น รูปวิเคราะห์ว่า **"นครสฺส อุป อุปนครํ"** ไม่ถูกต้องเพราะ อุป ศัพท์และ นคร ศัพท์ต้องเข้าสมาสกันอย่างแน่นอนจึงต้องใช้อัญญบทที่แสดงอรรถของ อุป อุปสัคโดยวิเคราะห์ว่า **"นครสฺส สมีปํ อุปนครํ."**

อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว. (กส. ๓๑๙)

ตตฺถ อพฺยยมิติ อุปสคฺคนิปาตานํ สญฺญา, ลิงฺควจนเภเทปิ พฺยยรหิตตฺตา อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว อพฺยยตฺถ-ปุพฺพงฺคมตฺตา, อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ วา อพฺยยีภาโว. ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน หิ อพฺยยีภาโว. (รูป. ๓๓๐)

๑.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัพยยีภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่ประกอบด้วยอุปสัค หรือ นิบาต ส่วนบทขยายเป็นบทสลับกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อุปสุสุตินฺติ สุติสมีปํ. (กงฺขา. ๒๘๔)

บทว่า อุปสุสุตึ คือ ซึ่งที่ใกล้แห่งเสียง

ในที่นี้บทว่า อุปสุสุตึ ท่านขยายว่า สุติสมีปํ โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สุติยา สมีปํ อุปสุสุติ.” (อุป + สุติ)

อธิบาย

บทว่า อุปสุสุติ มาจาก อุป + สุติ อุป ศัพท์กล่าวอรรถคือ สมีปะ (ใกล้) ดังนั้น เพื่อแสดงอรรถสมีปะของ อุป ศัพท์และแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส จึงขยายบทตั้งนั้นว่า สุติสมีปํ โดยสลับบทหน้า / หลัง

แห่งบทตั้งนั้น ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์อัพยยีภาวสมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์ โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสัคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง เช่น "นครสฺส สมีปํ อุปนครํ." (อุป + นคร)

สุยฺยตีติ สุติ, สทฺโท. สุติยา สมีปํ อุปสฺสุตีติ อาห "สุติสมีปนฺ"ติ อตฺโถ. (กงฺขา. นวฏี. ๔๔๑)

ตัวอย่างที่ ๒

อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ **อชฺฌตฺตา**.(อภิ.อฏฺ.๑ / ๙๓)

ธรรมเหล่าใด เป็นไปกระทำการอาศัยซึ่งตน เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อัชฌัตตะ

ในที่นี้บทว่า **อชฺฌตฺตา** ท่านขยายว่า อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา." (หรือ) "อตฺตานํ อธิกิจฺจา ปวตฺตา อชฺฌตฺตา." (อธิ + อตฺต)

หมายเหตุ

ในที่นี้ อธิ ศัพท์กล่าวอรรถสองประการ คือ อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไขอรรถของ อธิ อุปสัคว่า "อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา" อนึ่ง ตามมติของนักไวยากรณ์บาฬีและสันสกฤต อัพยยีภาวสมาสเป็นนิจจสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกันแน่นอน) ซึ่งต้องวิเคราะห์ด้วยบทอื่นที่แสดงอรรถของอุปสัคและนิบาตแต่พระมูลฎีกาจารย์มีความเห็นว่าวิเคราะห์ด้วยบทเดิมได้โดยไม่ต้องใช้บทอื่นแทน จึงแสดงวิเคราะห์ว่า "อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา."

อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตาติ อธิสทฺโท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ ปวตฺติอตฺถญฺจ คเหตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา. (มูลฏี. ๑/๕๗-๕๘)

ตัวอย่างที่ ๓

อโธนาภีติ นาภิยา อโธ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อโธนาภิ คือ เบื้องล่างแห่งสะดือ

ในที่นี้บทว่า อโธนาภิ ท่านขยายว่า นาภิยา อโธ โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "นาภิยา อโธ อโธนาภิ." (อโธ + นาภิ)

อธิบาย

ในบทขยายว่า นาภิยา อโธ มีการสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงความเป็นอัพยยีภาวสมาสของบทตั้ง ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์ อัพยยีภาวสมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสัคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง

ตัวอย่างที่ ๔

ยถารตฺตนฺติ รตฺติปริมาณานุรูปํ. (วิ.อฏฺ. ๓/๕๒๓)

บทว่า ยถารตฺตํ คือ ตามสมควรแก่ประมาณราตรี

ในที่นี้บทว่า ยถารตฺตํ ท่านขยายว่า รตฺติปริมาณานุรูปํ โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า

"รตฺติยา อนุรูปํ ยถารตฺตํ." (ยถา + รตฺติ)

อิมินา "รตฺติยา อนุรูปํ ยถารตฺตนฺ"ติ นิพฺพจนํ ทสฺเสติ. (ปาจิต. โย. ๖๒๒) ฉ.

หมายเหตุ

ยถารตฺต ศัพท์ มาจาก ยถา + รตฺติ อาเทศ อิ สระใน รตฺติ เป็น อ เหมือน อุ. ว่า 'ทีฆรตฺตํ, อโหรตฺตํ, ปุพฺพรตฺตํ' ฯลฯ ด้วยสูตร "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต." (กส. ๓๓๗) หรือสูตร "ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺยา." (โมค. ๓/๔๕)

ตัวอย่างที่ ๕

อุปริปาสาทวรคโตติ ปาสาทวรสฺส อุปริคโต. (วิ.อฏฺ. ๓/๔๓๔, ที.อฏฺ. ๑/๑๒๘)

บทว่า อุปริปาสาทวรคโต คือ ผู้ถึงเบื้องบนของปราสาทอันประเสริฐ

ในที่นี้บทว่า อุปริปาสาทวรคโต ท่านขยายว่า ปาสาทวรสฺส อุปริคโต โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ปาสาทวรสฺส อุปริ อุปริปาสาทวรํ." (อุปริ + ปาสาทวร)

ตัวอย่างที่ ๖

ปจฺฉาภตฺตนฺติ ภตฺตสฺส ปจฺฉโต. (ที.อฏฺ. ๑/๒๗๒, อํ.อฏฺ. ๒/๔๓๒)

บทว่า ปจฺฉาภตฺตํ คือ ในภายหลังแห่งภัต

ในที่นี้บทว่า ปจฺฉาภตฺตํ ท่านขยายว่า ภตฺตสฺส ปจฺฉโต โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ภตฺตสฺส ปจฺฉา ปจฺฉาภตฺตํ." (ปจฺฉา + ภตฺต)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยอัพยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉา แสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อนุ อนุ อฑฺฒมาสํ อนฺวฑฺฒมาสํ, อฑฺฒมาเส อฑฺฒมาเสติ อตฺโถ. (กงฺขา. นวฏี. ๑๕๕)

ทุกๆ กึ่งเดือน ชื่อว่า อันวัฑฒมาสะ หมายความว่า ทุกๆ กึ่งเดือน

ในที่นี้บทว่า อนฺวฑฺฒมาสํ ท่านขยายว่า อนุ อนุ อฑฺฒมาสํ โดยใช้อัพยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉาคือ อนุ อนุ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อนุ อนุ อฑฺฒมาสํ อนฺวฑฺฒมาสํ." (อรรถกถานัย) "อฑฺฒมาสํ อฑฺฒมาสํ อนุ อนฺวฑฺฒมาสํ." (นัยไวยากรณ์)

หมายเหตุ

วิจฺฉา ศัพท์ คือศัพท์ที่กล่าวซ้ำแต่มีฐานะที่ตั้ง (สิ่งที่กล่าวถึง) มากมายต่างกันดังมีวิเคราะห์ว่า "พฺยาปิตุมิจฺฉา วิจฺฉา." ความปรารถนา

เพื่อแผ่ไป ชื่อว่า วิจฺฉา (วิ + อิสุ + อ) ในที่นี้ อนุ อนุ ศัพท์เป็น วิจฺฉา เพราะระบุถึงทุกๆ กึ่งเดือนโดยไม่มีกำหนดตายตัว

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺตุเมกกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตุ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.

(นีติ. ปท. ๗๐)

ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปในขณะเดียวของบุคคลผู้ประสงค์จะกล่าวฐานะที่แตกต่างกัน เรียกว่า วิจฉา

ตัวอย่างที่ ๒

ปติ ปติ อตฺตานนฺติ **ปจฺจตฺตํ.** (ม.ฏี ๑/๙๖)

เฉพาะตนๆ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปัจจัตตะ

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ ท่านขยายว่า ปติ ปติ อตฺตานํ โดยใช้อัพยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉาคือ ปติ ปติ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ปติ ปติ อตฺตานํ ปจฺจตฺตํ." (อรรถกถานัย) "อตฺตานํ อตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ." (นัยไวยากรณ์) (ปติ + อตฺต)

วิจฺฉายํ อตฺตานํ อตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ. อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ อนฺวทฺธมาสํ, เอวํ อนุฆรํ. อิทํ อกฺขรจินฺตกานํ มตํ. อฏฺฐกถาจริยานํ มตวเสน ปน เอวํ เวทิตพฺพํ. ปติ ปติ อตฺตานํ ปจฺจตฺตํ. อนุ อนุ อทฺธมาสํ อนฺวทฺธมาสํ. อนุ อนุ ฆรํ อนุฆรํ. (นีติ. สุตฺต. ๒๒๔)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นวิจฉาบท แสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อนฺวฑฺฒมาสนฺติ อฑฺฒมาเส อฑฺฒมาเส. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๒๓, กงฺขา. ๔๓๖)

บทว่า อนฺวฑฺฒมาสํ คือ ทุกๆ กึ่งเดือน

ในที่นี้บทว่า อนฺวฑฺฒมาสํ ท่านขยายว่า อฑฺฒมาเส อฑฺฒมาเส อันเป็นวิจฉาบท เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อนุ อนุ อฑฺฒมาสํ อนฺวฑฺฒมาสํ." (อรรถกถานัย) "อฑฺฒมาสํ อฑฺฒมาสํ อนุ อนฺวฑฺฒมาสํ." (นัยไวยากรณ์) (อนุ + อฑฺฒมาส)

ตัวอย่างที่ ๒

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ วิญฺญูหิ อตฺตนิ อตฺตนิ เวทิตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๘)

ปาฐะว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ คือ อันเหล่าวิญญูชนพึงทราบเฉพาะตนๆ

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ ท่านขยายว่า อตฺตนิ อตฺตนิ อันเป็นวิจฉาบท เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ปติ ปติ อตฺตานํ ปจฺจตฺตํ." (อรรถกถานัย) "อตฺตานํ อตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ." (นัยไวยากรณ์) (ปติ + อตฺต)

หมายเหตุ

อนฺวฑฺฒมาสํ ศัพท์ ประกอบด้วย สฺมึ วิภัตติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นสัตตัมยันตบท ส่วน ปจฺจตฺตํ ศัพท์ ประกอบด้วย หิ วิภัตติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นตติยันตบท อัพยยีภาวสมาส ที่เป็นอการันต์มักอาเทศวิภัตติต่างๆ เป็น อํ โดยมีกฎเกณฑ์ ดังนี้

๑. **ปัญจมีวิภัตติ** อาเทศเป็น อํ ไม่ได้ เช่น อุปนครา, อุปนครมฺหา, อุปนครสฺมา, อุปนคเรหิ.

๒. **ตติยา / ฉัฏฐี / สัตตมีวิภัตติ** อาเทศเป็น อํ บ้าง เช่น อุปนครํ (นา) อุปนคเรน, อุปนครํ (หิ) อุปนคเรหิ, อุปนครํ (ส) อุปนครสฺส, อุปนครํ (นํ) อุปนครานํ, อุปนครํ (สฺมึ) อุปนครมฺหิ อุปนครสฺมึ, อุปนครํ (สุ) อุปนคเรสุ

๓. **ปฐมา / ทุติยา / จตุตถีวิภัตติ** อาเทศเป็น อํ แน่นอน เช่น อุปนครํ (สิ) อุปนครํ (โย), อุปนครํ (อํ) อุปนครํ (โย), อุปนครํ (ส) อุปนครํ (นํ)

น ปญฺจมฺยา' ยมํภาโว กฺวจีติ อธิการโต
ตติยาสตฺตมีฉฏฺฐี- นนฺตุ โหติ วิกปฺปโต.

(รูป. ๓๓๖)

การอาเทศเป็น อํ นี้ ไม่มีในปัญจมีวิภัตติ ส่วนตติยา / สัตตมี / ฉัฏฐีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ ได้บ้าง เพราะการตามมาของ กฺวจิ ศัพท์ (จากสูตร "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต". (กส. ๓๓๗)

กฎเกณฑ์ดังกล่าวอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ คือ ปา. ๒/๔/๘๓, กา.๒/๒๐๗-๘, มุคฺธ. ๓๗๔-๕ นักศึกษาผู้ประสงค์ความพิสดารพึงศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์เหล่านั้นเถิด

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่มีอัพยยศัพท์อยู่หน้า ส่วนบทขยายแสดงอรรถวิภัตติของอัพยยศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโตติ อตฺตโน จิตฺตสมเถ ยุตฺโต.

(ม.อฏฺ. ๑/๑๖๙, อํ.อฏฺ.๓/๓๕๗)

ปาฐะว่า อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต ความว่า ผู้ประกอบในความสงบแห่งจิตของตน

ในที่นี้บทว่า อชฺฌตฺตํ (ของตน) ท่านขยายว่า อตฺตโน โดยแสดงอรรถฉัฏฐีของ อธิ ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อตฺตโนติ อชฺฌตฺตํ." (อธิ + อตฺต)

อธิบาย

พระอรรถกถาจารย์ขยาย อชฺฌตฺตํ ว่า อตฺตโน ขยาย เจโตสมถํ ว่า จิตฺตสมเถ ขยาย อนุยุตฺโต ว่า ยุตฺโต การขยาย อชฺฌตฺตํ ว่า อตฺตโน เป็นการแสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อชฺฌตฺต ลงในอรรถฉัฏฐี การขยาย เจโตสมถํ ว่า จิตฺตสมเถ เป็นการแสดงว่า เจต ศัพท์กล่าวอรรถคือจิต และลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี (ตติยาสตฺตมีนญฺจ. กส. ๓๐๗) เหมือน

ปาฐะว่า "เอกํ สมยํ" ฯลฯ การขยาย อนุยุตฺโต ว่า ยุตฺโต เป็นการแสดง อนุ อุปสัคใน อนุยุตฺโต ว่าไม่มีอรรถพิเศษเป็นธาตวัตถานุวัตตกะ (คล้อยตามอรรถของธาตุ)

อชฺฌตฺตนฺติ วา อตฺตโนติ วา เอกํ เอกตฺถํ. พฺยญฺชนเมว นานํ. ภุมฺมตฺเถ ปเนตํ สมถนฺติ อุปโยควจนํ. อนูติ อิมินา อุปสคฺเคน โยเค สิทฺธํ. (ม.อฏฺ. ๑/๑๖๙, อํ.ฏี. ๓/๔๒๒)

อชฺฌตฺต ศัพท์ มาจาก อธิ + อตฺต อธิ ศัพท์กล่าวอรรถคือฉัฏฐีวิภัตติ เพราะขยายว่า อตฺตโน จึงต้องวิเคราะห์ว่า "อตฺตโนติ อชฺฌตฺตํ" บางแห่งกล่าวอรรถสัตตมี เช่น "ยถา โลเก อิตฺถีสุ กถา อธิตฺถีติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ." (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๖) ดังนั้น ในปาฐะดังกล่าวจึงวิเคราะห์ว่า "อตฺตนีติ อชฺฌตฺตํ. อิตฺถีสูติ อธิตฺถิ." (โมค. นิ. ๓/๒, น. ๓๖๙-๗๐)

ตัวอย่างที่ ๒

อปรามสโต จสฺส ปจฺจตฺตญฺเญว นิพฺพุติ วิทิตาติ สยเมว
อตฺตนาเยว เตสํ ปรามาสกิเลสานํ นิพฺพุติ วิทิตา. (ที.อฏฺ. ๑/๑๐๐)

ปาฐะว่า อปรามาสโต...วิทิตา ความว่า พระองค์ทรงทราบความดับแห่งปรามาสกิเลสเหล่านั้นด้วยพระองค์เองนั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตญฺเญว (ด้วยพระองค์เองนั่นเทียว) ท่านขยายว่า สยเมว อตฺตนาเยว โดยแสดงอรรถตติยาวิภัตติของ ปติ อัพยยศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อตฺตนาติ ปจฺจตฺตํ." (ปติ + อตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพติ อตฺตนาว เวทิตพฺโพ: (ที.อฏฺ. ๒/๓๒๓)

ปาฐะว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ ความว่า พึงทราบด้วยตนเองนั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ (ด้วยตนเองนั่นเทียว) ท่านขยายว่า อตฺตนาว โดยแสดงอรรถตติยาวิภัตติของ ปติ อัพยยศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อตฺตนาติ ปจฺจตฺตํ." (ปติ + อตฺต)

หมายเหตุ

อรรถของอัพยยศัพท์ในอัพยยีภาวสมาสมีมากมาย เช่น อรรถการก (วิภัตติ), ความใกล้, ความเหมือนกัน, ทั้งหมด, ลำดับ, บริบูรณ์, วิจฉา, เขตแดน, เหมาะสม, เบื้องหลัง, ไม่ล่วงลำดับ, ความ ปรากฏแห่งศัพท์, ความไม่มีและความมีกาลอันเดียวกัน

วะ กสามีปฺยสาทฤศฺย - สากลฺยานุกฺรมรฺทฺธิษุ
วีปฺสาปรฺยฺยนฺตโยคฺยตฺว - ปศฺจาทรฺถานติกฺรเม
ศพฺทปฺราทุรฺภาวาภาว - เยาคปทฺเยษฺวเนกธา.

(มุคฺธ. ๓๗๓)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีการแสดงอรรถวิภัตติเพียงสองประเภท เท่านั้น คือ ทุติยา / สัตตมีวิภัตติ แต่ในภาษาบาฬีมีอุทาหรณ์ที่แสดงอรรถวิภัตติสามประเภท คือ ตติยา / ฉัฏฐี / สัตตมีวิภัตติ (ดู ปา. ๒/๑/๖, มุคฺธ. ฏี. ๓๗๓, โมคฺ. ๓/๒, โมคฺ.นิ. ๓/๒ น. ๓๗๐-๑. พา. น. ๑๘๔)

๒. กัมมธารยสมาส

๒.๑ ความหมายกัมมธารยสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน เช่น "มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส." (บุรุษผู้ประเสริฐ) ในที่นี้ มหนฺต ศัพท์และ ปุริส ศัพท์ ระบุถึงมหาบุรุษ ดังนั้น กัมมธารยสมาส จึงเป็นสมาสที่บททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

กมฺมมิว ทฺวยํ ธารยตีติ กมฺมธารโย. ยถา หิ กมฺมํ กฺริยญฺจ ปโยชนญฺจ ทฺวยํ ธาเรติ, กมฺเม สติ กฺริยาย ปโยชนสฺส จ สมฺภวโต. ตถา อยํ สมาโส เอกสฺส อตฺถสฺส เทฺว นามานิ ธารยติ, ตสฺมึ สมาเส สติ เอกตฺถโชตกสฺส นามทฺวยสฺส สมฺภวโต. (รูป. ๓๓๙)

๒.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมธารยสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อจฺฉริยมนุสฺโสติ อจฺฉริโย มนุสฺโส. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อจฺฉริยมนุสฺโส ความว่า มนุษย์ผู้อัศจรรย์

ในที่นี้บทว่า อจฺฉริยมนุสฺโส ท่านขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "อจฺฉริโย จ โส มนุสฺโส จาติ อจฺฉริยมนุสฺโส."

อธิบาย

ในบทขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส อจฺฉริย ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันกับบทหลังคือ มนุสฺส ศัพท์ เพื่อแสดงว่าเป็นบทขยายของ มนุสฺโส จึงสามารถแสดงความเป็นกัมมธารยสมาสของบทตั้งคือ อจฺฉริยมนุสฺโส ได้ด้วยเหตุว่ากัมมธารยสมาสเป็นสมาสที่บทหน้าเป็นวิเสสนะของบทหลัง

๒.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส

สัมภาวนา

หมายถึง การยกขึ้นกล่าวศัพท์ทั้งสองศัพท์ที่แตกต่างกันให้เป็นสิ่งเดียวกัน มีองค์ธรรมเหมือนกัน โดยประสงค์จะย้ำเนื้อความของบทหลัง มีวิเคราะห์ว่า "สมฺภาวียเต สมฺภาวนา." (สํ + ภู + เณ + ยุ) เช่น "อนิจฺจา อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา." (ความรู้ว่าไม่เที่ยง) อันที่จริง อนิจฺจ ศัพท์กล่าวถึงขันธ์ห้า ส่วน สญฺญา ศัพท์กล่าวถึงสัญญาขันธ์ เมื่อประกอบเป็นสัมภาวนาบุพพบท กัมมธารยสมาส อนิจฺจ ศัพท์หมายถึง สัญญาขันธ์เพียงอย่างเดียว ในรูปวิเคราะห์ว่า "เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย." ปจฺจย ศัพท์โดยปกติหมายถึง ปัฏฐาน ๒๔ ประเภท แต่เมื่อประกอบเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส ปจฺจย ศัพท์ หมายถึง เหตุปัจจัยอย่างเดียว

เอตฺถ จ สมฺภาวนา นาม สามญฺญภูตสฺส อุตฺตรปทตฺถสฺส ทฬฺหํ กตฺวา โถมนา สรูปวิเสสทีปนา, น คุณมตฺตทีปนาติ อธิปฺปาโย. (นิรุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สงฺขาต, หุตฺวา, ภูต, อิติ,เอว แสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภิชฺฌาวิสมโลภนฺติ อภิชฺฌาสงฺขาตํ วิสมโลภํ. (อํ.อฏฺ. ๒/๓๕๒)

บทว่า อภิชฺฌาวิสมโลภํ คือ วิสมโลภะกล่าวคืออภิชฌา

ในที่นี้บทว่า อภิชฺฌาวิสมโลภํ ท่านขยายว่า อภิชฺฌาสงฺขาตํ วิสมโลภํ โดยใช้ สงฺขาต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อภิชฺฌาสงฺขาโต วิสมโลโภ อภิชฺฌาวิสม - โลโภ." (อภิชฺฌา + วิสมโลภ)

ตัวอย่างที่ ๒

ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ **ปฏิสงฺขานพลํ.** (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๐๐)

กำลังกล่าวคือการพิจารณา ชื่อว่า ปฏิสังขานพละ

ในที่นี้บทว่า ปฏิสงฺขานพลํ ท่านขยายว่า ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ. โดยใช้ สงฺขาต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบท

กัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ ปฏิสงฺขานพลํ.” (ปฏิสงฺขาน + พล)

อธิบาย

บางแห่งพระคันถรจนาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สงฺขาต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส (กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นสัมภาวนา) ด้วยเหตุที่บทเหล่านั้นสามารถแสดงอรรถสัมภาวนาได้

ตัวอย่างที่ ๓

อนิจฺจานุปสฺสนาติ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา. (วิ.อฏฺ. ๑/๔๗๒, วิสุทฺธิ, ๒/๙๗)

บทว่า อนิจฺจานุปสฺสนา คือ การพิจารณาว่าเป็นของไม่เที่ยง

ในที่นี้บทว่า อนิจฺจานุปสฺสนา ท่านขยายว่า อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา โดยใช้ อิติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบท กัมม-ธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา.” (อนิจฺจา + อนุปสฺสนา)

ตัวอย่างที่ ๔

อคุณาปิ คุณา หุตฺวา ภวนฺตีติ คุณีภูตา. (มณิมญฺชู. ๑/๑๐๖) ฉ.

ศัพท์เหล่าใด แม้ไม่เป็นวิเสสนะ (ในกาลก่อน) แต่เป็นวิเสสนะได้ (ในภายหลัง) เพราะเหตุนั้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า

คุณีภูตะ

ในที่นี้บทว่า คุณีภูตา ท่านขยายว่า อคุณาปิ คุณา หุตฺวา ภวนฺติ โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "คุณา หุตฺวา ภูตา คุณีภูตา." (คุณ + ภูต)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ประกอบด้วย กร / อส / ภู ธาตุ และแสดงสภาพที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นในภายหลัง ต้องลง จี ปัจจัยด้วยสูตร "อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี" (โมคฺ. ๔/๑๑๙) หรือลง อี ปัจจัยด้วยสูตร "ปจฺจยาทนิฏฺฐานิปาตนา สิชฺฌนฺติ" (กส. ๓๗๑)

อพฺยยีภาโวติ เอตฺถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาตุโยเค สมฺปชฺชมาเน กตฺตริ "ปจฺจยาทนิฏฺฐานิปาตนา สิชฺฌนฺตี"ติ อีปจฺจยํ กตฺวา รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา. (รูป. ฏี. ๓๓๐) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๕

เอกปุตฺตโกติ เอโกว ปุตฺตโก. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๑๑)

บทว่า เอกปุตฺตโก คือ บุตรผู้เดียวเท่านั้น

ในที่นี้บทว่า เอกปุตฺตโก ท่านขยายว่า เอโกว ปุตฺตโก โดยใช้ เอว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "เอโกว ปุตฺตโก เอกปุตฺตโก." (เอก + ปุตฺตก)

ตัวอย่างที่ ๖

ปธานภูตา สงฺขารา **ปธานสงฺขารา.** (ที.อฏฺ. ๓/๒๐๒, วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๖)

สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขาร

ในที่นี้บทว่า ปธานสงฺขารา ท่านขยายว่า ปธานภูตา สงฺขารา โดยใช้ ภูต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "ปธานา หุตฺวา ภูตา สงฺขารา ปธาน-สงฺขารา." (ปธาน + สงฺขาร)

๒.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมานุตตรกัมมธารยสมาส

อุปมานุตตรกัมมธารยสมาส

คือ กัมมธารยสมาสที่มีบทหลัง เป็นอุปมาศัพท์ เช่น มุนิสีโห พระมุนีผู้เป็นประดุจสีหะ ในที่นี้ สีห ศัพท์เป็นอุปมาโดยเปรียบเทียบพระมุนีว่าเหมือนสีหะเพราะความเป็นผู้อาจหาญ

อภิธานานุปโรธโต อุปมานภูตํ วิเสสนํ ปรํ ภวติ. ยถา สีโห วิย สีโห. มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห. (รูป. ๓๔๓)

๑. **ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย สทิส ศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานุตตรกัมม-ธารยสมาส**

ตัวอย่างที่ ๑

สมณปุณฺฑรีโกติ ปุณฺฑรีกสทิโส สมโณ. (อํ.อฏฺ. ๒/๓๖๔)

บทว่า สมณปุณฺฑรีโก คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบุณฑริก

ตัวอย่างที่ ๒

สมณปทุโมติ ปทุมสทิโส สมโณ. (อํ.อฏฺ. ๒/๓๖๔)

บทว่า ปทุโม คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบัว

ในที่นี้บทว่า สมณปุณฺฑรีโก, สมณปทุโม ท่านขยายว่า ปุณฺฑรีกสทิโส สมโณ, ปทุมสทิโส สมโณ โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานุตตรกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "(ปุณฺฑรีกมิว ปุณฺฑรีโก.) สมโณ จ โส ปุณฺฑรีโก จาติ สมณปุณฺฑรีโก." (สมณ + ปุณฺฑรีก) "(ปทุมมิว ปทุโม.) สมโณ จ โส ปทุโม จาติ สมณปทุโม." (สมณ + ปทุม)

ปุณฺฑริกมิว ปุณฺฑรีโก. สมโณ จ โส ปุณฺฑรีโก จาติ สมณปุณฺฑรีโก, สมณปทุโม. (รูป. ๓๔๓)

๓. ตัปปุริสสมาส

๓.๑ ความหมายตัปปุริสสมาส

หมายถึง สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน เพราะระบุถึงเนื้อความของบทหลังเท่านั้น เช่น "ภูมึ คโต ภูมิคโต." (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) ระบุถึงบุคคลผู้ไปอันเป็นอรรถของ คต ศัพท์ ไม่ระบุถึงแผ่นดินอันเป็นอรรถของภูมิศัพท์ ในประโยคว่า "ภูมิคเตน กตํ กมฺมํ" (กรรมอันผู้ไปแล้วสู่แผ่นดินกระทำแล้ว) กล่าวถึงบุคคลเช่นนั้นว่า กระทำกรรม ไม่กล่าวถึงแผ่นดินว่ากระทำกรรม ดังนั้น ตัปปุริสสมาส จึงเป็นสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานเท่านั้น อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโส. ตปฺปุริสสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส อนฺวตฺถสญฺญาย ตปฺปุริโสติ วุตฺโต. ยถา หิ ตปฺปุริสสทฺโท คุณมติวตฺโต, ตถา อยํ สมาโสปิ. อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน หิ ตปฺปุริโสติ. (รูป. ๓๔๑)

อยญฺจ ตปฺปุริโส อภิเธยฺยวจนลิงฺโค. (รูป. ๓๕๑)

๓.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัปปุริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ภูมิคโตติ ภูมึ คโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ภูมิคโต คือ ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูมิคโต ท่านขยายว่า ภูมึ คโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัปปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "ภูมึ คโต ภูมิคโต." (ภูมิ + คต)

อธิบาย

บทขยายว่า ภูมึ คโต ประกอบด้วยบทที่มีวิภัตติต่างกันคือ ปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นตัปปุริสสมาส ด้วยเหตุว่า ตัปปุริสสมาสเป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนฺโนติ โสตํ อาปนฺโน. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๐๒)

บทว่า โสตาปนฺโน คือ ผู้ถึงกระแส (พระนิพพาน)

ในที่นี้บทว่า โสตาปนฺโน ท่านขยายว่า โสตํ อาปนฺโน โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็น ทุ.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า " โสตํ อาปนฺโน โสตาปนฺโน." (โสต + อาปนฺน)

ตัวอย่างที่ ๓

ทุพฺพโจติ ทุกฺเขน กิจฺเฉน วทิตพฺโพ. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๑๔)

บทว่า ทุพฺพโจ ความว่า ผู้อันบุคคลอื่นว่ากล่าวได้โดยลำบาก

ในที่นี้บทว่า ทุพฺพโจ ท่านขยายว่า ทุกฺเขน กิจฺเฉน วทิตพฺโพ โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ต.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "ทุกฺเขน วทิตพฺโพติ ทุพฺพโจ" (ทุ + วจ + อ)

ตัวอย่างที่ ๔

โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท **โมจนสฺสาโท.** (วิ.อฏฺ. ๒/๑๒)

ความยินดีเพื่อหลั่ง (อสุจิ) หรือเพื่อการหลั่ง (อสุจิ) ชื่อว่า โมจนัสสาทะ

ในที่นี้บทว่า โมจนสฺสาโท ท่านขยายว่า โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นจตุมัตถะ จตุ. ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "โมจนาย อสฺสาโท โมจนสฺสาโท." (โมจน + อสฺสาท)

หมายเหตุ

โมเจตุํ ศัพท์ แสดงว่า โมจน ศัพท์ เป็นภาวสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "โมจียเต โมจนํ." ทั้งยังแสดงว่าแปลง ส วิภัตติที่ลงในอรรถจตุมัตถะสัมปทาน เป็น อาย ในรูปนั้น

ตัวอย่างที่ ๕

ปชหนตฺถาย ปธานํ **ปหานปฺปธานํ.** (องฺ. อฏฺ. ๒/๓๕๗)

ความพยายามเพื่อประโยชน์ต่อการกำจัด ชื่อว่า ปหานัปปธานะ

ในที่นี้บทว่า ปหานปฺปธานํ ท่านขยายว่า ปชหนตฺถาย ปธานํ

โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตทัตถะ. จตุ.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "ปหานาย ปธานํ ปหานปฺปธานํ" (ปหาน + ปธาน)

หมายเหตุ

อตฺถาย ศัพท์ ใน ปชหนตฺถาย แสดงว่าลง ส วิภัตติในอรรถตทัตถะสัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๖

รตฺตูปรโตติ รตฺติโต อุปรโต. (สัง.ใหม่)

บทว่า รตฺตูปรโต ความว่า งดเว้นจากการฉันอาหารในราตรี

ในที่นี้บทว่า รตฺตูปรโต ท่านขยายว่า รตฺติโต อุปรโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ปัญ.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "รตฺติโต อุปรโต รตฺตูปรโต" (รตฺติ + อุปรโต)

รตฺติยา โภชนํ รตฺติ. ตโต อุปรโตติ รตฺตูปรโต. (ที.อฏฺ. ๑/๗๕)

ตัวอย่างที่ ๗

กุมฺภการปุตฺโตติ กุมฺภการสฺส ปุตฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๐๘)

บทว่า กุมฺภการปุตฺโต ความว่า ผู้เป็นบุตรของนายช่างหม้อ

ในที่นี้บทว่า กุมฺภการปุตฺโต ท่านขยายว่า กุมฺภการสฺส ปุตฺโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ฉ.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "กุมฺภการสฺส ปุตฺโต กุมฺภการปุตฺโต" (กุมฺภการ + ปุตฺต)

ตัวอย่างที่ ๘

มคธมหามตฺโตติ มคธรฏฺเฐ มหามตฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มคธมหามตฺโต ความว่า มหาอำมาตย์ในแคว้นมคธ

ในที่นี้บทว่า มคธมหามตฺโต ท่านขยายว่า มคธรฏฺเฐ มหามตฺโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ส.ตัป. โดยวิเคราะห์ว่า "มคเธสุ มหามตฺโต มคธมหามตฺโต" (มคธ + มหามตฺต)

หมายเหตุ

ชื่อแคว้นต่างๆ ๒๗ แคว้น เช่นแคว้นมคธ ต้องใช้เป็นปุงลิงค์และพหุพจน์เท่านั้น

ปุมฺพหุตฺเต กุรู สกฺกา โกสลา มคธา สิวี.

(ธาน. คาถา ๑๘๔)

๓.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุติยาตัปปุริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นทุติยาตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อรญฺญํ คโต อรญฺญคโต. (รูป. ๓๕๑)

ผู้ไปแล้ว สู่ป่า ชื่อว่า อรัญญคตะ

สุขํ ปตฺโต **สุขปฺปตฺโต.** (รูป. ๓๕๑)

ผู้ถึงแล้ว ซึ่งความสุข ชื่อว่า สุขัปปัตตะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คโต, ปตฺโต เป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อคจฺฉีติ คโต." (คมฺ + ต) , "ปาปุณีติ ปตฺโต." (ปท + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ทุ.ตัป. ว่า "อรญฺญํ คโต อรญฺญคโต." (อรญฺญ + คต) "สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต." (สุข + ปตฺต)

อธิบาย

กัตตุวาจกที่เป็นอาขยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกัตตา (บุคคลผู้กระทำกิริยา) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกิริยา จึงต้องลงทุติยาวิภัตติเพื่อกล่าวอรรถนั้นๆ ให้ปรากฏใน อุ. ว่า "อรญฺญคโต" คตศัพท์เป็นกัตตุวาจกที่กล่าวอรรถกัตตาคือบุคคลผู้ไป เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกิริยาการไปใน คมฺ ธาตุ จึงต้องลงทุติยาวิภัตติ (กมฺมตฺเถ ทุติยา. กส. ๒๙๗) เพื่อกล่าวอรรถกรรม เพราะเหตุนั้น ศัพท์หลังที่เป็นกัตตุสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ทุ.ตัป. อย่างแน่นอน

อนึ่ง พึงทราบว่า รูปวาจกต่างๆ สามารถกล่าวอรรถได้เพียงประการเดียวเท่านั้น อรรถที่ถูกกล่าวเหล่านั้นต้องประกอบด้วยปฐมาวิภัตติแน่นอน (ลิงฺคตฺเถ ปฐมา. กส. ๒๘๔) ส่วนอรรถที่ไม่ถูกวาจกกล่าว (เช่น กรรม, กรณะ ฯลฯ) ต้องประกอบด้วยนามวิภัตติต่างๆ ตามสมควรแก่เนื้อความของตนเพราะนามวิภัตติสามารถกล่าวเนื้อความเหล่านั้นได้

กตฺตุ,กมฺมสงฺขาเต ยสฺมึ นามตฺเถ ตฺยาทิวิภตฺติโย ภวนฺติ. โส นามตฺโถ ตฺยาทิวาจกานํ เอว วาจฺจภูโต วุตฺตตฺโถ นาม โหติ, น สฺยาทิวิภตฺตีนํ.... อมาทโย จ อตฺถวาจกวิภตฺติโย เอตสฺมึ โอกาเส น

ลภนฺติ. ลิงฺคตฺถมตฺตโชติกา ปฐมาวิภตฺติ เอว โอกาสํ ลภติ. (นิรุตฺติ. ๕๖๓) ฉ.

กตฺตาโท ยตฺถ มาขฺยาตํ กิตฺสมาสสฺสุ ตทฺธิตํ
ส วุตฺโต ตตฺถ ปฐมา อตฺถมตฺตวิวจฺฉยา.

(กจ. สาร. ๓)

๓.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นตติยาตัปปุริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นตติยาตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

พุทฺเธน ภาสิโต พุทฺธภาสิโต, ธมฺโม. (รูป. ๓๕๑)

พระธรรมใด อันพระพุทธเจ้า ทรงตรัสแล้ว พระธรรมนั้นชื่อว่า พุทธภาสิตะ

ตัวอย่างที่ ๒

วิญฺญูหิ ครหิโต วิญฺญุครหิโต. (รูป. ๓๕๑)

บุคคลใด อันวิญญูชนทั้งหลาย ตำหนิแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า วิญญุครหิตะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ภาสิโต, ครหิโต เป็นกัมมสาธนะ

โดยวิเคราะห์ว่า "ภาสียิตฺถาติ ภาสิโต." (ภาส + ต), "ครหียิตฺถาติ ครหิโต." (ครห + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า "พุทฺเธน ภาสิโต พุทฺธภาสิโต." (พุทฺธ + ภาสิต) "วิญฺญูหิ ครหิโต วิญฺญุครหิโต." (วิญฺญู + ครหิต)

อธิบาย

กัมมวาจกที่เป็นอาขยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกรรม (สิ่งที่ถูกกัตตากระทำ) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัตตาของกิริยา จึงต้องลงตติยาวิภัตติเพื่อกล่าวอรรถเช่นนั้นให้ปรากฏ ใน อุ.ว่า "พุทฺธภาสิโต" ภาสิตศัพท์เป็นกัมมวาจกที่กล่าวอรรถกรรมคือพระธรรมที่ทรงตรัสไว้ เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัตตาของกิริยาการกล่าวใน ภาส ธาตุ จึงต้องลงตติยาวิภัตติ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เพื่อกล่าวอรรถกัตตา เพราะเหตุนั้น ศัพท์หลังที่เป็นกัมมสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ตติยาตัปปุริสสมาส อย่างแน่นอน

๓.๕ ลักษณะบทตั้งที่เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

๑. **ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้ง เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส**

ตัวอย่างที่ ๑

ธมฺมสฺส สํวณฺณนา **ธมฺมสํวณฺณนา.** (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่องพรรณนาซึ่งธรรม ชื่อว่า ธัมมสังวัณณนา

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สํวณฺณนา เป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อตฺโถ สํวณฺณียติ เอตายาติ สํวณฺณนา." (สํ + วณฺณ + ยุ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า "ธมฺมสฺส สํวณฺณนา ธมฺมสํวณฺณนา." (ธมฺม + สํวณฺณนา)

ธมฺโม สํวณฺณียติ สมฺมา สทฺทตฺถาธิปฺปายตฺเถหิ อนูนํ ปริปุณฺณํ กตฺวา วิวรียติ เอตายาติ ธมฺมสํวณฺณนา. (มณิทีป. ๑/๑๔)

อตฺโถ สํวณฺณียติ เอตายาติ สํวณฺณนา. ธมฺมสฺส สํวณฺณนา ธมฺมสํวณฺณนา. (มธุฏี. ๑/๔)

ตัวอย่างที่ ๒

อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ **อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ.** (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่อง / ที่รวบรวม ซึ่งเนื้อความของพระอภิธรรม

ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สงฺคหํ เป็นกรณ / อธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ." (สํ + คห + อ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า "อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ." (อภิธมฺมตฺถ + สงฺคห)

เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ. (วิภาวินี. ๗๓) ฉ.

เต (เป) เอเตนาติ อิมินา อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ ฉฏฺฐีตปฺปุริสํ ทสฺเสติ. (มณิมญฺชู. ๑/๑๑๘) ฉ.

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็นภาวสาธนะแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

รตนตฺตยสฺส ปณาโม **รตนตฺตยปฺปณาโม.**

การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่า รตนัตตยัปปณามะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ปณาโม เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ปณมนํ ปณาโม." (ป + นมฺ + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่มีอรรถกรรม) โดยวิเคราะห์ว่า "รตนตฺตยสฺส ปณาโม รตนตฺตยปฺปณาโม." (รตนตฺตย + ปณาม)

ปณมนํ ปณาโม. กายวาจาจิตฺเตหิ รตนตฺตยคุณนินฺนตา.... รตนตฺตยสฺส ปณาโม ตถา. (มณิมญฺชู. ๑/๓๒) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห. เวณิยา คาโห เวณิคฺคาโห.

การจับมือ ชื่อว่า หัตถัคคาหะ การจับมวยผม ชื่อว่า เวณิคคาหะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คาโห เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "คหณํ คาโห." (คห + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมัฏฐฉัฏฐี

ตัปปุริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห." (หตฺถ + คาห) "เวณิยา คาโห เวณิคฺคาโห." (เวณิ + คาห)

อิติวุตฺตลกฺขณสฺส หตฺถสฺส คหณํ หตฺถคฺคาโห. เวณิยา คหณํ เวณิคฺคาโห. (กงฺขา. ๗๓)

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส

ความหมายทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส

ตัปปุริสสมาสเป็นสมาสที่มีบทหน้าและบทหลังมีวิภัตติต่างกัน บทหน้าประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ ฯลฯ ส่วนบทหลังประกอบด้วย ปฐมาวิภัตติแน่นอน แต่ทุราชานมัคคตัปปุริสสมาสเป็นสมาสที่สลับบทหน้า / หลังของบทตั้ง โดยบทหลังประกอบด้วยวิภัตติอื่นจากปฐมาวิภัตติ ส่วนบทหน้าประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ในฐานะที่ขยายบทหน้าโดยสลับบทหน้า/หลังเช่นนี้ เรียกว่า ทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส (ตัปปุริสสมาส ที่มีหนทางอันรู้ได้ยาก) ดังมีวิเคราะห์ว่า "ทุกฺเขน อาณายตีติ ทุราชาโน." (ทุ + อา + ญา + ยุ) 'หนทางใดอันบุคคลรู้ได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น หนทางนั้นจึงชื่อว่า ทุราชานะ' "ทุราชาโน มคฺโค อสฺสาติ ทุราชานมคฺโค, สมาโส." (สมาสอันมีหนทางที่รู้ได้ยาก)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายสลับบทหน้า/หลัง แสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อคฺคทกฺขิเณยฺโยติ ทกฺขิเณยฺยานํ อคฺโค. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อคฺคทกฺขิเณยฺโย คือ ผู้เลิศกว่าบุคคลผู้ควรรับทักษิณาทาน

ในที่นี้บทว่า อคฺคทกฺขิเณยฺโย ท่านขยายว่า ทกฺขิเณยฺยานํ อคฺโค โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "ทกฺขิเณยฺยานํ อคฺโค อคฺคทกฺขิเณยฺโย." (อคฺค + ทกฺขิเณยฺย)

ตัวอย่างที่ ๒

กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม ภาโค) **ปุพฺพกาโย.** (นีติ. สุตฺต. ๗๐๔)

ส่วนเบื้องหน้าแห่งกาย ชื่อว่าปุพพกายะ

ในที่นี้บทว่า ปุพฺพกาโย ท่านขยายว่า กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม ภาโค) โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "กายสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพกาโย." (กาย + ปุพฺพ)

หมายเหตุ

ตามมติของพระอัคควังสาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์สัททนีติ ทุราชานมัคคสมาส เป็นตัปปุริสสมาสเท่านั้น แต่ตามมติของคันถรจนาจารย์รุ่นหลัง สมาสอื่นจากนั้น คือวิเสสนปรปทกัมมธารยสมาสและพหุพพีหิสมาส ก็เป็นทุราชานมัคคสมาสได้ ด้วยเหตุว่ามีการสลับหน้า / หลังเช่นกัน

กายสฺส ปุพฺพํ ปุริโม ภาโค ปุพฺพกาโย. เอวํ ปจฺฉากาโย. อยํ อุตฺตรปทสฺส ปุพฺพนิปาตภาเวน วุตฺโต ทุราชานคฺโค นาม ฉฏฺฐีตปฺปุริโสติ เวทิตพฺโพ. (นีติ. สุตฺต. ๗๐๔)

ตัวอย่างที่ ๓

สตฺตวิเสโสติ วิเสสสตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สตฺตวิเสโส คือสัตว์พิเศษ

ในที่นี้บทว่า สตฺตวิเสโส ท่านขยายว่า วิเสสสตฺโต โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงบทตั้งเป็นทุราชานมัคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "วิเสโส จ โส สตฺโต จาติ สตฺตวิเสโส." (วิเสส + สตฺต)

ตัวอย่างที่ ๔

อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ **คณุตฺตโม.** (ปร. ที.)

ประเสริฐด้วย ประเสริฐนั้น เป็นหมู่ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า คณุตตมะ

ในที่นี้บทว่า คณุตฺตโม ท่านขยายว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จ โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมัคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณุตฺตโม." (อุตฺตม + คณ)

อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ อตฺเถน อุตฺตมคโณ นาม. โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิเสฏฺโฐ มุนิวโรติ. (ปร. ที. น. ๑๓)

โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ วิเสสนปรนิปาตวเสนาติ อธิปฺปาโย.

(อนุที. น. ๒๕)

สุสุ ตรุโณ ภุชโคติ ภุชคสฺส. วิเสสนปรนิปาโตยํ “อคฺยาหิโต” จฺจาทีสุ วิย. (ฉนฺโท. ฏี. ๓๘)

ตัวอย่างที่ ๕

อาหิโต อคฺคิ เยน โส **อคฺยาหิโต.**

ไฟอันบุคคลใด บูชาแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า อัคยาหิตะ

ในที่นี้ บทว่า อคฺยาหิโต ท่านขยายว่า อาหิโต อคฺคิ เยน โส โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็นทุราชานมัคคสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อาหิโต อคฺคิ เยน โส อคฺยาหิโต.” (อาหิต + อคฺคิ)

วา' หิตาคฺนฺยาทิษุ. (ปา. ๒/๒/๓๗)

อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ. “อคฺยาหิโต วา” ตฺยาโทยเถจฺฉํ วิเสสนสฺส ปรตา. (พา. น. ๑๖๘)

๔. พหุพพีหิสมาส

๔.๑ ความหมายพหุพพีหิสมาส

หมายถึง สมาสที่ระบุถึงเนื้อความของอัญญบท (บทอื่นจากบทที่ถูกย่อ) เช่น มหนฺตํ ธนํ เอตสฺสาติ มหทฺธโน ในที่นี้ มหทฺธน ศัพท์มาจาก มหนฺต + ธน มหนฺต ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพอันยิ่งใหญ่ ธน ศัพท์กล่าวอรรถคือทรัพย์ แต่เมื่อประกอบทั้งสองศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า "มหนฺตํ ธนํ เอตสฺสาติ มหทฺธโน" บทสมาสที่สำเร็จแล้วนี้กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก หาได้กล่าวถึงอรรถคือทรัพย์ หรือความมากมายไม่

พหโว วีหิโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ. พหุพฺพีหิสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส อนฺวตฺถสญฺญาวเสน พหุพฺพีหีติ วุตฺโต. อญฺญปทตฺถปฺปธาโน หิ พหุพฺพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๔.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้คือ สมนฺนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมงฺคี, อุปฺปนฺน แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหทฺธโนติ มหตา ธเนน สมนฺนาคโต. (ที. อฏฺ. ๑/๒๕๓)

บทว่า มหทฺธโน ความว่า ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มากมาย

ในที่นี้บทว่า มหทฺธโน (ผู้มีทรัพย์มากมาย) ท่านขยายว่า มหตา ธเนน สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "มหนฺตํ ธนํ เอตสฺสาติ มหทฺธโน." (มหนฺต + ธน)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่งพระอรรถกถาจารย์ และพระฏีกาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่า สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มากมาย) ฯลฯ เหมือนพหุพพีหิสมาสคือ มหทฺธโน ที่กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก

ตัวอย่างที่ ๒

มหามตฺโตติ มหติยา อิสฺสริยมตฺตาย สมนฺนาคโต. (ที. อฏฺ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มหามตฺโต ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณ คือ ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่

ในที่นี้บทว่า มหามตฺโต (ผู้มีประมาณอันยิ่งใหญ่) ท่านขยายว่า มหติยา อิสฺสริยมตฺตาย สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย

เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "มหตี มตฺตา อสฺสาติ มหามตฺโต." (มหา + มตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

อนลสาติ อุฏฺฐานวีริยสมฺปนฺนา. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓)

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรอันเป็นเหตุลุกขึ้น (ไม่ย่อหย่อน) ชื่อว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

ในที่นี้บทว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) ท่านขยายว่า อุฏฺฐานวีริย-สมฺปนฺนา โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ อลโส เอติสฺสาติ อนลสา, กุมาริกา." (น + อลส)

ตัวอย่างที่ ๔

สุปฺปติตฺโถติ สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อุปฺปนฺโน. (วิ.อฏฺ. ๑ /๕๕๕)

บทว่า สุปฺปติตฺโถ ความว่า ประกอบด้วยท่าน้ำอันงดงาม

ในที่นี้บทว่า สุปฺปติตฺโถ (มีท่าน้ำอันงดงาม) ท่านขยายว่า สุนฺทเรหิ ติตฺเถหิ อุปฺปนฺโน โดยใช้ อุปฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "สุนฺทรํ ปติตฺถํ อสฺสาติ สุปฺปติตฺโถ." (สุ + ปติตฺถ)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สจฺฉิกตนิโรโธติ นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกตฺวา ฐิโต. (มหานิ. อฏฺ. ๘๒)

บทว่า สจฺฉิกตนิโรโธ ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยรู้แจ้งพระนิพพาน

ในที่นี้บทว่า สจฺฉิกตนิโรโธ (ผู้มีพระนิพพานอันตนกระทำให้แจ้งแล้ว) ท่านขยายว่า นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกตฺวา ฐิโต โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "สจฺฉิกโต นิโรโธ เยนาติ สจฺฉิกตนิโรโธ, อรหา." (สจฺฉิกต + นิโรโธ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สจฺฉิกตฺวา ฐิโต ขยายสมาสคือ สจฺฉิกตนิโรธศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่า กัตตุสาธนศัพท์นั้นกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบกิริยาการรู้เหมือนพหุพพีหิสมาส คือ สจฺฉิกตนิโรธศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นอัสสัตถิตัทธิต แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภิรูปาติ อภิรูปวตี. (อํ. อฏฺ. ๓/๓๗)

บทว่า อภิรูปา คือ หญิงผู้มีรูปงาม

ในที่นี้บทว่า อภิรูปา (ผู้มีรูปงาม) ท่านขยายว่า อภิรูปวตี โดยใช้อัสสัตถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "อธิกํ รูปํ อสฺสาติ อภิรูปา, อิตฺถี." (อภิ + รูป)

อธิบาย

อัสสัตถิตัทธิตคือ อภิรูปวตี (อภิรูปํ อสฺสา อตฺถีติ อภิรูปวตี) ขยายสมาสคือ อภิรูป ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่าอัสสัตถิตัทธิตนั้นกล่าวถึงหญิงผู้มีรูปงามเหมือนพหุพพีหิสมาสคือ อภิรูป ศัพท์ที่กล่าวถึงหญิงดังกล่าว

ตัวอย่างที่ ๒

สสํสยนฺติ....สํสยวนฺตํ. (เปต.อฏฺ. ๒๐๙)

บทว่า สสํสยํ คือ ผู้มีความสงสัย

ในที่นี้บทว่า สสํสยํ (ผู้มีความสงสัย) ท่านขยายว่า สํสยวนฺตํ โดยใช้อัสสัตถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "สํวิชฺชติ สํสโย อสฺสาติ สสํสโย, เปโต." (สห + สํสย)

หมายเหตุ

สห ศัพท์ใน สสํสยํ กล่าวอรรถคือ วิชฺชมาน (มีอยู่) จึงวิเคราะห์ว่า "สํวิชฺชติ สํสโย อสฺสาติ สสํสโย" หรือ "สํสโย อสฺส อตฺถีติ สสํสโย."

อาเทศ สห เป็น ส หรือลบ ห อักษรใน สห ศัพท์ด้วยสูตร "สหสฺส หสฺส จ โลโป วา." (นีติ. สุตฺต. ๗๔๖)

สงฺขาโร อสฺส อตฺถีติ สสงฺขาริกํ "สโลมโก สปกฺโข"ตฺยาทีสุ วิย สหสทฺทสฺส วิชฺชมานตฺถปริทีปนโต. (วิภาวินี. ๗๘) ฉ.

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยอัญญบท (บทอื่นจากสมาส) คือ ย/ต/เอต/อิม ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ **อาคตสมโณ**, สงฺฆาราโม.

สมณะทั้งหลายมาแล้ว สู่สังฆารามนี้ เพราะเหตุนั้น สังฆารามนั้น ชื่อว่า อาคตสมณะ

ในที่นี้บทว่า อาคตสมโณ ท่านขยายว่า อาคตา สมณา อิมํ โดยใช้ อิม ศัพท์ขยาย เพื่อว่าแสดงบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฺฆาราโม." (อาคต + สมณ)

อธิบาย

บทขยายว่า อาคตา สมณา อิมํ ประกอบด้วยอัญญบท คือ อิม ศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นพหุพพีหิสมาสของบทตั้งได้ ด้วยเหตุว่า พหุพพีหิสมาสเป็นสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน ในที่นี้ อัญญบทคือ อิม ศัพท์ ส่วนเนื้อความของอัญญบทคือ สังฆาราม

๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีคณะต่างกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหาปญฺโญติ ปณฺฑิโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า มหาปญฺโญ คือ บัณฑิต

ในที่นี้บทว่า มหาปญฺโญ (ผู้มีปัญญามาก) ท่านขยายว่า ปณฺฑิโต โดยเปลี่ยนคณะจากคณะเดิม เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "มหตี ปญฺญา อสฺสาติ มหาปญฺโญ." (มหนฺต + ปญฺญา)

อธิบาย

บทตั้งคือ มหาปญฺโญ มาจาก มหา + ปญฺญา ปญฺญา ศัพท์ เป็นอาการันต์อิตถีลิงค์ (กัญญาทิคณะ) ส่วน ปณฺฑิต ศัพท์ เป็นอการันต์ปุงลิงค์ (ปุริสาทิคณะ) ในที่นี้ ประกอบใช้ ปณฺฑิต ศัพท์เป็นบทขยาย มหาปญฺญา ศัพท์ โดยเปลี่ยนจากลิงค์เดิม (อิตถีลิงค์) เป็นลิงค์ใหม่ (ปุงลิงค์) เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสมีลิงค์คล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นปุงลิงค์ ก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ เช่น "มหาปญฺโญ ปุริโส" ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นอิตถีลิงค์ ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เช่น "มหาปญฺญา อิตฺถี" ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นนปุงสกลิงค์ ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น "มหาปญฺญํ กุลํ"

๔.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน และมี วา สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นสังขโยภย-ปทพหุพพีหิสมาส

สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส

หมายถึง พหุพพีหิสมาสที่ประกอบด้วยบททั้งสองเป็นสังขยาศัพท์ และมีลักษณะพิเศษที่ในรูปวิเคราะห์โดยประกอบด้วย วา สองศัพท์ เพื่อแสดงวิกัปปัตถะ (เนื้อความไม่แน่นอน) ของบท ดังนั้น ทฺวตฺตโย ศัพท์ จึงหมายถึง บาตรสองใบหรือสามใบ ไม่เจาะจงว่าเป็นสองใบหรือสามใบอย่างแน่นอน

อิมสฺมึ ฐาเน วาสทฺทตฺโถเยว อญฺญปทตฺโถ นาม. ตสฺมา อยํ สมาโส อญฺญปทตฺถปฺปธานตฺตา พหุพฺพีหิ นาม ภวติ. (นีติ. สุตฺต. ๗๐๘)

ตัวอย่างที่ ๑

ทฺวตฺติปตฺตาติ เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า **ทฺวตฺติปตฺตา** คือ บาตรสอง หรือสามใบ

ในที่นี้บทว่า ทฺวตฺติปตฺตา ท่านขยายว่า เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกัน และ วา สองศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบท

ตั้งเป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย." (ทฺวิ + ติ) (ทฺวตฺตโย ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา.)

อธิบาย

ในบทขยายว่า "เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา" ทฺวิ ศัพท์และ ติ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันและประกอบด้วย วา สองศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาสของบทตั้งคือ ทฺวตฺติปตฺตา โดยแสดงวิเคราะห์ว่า "เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย." หมายถึง บาตรสองหรือสามใบแล้ววิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสต่อไปว่า "ทฺวตฺตโย ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา."

๔.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. **ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ วิย, อิว, สทิส, สปฺปฏิภาค ฯลฯ และมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส**

ตัวอย่างที่ ๑

นิโคฺรธปริมณฺฑโลติ นิโคฺรโธ วิย ปริมณฺฑโล. (ที. อฏฺ. ๒/๔๔ , ม.อฏฺ. ๓/๒๗๔)

บทว่า นิโคฺรธปริมณฺฑโล ความว่า ผู้มีปริมณฑลประดุจต้นไทร

ในที่นี้บทว่า นิโคฺรธปริมณฺฑโล ท่านขยายว่า นิโคฺรโธ วิย ปริมณฺฑโล โดยใช้ วิย ศัพท์ขยาย และมีเนื้อความของอัญญบท (พระราชกุมาร) เป็นประธาน เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "นิโคฺรโธ วิย ปริมณฺฑโล โยติ นิโคฺรธปริมณฺฑโล, ราชกุมาโร," (นิโคฺรธ + ปริมณฺฑล)

นิโคฺรโธ อิว ปริมณฺฑโล โย ราชกุมาโร โสยํ นิโคฺรธปริมณฺฑโล, ราชกุมาโร. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๑

จกฺขุ วิย ภูโต **จกฺขุภูโต.** (ม.อฏฺ. ๒/๑๐๑, มหานิ. อฏฺ. ๒๙๓)

ผู้เป็นประดุจจักษุ ชื่อว่า จักขุภูตะ

ในที่นี้บทว่า จกฺขุภูโต ท่านขยายว่า จกฺขุ วิย ภูโต โดยใช้วิย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "จกฺขุ วิย ภูโต จกฺขุภูโต, ภควา." (จกฺขุ + ภูต)

จกฺขุ อิว ภูโต อยํ ปรมตฺถทสฺสนโตติ จกฺขุภูโต, ภควา. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๒

โอปานมิว ภูโตติ **โอปานภูโต.** (สี. นวฏี. ๒/๓๘๗)

ผู้เป็นประดุจบ่อน้ำ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าโอปานภูตะ

ในที่นี้บทว่า โอปานภูโต ท่านขยายว่า โอปานมิว ภูโต โดยใช้ อิว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดย

วิเคราะห์ว่า "โอปานํ อิว ภูโต โย ราชาติ โอปานภูโต." (โอปาน + ภูต)

ตัวอย่างที่ ๓

สงฺขลิขิตํ ลิขิตสทิสํ โธตสงฺขสปฺปฏิภาคํ จริตพฺพํ. (วิ. อฏฺ. ๑/๒๑๐)

พึงประพฤติให้เป็นสิ่งที่ถูกขัดเกลาเหมือนสังข์ คือ เหมือนกับสังข์ที่ถูกขัดเกลาคือมีส่วนเปรียบกับสังข์ ที่ถูกขัดเกลา

ในที่นี้บทว่า สงฺขลิขิตํ ท่านขยายว่า ลิขิตสทิสํ และ โธตสงฺขสปฺปฏิภาคํ โดยใช้ สทิส / สปฺปฏิภาค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "สงฺขํ วิย ลิขิตํ ยนฺติ สงฺขลิขิตํ, พฺรหฺมจริยํ." (สงฺข + ลิขิต)

ตโต เอว สงฺขํ วิย ลิขิตนฺติ สงฺขลิขิตํ. เตนาห "ลิขิตสงฺขสทิสนฺ"ติ. (ม. ฏี. ๓/๑๖๖, สํ, ฏี. ๒/๑๙๗)

๔.๕ ลักษณะบทตั้งที่เป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. **ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย น / นิ / รหิต ศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส**

ตัวอย่างที่ ๑

ทุสฺสีโลติ อสีโล นิสฺสีโล. (ที. อฏฺ. ๒/๑๓๙, อํ. อฏฺ. ๓ ๘๗)

บทว่า ทุสฺสีโล คือผู้ไม่มีศีล

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสีโล ท่านขยายว่า นิสฺสีโล โดยใช้ น (แปลงเป็น อ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ สีลํ เอตสฺสาติ ทุสฺสีโล." (ทุ + สีล)

ตัวอย่างที่ ๒

อนีฆาติ นิทฺทุกฺขา. (ม. อฏฺ. ๓/๙๑, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๓)

บทว่า อนีฆา คือ ผู้ไม่มีทุกข์

ในที่นี้บทว่า อนีฆา ท่านขยายว่า นิทฺทุกฺขา โดยใช้ นิ อุปสัค ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ นีโฆ เอเตสนฺติ อนีฆา." (น + นีฆ)

ตัวอย่างที่ ๓

วิรเชติ ราคโทสโมหรชวิรหิเต. (อํ. อฏฺ. ๒/๑๖๑)

บทว่า วิรเช คือ ปราศจากมลทินคือราคะ โทสะ โมหะ

ในที่นี้บทว่า วิรเช ท่านขยายว่า ราคโทสโมหรชวิรหิเต โดยใช้ วิรหิต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ รชํ เอตสฺสาติ วิรโช." (วิ + รช)

ตัวอย่างที่ ๔

อนุตฺตรนฺติ อุตฺตรวิรหิตํ สพฺพเสฏฺฐํ. (วิ. อฏฺ. ๑/๑๓๓, ม. อฏฺ. ๑/๖๐)

บทว่า อนุตฺตรํ คือ อันปราศจากธรรมอันยอดเยี่ยมกว่าตนคืออันประเสริฐกว่าธรรมทั้งปวง

ในที่นี้บทว่า อนุตฺตรํ ท่านขยายว่า อุตฺตรวิรหิตํ โดยใช้ วิรหิต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ อุตฺตรํ เอติสฺสาติ อนุตฺตรา, สมฺมาสมฺโพธิ." (น + อุตฺตร)

นตฺถิ อุตฺตรํ อตฺตโน อุตฺตริตรํ อสฺสาติ อนุตฺตรํ. (ปา. นวคณฺจิ. ๒/๑๔๓)

๔.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสหบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย สมฺปตฺติ / สมาโยค ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น สหบุพพบทพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อตฺถสมฺปตฺติยา สาตฺถํ, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนํ. (วิ. อฏฺ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่า สาตถะ เพราะความบริบูรณ์ด้วยเนื้อความ, ชื่อว่า สพยัญชนะ เพราะบริบูรณ์ด้วยพยัญชนะ

ในที่นี้บทว่า สาตฺถํ (เป็นไปกับด้วยเนื้อความ), สพฺยญฺชนํ (เป็นไปกับด้วยพยัญชนะ) ท่านขยายว่า อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา โดยใช้ สมฺปตฺติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "สห อตฺเถน โย วตฺตตีติ สาตฺโถ." (สห + อตฺถ) "สห พฺยญฺชเนน โย วตฺตตีติ สพฺยญฺชโน, ธมฺโม." (สห + พฺยญฺชน)

อธิบาย

บทขยาย คือ อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา ประกอบด้วย สมฺปตฺติ ศัพท์ (ความบริบูรณ์) จึงสามารถแสดงอรรถของ สห ศัพท์ในสาตฺถ และ สพฺยญฺชน ด้วยเหตุว่า สมฺปตฺติ ศัพท์มีเนื้อความคล้ายคลึงกับ สห ศัพท์ที่แสดงอรรถพร้อมกัน

ตัวอย่างที่ ๒

อตฺถปทสมาโยคโต **สาตฺถํ.** (วิ. อฏฺ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่าสาตถะ เพราะประกอบด้วยอัตถบท

ในที่นี้บทว่า สาตฺถํ ท่านขยายว่า อตฺถปทสมาโยคโต โดยใช้ สมาโยค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "สห อตฺเถน โย วตฺตตีติ สาตฺโถ, ธมฺโม." (สห + อตฺถ)

๔.๗ ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาสหรืออัพยยีภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย อภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส หรือ อัพยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพปิ เต วุฑฺฒิสงฺขาตสฺส อยสฺส อภาวโต อปายาติ วุจฺจนฺติ. (ที. อฏฺ. ๒/๙๔)

สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวงท่านเรียกว่า อปายะ เพราะความไม่มีความเจริญคือความรุ่งเรือง

ในที่นี้บทว่า อปาโย ท่านขยายว่า สพฺเพปิ เต ฯลฯ โดยใช้ อภาว ศัพท์ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "นตฺถิ เอตฺถ อโยติ อปายา." (อป + อย)

ตัวอย่างที่ ๒

ทรถานํ อภาโว **นิทฺทรถํ.** (รูป. ๓๓๖)

ความไม่มีแห่งความเร่าร้อนทั้งหลาย ชื่อว่า นิททรถะ

ในที่นี้บทว่า นิทฺทรถํ ท่านขยายว่า ทรถานํ อภาโว โดยใช้ อภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ทรถานํ อภาโว นิทฺทรถํ." (นิ + ทรถ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่อรรถของอัพยยศัพท์เป็นประธาน บทสำเร็จเป็นอัพยยีภาวสมาส ส่วนในฐานะที่อรรถของอัญญบทเป็นประธานบท สำเร็จเป็นพหุพพีหิสมาส เช่นใน นิทฺทรถ บท ความไม่มี (อรรถภาวะ) เป็นประธานในบทนี้ ส่วนความเร่าร้อนเป็นศัพท์ขยาย โดยขยายว่าเป็นความไม่มีแห่งความเร่าร้อน ไม่ใช่ความไม่มีแห่งทรัพย์ ฯลฯ ดังนั้นบทดังกล่าวจึงเป็นอัพยยีภาวสมาส ส่วน อปาย บทเป็นพหุพพีหิสมาส เพราะอรรถของอัญญบทคือสัตว์เป็นประธานในที่นี้ ด้วยเหตุที่ไม่กล่าวอรรถของ อย ศัพท์ (ความเจริญ) หรือ อป ศัพท์ (ความไม่มี)

ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน หิ อพฺยยีภาโว. (รูป. ๓๓๐)

อญฺญปทตฺถปฺปธาโน หิ พหุพฺพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๕. ทวันทสมาส

๕.๑. ความหมายทวันทสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความแตกต่างกัน โดยมีเนื้อความเฉพาะตัว ไม่เหมือนกัมมธารยสมาสและทิคุสมาสที่มีบทหน้า เป็นวิเสสนะของบทหลัง นอกจากนั้น ยังเป็นสมาสที่มีเนื้อความทั้งสองประการเป็นประธาน ไม่เหมือนตัปปุริสสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน หรือพหุพพีหิสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน เช่น สมณพฺราหฺมณา ศัพท์ กล่าวถึง สมณะและพราหมณ์ทั้งสองคน ดังนั้น ประโยคว่า สมณพฺราหฺมณา คจฺฉนฺติ จึงหมายถึงสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนเดินทางอยู่ ประโยคว่า สมณพฺราหฺมเณ ปสฺสติ หมายถึง เห็นสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนในขณะเดียวกัน ส่วนลิงค์และพจน์ในทวันทสมาส พึงทราบว่า คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลังในอสมาหาร (อิตรีตรโยค) ทวันทสมาส หรือเป็นนปุงสกลิงค์, เอกพจน์อย่างเดียวในสมาหารทวันทสมาส

เทฺว เทฺว ปทานิ ทฺวนฺทา' ทฺวนฺทฏฺฐา วา ทฺวนฺทา. ทฺวนฺทสทิสตฺตา อยํ สมาโสปิ อนฺวตฺถสญฺญาย ทฺวนฺโทติ วุจฺจติ. อุภยปทตฺถปฺปธาโน หิ ทฺวนฺโท. (รูป. ๓๕๗)

ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ ตูริย โยคฺค เสนงฺค ขุทฺทชนฺตุก วิวิธ วิรุทฺธ วิสภาคตฺถาทีนญฺจ. (กส. ๓๒๒)

วิภาสา รุกฺข ติณ ปสุ ธน ธญฺญ ชนปทาทีนญฺจ. (กส. ๓๒๓)

๕.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน และมี จ สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นทวันทสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สมณพฺราหฺมณาติ สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สมณพฺราหฺมณา ได้แก่ สมณะและพราหมณ์

ในที่นี้บทว่า สมณพฺราหฺมณา ท่านขยายว่า สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกัน และ จ สองศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทวันทสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา." (สมณ + พฺราหฺมณ)

อธิบาย

ในบทขยายว่า "สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ" สมณ ศัพท์และพฺราหฺมณ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกัน และประกอบด้วย จ สองศัพท์ในรูปวิเคราะห์จึงสามารถแสดงความเป็นทวันทสมาสได้ ด้วยเหตุว่า ทวันทสมาส เป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีอรรถเฉพาะตัว

๕.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นโลปสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเพิ่มศัพท์ในเบื้องต้น /ท่ามกลางที่สุด แสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิโลป

สมาส(สมาสลบบทหน้า) มัชเฌโลปสมาส (สมาสลบบทกลาง) อันตโลปสมาส (สมาสลบที่สุด)

คันถรจนาจารย์มักขยายบทตั้งที่มีรูปศัพท์ที่ไม่บริบูรณ์โดยการเพิ่มศัพท์อื่นในเบื้องต้นบ้าง ท่ามกลางบ้าง ที่สุดบ้าง เพื่อแสดงถึงการลบศัพท์เหล่านั้นก่อนสำเร็จรูปเป็นสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ทตฺโตติ **เทวทตฺโต.** (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทตฺโต คือ ผู้อันเทวดาประทานให้

ในที่นี้บทว่า ทตฺโต ท่านขยายว่า เทวทตฺโต โดยใช้ เทว ศัพท์เพิ่มเข้ามาในเบื้องต้น เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิโลปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "เทเวน ทตฺโต ทตฺโต." (เทว + ทตฺต)

ทตฺโตติ อาทิโลโป เทวสทฺทสฺส โลปตฺตา. (เภท. ที. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๒

ปณีตโภชนานีติ ปณีตสํสฏฺฐานิ โภชนานิ. (สารตฺถ. ฏี. ๓/๔๒๐)

ในที่นี้บทว่า ปณีตโภชนานิ ท่านขยายว่า ปณีตสํสฏฺฐานิ โภชนานิ โดยใช้ สํสฏฺฐ ศัพท์เพิ่มเข้ามา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชเฌโลปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "ปณีตสํสฏฺฐานิ โภชนานิ ปณีตโภชนานิ." (ปณีต + สํสฏฺฐ + โภชน)

ตัวอย่างที่ ๓

อสฺสรโถติ อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อสฺสรโถ คือ รถเทียมแล้วด้วยม้า

ในที่นี้บทว่า อสฺสรโถ ท่านขยายว่า อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์เพิ่มเข้ามาในท่ามกลาง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชเฌโลปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ." (อสฺส + ยุตฺต + รถ)

อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ. มชฺเฌ โลโป. (เภท. ที. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๔

รูปนฺติ รูปภโว. (อภิ. อฏฺ. ๒/๑)

บทว่า รูปํ คือ รูปภพ

ในที่นี้บทว่า รูปํ ท่านขยายว่า รูปภโว โดยใช้ ภว ศัพท์เพิ่มเข้ามาเพื่อแสดงบทตั้งเป็นอันตโลปสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "รูปสฺส ภโว รูปํ." (รูป + ภว)

รูปสฺส ภโว รูปํ อุตฺตรปทโลโป. (เภท. ที. ๒๕๑)

อาทิมชฺฌุตฺตรานมฺปิ ปทานํ โลปโต ติธา
ทตฺโต อสฺสรโถ รูป- มิจฺจาทิ จ ยถากฺกมํ.

(เภท. คาถา ๒๕๐ - ๑๓๓)

๕.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสที่ต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ปวรา จ เต สุราสุรครุฑมนุชภุชคคนฺธพฺพา เจติ ปวร-
สุราสุรครุฑมนุชภุชคคนฺธพฺพา. (กส. ๓๐๘)

ผู้ประเสริฐทั้งหลายด้วย ผู้ประเสริฐทั้งหลาย เหล่านั้น เป็น เทวดา อสูร ครุฑ พระราชา นาค และคนธรรพ์ ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปวรา.... คนฺธพฺพา

ในที่นี้ศัพท์หลังอันเป็นทวันทสมาส คือ สุราสุร....คนฺธพฺพา เข้าสมาสกับศัพท์หน้าคือ ปวร ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "ปวรา จ เต สุราสุรครุฑมนุชภุชคคนฺธพฺพา เจติ ปวรสุราสุรครุฑมนุชภุชค-คนฺธพฺพา." (ปวร + สุราสุร....คนฺธพฺพา)

ในรูปวิเคราะห์กัมมธารยสมาส ควรประกอบด้วย จ สองศัพท์และ ต ศัพท์ เพื่อให้เนื้อความสมบูรณ์ จ สองศัพท์แสดงความแตกต่างของเนื้อความเฉพาะตน (สกัตถะ) แห่งบทสมาสทั้งสองบท ส่วน ต ศัพท์แสดงความเหมือนกันของเนื้อความทัพพะ (ตัว, องค์ธรรม) โดยระบุถึงความเป็นสิ่งเดียวของบททั้งสองซึ่งแม้มีอรรถเฉพาะแตกต่างกันก็ตาม เช่น ในรูปวิเคราะห์ว่า "มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส." มหนฺต ศัพท์กล่าวอรรถคือคุณอันประเสริฐ ปุริส ศัพท์ กล่าวอรรถคือบุรุษ ส่วน จ สองศัพท์ ในรูปวิเคราะห์แสดงอรรถเฉพาะของศัพท์เหล่านั้น แต่เมื่อสำเร็จรูปเป็นบทสมาสคือ มหาปุริโส หมายถึง บุรุษอันเป็นเนื้อความทัพพะเพียง

สิ่งเดียวที่ ต ศัพท์กล่าวถึง ไม่หมายถึงคุณอันประเสริฐเพราะคุณดังกล่าวเป็นเพียงเครื่องขยาย (วิเสสนะ) เท่านั้น

จ, ตสทฺเทหิ จ สทฺธึ ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสตุํ ยุชฺชติ. (นิรุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

เอตฺถ จ ทฺวีหิ จสทฺเทหิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สกตฺถนานตํ ทีเปติ. ตํสทฺเทน สกตฺถนานตฺเตปิ สกตฺถานํ อธิกรณภูตสฺส ทพฺพตฺถสฺส เอกตฺตํ ทสฺเสติ. (นิรุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

อนึ่ง ต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว กล่าวเนื้อความของบทหน้า จึงต้องมีลิงค์และพจน์ตามบทหน้าอย่างแน่นอน เช่น

"วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ **วินยปิฏกํ.**" (วิ. อฏฺ. ๑/๒๐, ที. อฏฺ. ๑/๑๘, อภิ. อฏฺ. ๗/๒๒)

"พระวินัยด้วย พระวินัยนั้น เป็นปิฎกด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วินัยปิฎก"

"อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ **อวิชฺชาปจฺจโย.**" (อภิ. อฏฺ. ๒/๑๔๕, วิสุทฺธิ. ๓/๑๔๔)

"อวิชชาด้วย อวิชชานั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อวิชชาปัจจยะ"

วิสทิสลิงฺค,วจนาปิ สทฺทา เอกตฺถา โหนฺติ. วินโย จ โส ปริยตฺติ จาติ วินยปริยตฺติ. วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ. อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย. อวิชฺชา จ สา นีวรณญฺจาติ อวิชฺชานีวรณํ. เอวํ อิตฺถิรตนํ. สีลญฺจ ตํ คุโณ จาติ สีลคุโณ. สีลญฺจ ตํ ปติฏฺฐา จาติ สีลปติฏฺฐา อิจฺจาทิ. (นิรุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

๕.๕ ถ้าศัพท์หน้าเป็นทวันทสมาส ต้องเข้าสมาสกับศัพท์หลังเป็นกัมมธารยสมาสหรือตัปปุริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

กรุณา จ เทสนา จ วิปสฺสนา จ **กรุณาเทสนาวิปสฺสนา.** (ทวันทะ) กรุณาเทสนาวิปสฺสนาเยว ญาณานิ **กรุณาเทสนาวิปสฺสนาญาณานิ.** (กัมมธารยะ)

กรุณา เทสนา และวิปัสสนา ชื่อว่า กรุณาเทสนา วิปัสสนา กรุณาเทสนาและวิปัสสนาทั้งหลายนั่นเทียว เป็นญาณ ชื่อว่า กรุณาเทสนาวิปัสสนาญาณ

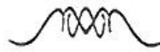
ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ กรุณาเทสนาวิปสฺสนา เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ ญาณ ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า "กรุณาเทสนาวิปสฺสนาเยว ญาณานิ กรุณาเทสนาวิปสฺสนาญาณานิ." (กรุณาเทสนาวิปสฺสนา+ญาณ)

ตัวอย่างที่ ๒

เวทนา จ ญาณํ จ สงฺขาโร จ **เวทนาญาณสงฺขารา.** (ทวันทะ) เวทนาญาณสงฺขารานํ เภโท **เวทนาญาณสงฺขารเภโท.** (ตัปปุริสะ)

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ เวทนาญาณสงฺขารา เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ เภท ศัพท์เป็นตัปปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า "เวทนาญาณสงฺขารานํ เภโท เวทนาญาณสงฺขารเภโท." (เวทนาญาณสงฺขาร+เภท)

ตัทธิตปริจเฉท

๑.อัสสัตถิตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัสสัตถิตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบ ด้วยศัพท์เหล่านี้คือ สมนฺนาคต,ยุตฺต,อุเปต,โยค, ปริปุณฺณ,สมปุณฺณ,สมงฺคี แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

เมธาวินีติ เมธาย สมนฺนาคตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓)

บทว่า เมธาวินี คือ ผู้ประกอบด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า เมธาวินี (หญิงผู้มีปัญญา) ท่านขยายว่า เมธาย สมนฺนาคตา โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "เมธา อสฺสา อตฺถีติ เมธาวินี, กุมาริกา." (เมธา+วี+อินี)

อธิบาย ในฐานะที่ขยายบทตั้งอันเป็นตัทธิตด้วย สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ เป็นการแสดงความเป็นอัสสัตถิตัทธิตของบทตั้ง ด้วยเหตุว่า สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคล (ผู้ประกอบด้วยปัญญา) เหมือน อัสสัตถิ-ตัทธิตคือ เมธาวินี อันกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา

ตัวอย่างที่ ๒

มหติยา เสนาย สมนฺนาคตตฺตา เสนิโย. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓)

ชื่อว่าเสนียะ เพราะประกอบด้วยเสนาเป็นอันมาก

ในที่นี้บทว่า เสนิโย (ผู้มีเสนามาก) ท่านขยายว่า มหติยา เสนาย สมนฺนาคตตฺตา โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "เสนา อสฺส อตฺถีติ เสนิโย, ราชา." (เสนา+อิย)

ตัวอย่างที่ ๓

ปกฺขี สกุโณติ ปกฺขยุตฺโต สกุโณ. (ที.อฏฺ. ๑/๑๘๗, สํ.อฏฺ. ๒/๑๔๓)

ปาฐะว่า ปกฺขี สกุโณ ได้แก่ นกที่ประกอบด้วยปีก

ในที่นี้บทว่า ปกฺขี (มีปีก) ท่านขยายว่า ปกฺขยุตฺโต สกุโณ โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ปกฺโข อสฺส อตฺถีติ ปกฺขี." (ปกฺข+อี)

ตัวอย่างที่ ๔

ปฏิภาณวาติ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทาย อุเปโต. (จูฬนิ.อฏฺ. ๙๒)

บทว่า ปฏิภาณวา คือ ผู้ประกอบด้วยปฏิภาณ ปฏิสัมภิทา

ในที่นี้บทว่า ปฏิภาณวา (ผู้มีปฏิภาณ) ท่านขยายว่า ปฏิภาณ ปฏิสมฺภิทาย อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ปฏิภาณํ อสฺส อตฺถีติ ปฏิภาณวา, สมฺพุทฺโธ." (ปฏิภาณ+วนฺตุ)

ตัวอย่างที่ ๕

สติมาติ สติยา อุเปโต. (ม.อฏฺ. ๑/๑๖๐)

บทว่า สติมา คือ ผู้ประกอบด้วยสติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติยา อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา." (สติ+มนฺตุ)

ตัวอย่างที่ ๖

ธชโยคา ธชินี. (ธาน.ฏี. ๓๘๑)

ชื่อว่า ธชินี เพราะประกอบด้วยธง

ในที่นี้บทว่า ธชินี (มีธง) ท่านขยายว่า ธชโยคา โดยใช้ โยค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ธโช อสฺสา อตฺถีติ ธชินี." (ธช+ณ+อนี)

ตัวอย่างที่ ๗

สญฺญีติ สญฺญาสมงฺคี. (ม.อฏฺ. ๔/๑๑)

บทว่า สญฺญี คือ ผู้ประกอบด้วยสัญญา

ในที่นี้บทว่า สญฺญี (ผู้มีสัญญา) ท่านขยายว่า สญฺญาสมงฺคี โดยใช้ สมงฺคี ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "สญฺญา เอตสฺส อตฺถีติ สญฺญี." (สญฺญา+อี)

สญฺญา เอตสฺส อตฺถีติ สญฺญีติ อาห "สญฺญาสมงฺคี" ติ. (ม.ฏี. ๓/๒๑๙)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สติมาติ สติการโก. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สติมา คือ บุคคลผู้กระทำ (ตั้ง) สติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติการโก โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ คือ การโก ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา." (สติ+มนฺตุ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สติการโก (กโรตีติ การโก...สติยา การโก สติการโก.) ขยายตัทธิตคือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัตถิตัทธิต

ด้วยเหตุว่ากัตตุสาธนศัพท์ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้กระทำสติ (ตั้งสติ) เหมือนตัทธิตคือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนฺตุ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ธุตฺติกาติ สฐา. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๖)

บทว่า ธุตฺติกา คือ หญิงผู้ฉ้อโกง

ในที่นี้บทว่า ธุตฺติกา (หญิงโกง) ท่านขยายว่า สฐา โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "ธุตฺตํ อิมาสํ อตฺถีติ ธุตฺติกา, อิตฺถิโย." (ธุตฺต+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

เถโรติ ถิโร. (ที.อฏฺ. ๓/๙๙)

บทว่า เถโร คือ ผู้มั่นคง

ในที่นี้บทว่า เถโร (ผู้มีคุณอันหนักแน่น) ท่านขยายว่า ถิรา โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ถิรา อสฺส อตฺถีติ เถโร." (ถิร+ณ)

ถิรา วุจฺจนฺติ ทฬฺหีภูตา สีลาทิคุณา. เต เอตสฺส สนฺตีติ เถโร. (มณิมญฺชู. ๑/๑๑) ณ.

ถิรนฺติ ทฬฺหี ภวนฺตีติ ถิรา,....สีลกฺขนฺธาทิคุณา. เต เอเตสมตฺถีติ เถรา, มหากสฺสปาทโย. (กงฺขา. โย. มหาฏี. ๑/๑๖)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายเป็นพหุพพีหิ-สมาส แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

อุปฏฺฐิตสติตาย **สติมา.** (อภิ.อฏฺ. ๑/๒๒๘, มหานิ.อฏฺ. ๑๓๘)

ชื่อว่า สติมา เพราะความเป็นผู้มีสติดำรงมั่น

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า อุปฏฺฐิตสติตาย โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา." (สติ+มนฺตุ)

อธิบาย

พหุพพีหิสมาส คือ อุปฏฺฐิตสติ (อุปฏฺฐิตา สติ ยสฺส โส อุปฏฺฐิตสติ) ขยายตัทธิต คือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต ด้วยเหตุว่า พหุพพีหิสมาสดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีสติดำรงมั่นเหมือนตัทธิต คือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนฺตุ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ฉินฺนิกาติ ฉินฺนโอตฺตปฺปา. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๕)

บทว่า ฉินฺนิกา คือ ผู้ขาดโอตตัปปะ

ในที่นี้บทว่า ฉินฺนิกา (ผู้ขาดโอตตัปปะ) ท่านขยายว่า ฉินน-โอตฺตปฺปา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัตถิ-ตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ฉินฺนํ อิมาสํ อตฺถีติ ฉินฺนิกา, อิตฺถิโย." (ฉินฺน+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

วิฆาตวาติ สวิฆาโต สทุกฺโข. (ม.อฏฺ. ๓/๑๙๖)

บทว่า วิฆาตวา ได้แก่ ผู้เป็นไปกับด้วยความทุกข์

ในที่นี้บทว่า วิฆาตวา (ผู้มีทุกข์) ท่านขยายว่า สวิฆาโต สทุกฺโข โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัตถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "วิฆาโต อสฺส อตฺถีติ วิฆาตวา, ปุถุชฺชโน." (วิฆาต+วนฺตุ)

สวิฆาต ศัพท์ขยาย วิฆาตวา ส่วน สทุกฺข ศัพท์ ขยาย วิฆาต ศัพท์ใน สวิฆาต ว่ากล่าวอรรถความทุกข์ เพราะในการพรรณนาบทในภาษาบาฬี/สันสกฤตนั้น บทหลังเป็นคำแปลบทหน้าโดยแสดงเนื้อความของบทหน้า ดังที่พระอานันทเถระกล่าวไว้ในมูลฏี. ๑/๓๔ ว่า "ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํ" บทหลังๆ กล่าวอรรถของบทหน้าๆ

๒. ภาวตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายเป็นภาวสาธน/อาการ/ภาวศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สมํ สมนฺตโต วา ปกาเรหิ ชานนํ **สมฺปชญฺญํ.** (มูลฏี. ๑/๑๑๓)
ความรู้โดยประการต่างๆ โดยสม่ำเสมอหรือโดยรอบ (ต่อเนื่อง) ชื่อว่า สัมปชัญญะ

ในที่นี้บทว่า สมฺปชญฺญํ ท่านขยายว่า ชานนํ โดยใช้ภาวสาธนศัพท์ คือ ชานนํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน. สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชญฺญํ." (สมปชาน+ณฺย)

อธิบาย

ภาวสาธนศัพท์ คือ ชานนํ (ญายเต ชานนํ) ขยายตัทธิต คือ สมปชญฺญํ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่าภาวสาธนศัพท์ดังกล่าว กล่าวถึงอาการ (กิริยา) ความรู้เหมือนภาวตัทธิต คือ สมฺปชญฺญํ ที่ประกอบด้วย ณฺย ปัจจัยอันแสดงถึงอาการความรู้

หมายเหตุ

ในรูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้นั้น บทว่า สมํ, สมนฺตโต เป็นบทขยายอรรถของ สํ อุปสัคใน สมปชญฺญ บท วา ศัพท์แสดงว่า มีอรรถได้สองประการดังกล่าว ส่วนบทว่า ปกาเรหิ แสดงอรรถปการะ (ประการต่างๆ) ของ ป อุปสัคใน สมฺปชญฺญ ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๒

มตฺตการิตาติ มตฺตาย ปมาเณน กรณํ. (วิ.อฏฺ. ๓/๔๔๗)

บทว่า มตฺตการิตา ได้แก่ การกระทำโดยประมาณ

ในที่นี้บทว่า มตฺตการิตา ท่านขยายว่า มตฺตาย ปมาเณน กรณํ โดยใช้ภาวสาธนศัพท์คือ กรณํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "มตฺตการิโน ภาโว มตฺตการิตา." (มตฺตการี+ตา)

ตัวอย่างที่ ๓

สรณากาโร **สรณตา.** (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๙๗)

อาการคือการระลึกถึง ชื่อว่า สรณตา

ในที่นี้บทว่า สรณตา (การระลึกถึง) ท่านขยายว่า สรณากาโร โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "สรณสฺส ภาโว สรณตา." (สรณ+ตา)

อธิบาย

สรณ ศัพท์ที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายตัทธิตคือ สรณตา

เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่า อาการ ศัพท์ กล่าวอรรถ คืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๕

ทุสฺสิตตฺตนฺติ ทุสฺสิตภาโว. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๑๕)

บทว่า ทุสฺสิตตฺตํ ความว่า ความประทุษร้าย

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสิตตฺตํ ท่านขยายว่า ทุสฺสิตภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "ทุสฺสิตสฺส ภาโว ทุสฺสิตตฺตํ." (ทุสฺสิต+ตฺต)

อธิบาย

ทุสฺสิต ศัพท์ที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายตัทธิตคือ ทุสฺสิตตฺตํ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถคือ กิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๖

สามญฺญนฺติ สมณภาโว. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๑๙)

บทว่า สามญฺญํ คือ ความเป็นสมณะ

ในที่นี้บทว่า สามญฺญํ ท่านขยายว่า สมณภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ." (สมณ+ณฺย)

๓. อุปมาตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบด้วยบทเหล่านี้ คือ สทิส,สม,วิย,อิว,สริกฺข แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

โอฆสทิสตาย **โอฆา.** (วิภาวินี. ๒๑๙) ฉ.

ชื่อว่า โอฆะ เพราะเป็นประดุจห้วงน้ำ

ในที่นี้บทว่า โอฆา (ประดุจห้วงน้ำ) ท่านขยายว่า โอฆสทิสตาย โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "โอฆา วิยาติ โอฆา." (โอฆ+ณ)

อธิบาย

อุปมาศัพท์คือ โอฆสทิสตา ขยายตัทธิตคือ โอฆา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต ด้วยเหตุว่าศัพท์ที่ประกอบด้วยอุปมา เช่น สทิส ฯลฯ ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่แสดงการลง ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา จึงสามารถแสดงความเป็นอุปมาตัทธิตของบทตั้งได้

โอฆสทิสตายาติ เอเตน "โอฆา วิย โอฆา"ติ อุปมานตฺถํ ทสฺเสติ. (มณิมญฺชู. ๒/๒๓๓)ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

วิตฺตีติ วิตฺตํ, ธนสฺเสตํ นามํ. อยํ ปน.... วิตฺติสริกฺขตาย วิตฺติ. (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๙๔)

บทว่า วิตฺติ คือทรัพย์ ชื่อว่า วิตติ นี้เป็นชื่อของ ทรัพย์ ส่วนว่า สัทธา ชื่อว่า วิตติ เพราะเป็น ประดุจทรัพย์

ในที่นี้บทว่า วิตฺติ (ประดุจทรัพย์) ท่านขยายว่า สริกฺขตาย โดยใช้ สริกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "วิตฺติ วิยาติ วิตฺติ." (วิตฺติ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ภูรีติ ปถวิสมาย ปญฺญาเยตํ นามํ. (ธมฺม.อฏฺ. ๗/๗๓)

บทว่า ภูริ นั้น เป็นชื่อของปัญญาอันประดุจแผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูริ (ประดุจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ปถวิสมาย โดยใช้ สม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "ภูริ วิยาติ ภูริ." (ภูริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๔

ภูริ วิยาติ ภูริ. (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๙๘)

เพียงดังแผ่นดิน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ภูริ

ในที่นี้บทว่า ภูริ (ประดุจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ภูริ วิย โดยใช้ วิย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "ภูริ วิยาติ ภูริ." (ภูริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๕

สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๘,ที.อฏฺ. ๑/๑๗, อภิ.อฏฺ. ๑/๒๐)

ท่านกล่าวว่า สูตร เพราะเหมือนกับเส้นด้าย

ในที่นี้บทว่า สุตฺตํ (ประดุจเส้นด้าย) ท่านขยายว่า สุตฺตสภาคโต โดยใช้ สภาค ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "สุตฺตํ วิยาติ สุตฺตํ." (สุตฺต+ณ)

๔. สัญชาตัสสตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัญชาตัสสตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สมนฺนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมงฺคี, สญฺชาต, สมปฺปิต แสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาตัสสตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

ปณฺฑิตาติ ปณฺฑิจฺเจน สมนฺนาคตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓, วิ.อฏฺ. ๓/๑๖, ที.อฏฺ. ๑/๑๐๘)

บทว่า ปณฺฑิตา ความว่า ผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต

ในที่นี้บทว่า ปณฺฑิตา ท่านขยายว่า ปณฺฑิจฺเจน สมนฺนาคตา โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาตัสสตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า "ปณฺฑา สญฺชาตา อสฺสาติ ปณฺฑิตา." (ปณฺฑา+อิต)

หมายเหตุ

ลง อิต ปัจจัยในอรรถสัญชาตัสสตัทธิตด้วยสูตร "สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต" (โมคฺ. ๔/๔๕) เช่น

"ตารกา สญฺชาตา อสฺส ตารกิตํ, คคนํ. ปุปฺผิโต รุกฺโข. ปลฺลวิตา ลตา." อนึ่ง ปณฺฑิต ศัพท์ ยังวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า "ปณฺฑาย อิโต คโต ปวตฺโตติ ปณฺฑิโต." (ปณฺฑา+อิต) หรือวิเคราะห์เป็น กัตตุ-

สาธนะว่า "ปณฺฑติ ญาณคติยา คจฺฉตีติ ปณฺฑิโต." (ปฑิ+ต)

ปณฺฑิโตติ ปณฺฑาย อิโต คโต ปวตฺโตติ ปณฺฑิโต, อถ วา สญฺชาตา ปณฺฑา เอตสฺสาติ ปณฺฑิโต. ปณฺฑติ ญาณคติยา คจฺฉตีติ ปณฺฑิโต. (นีติ. ธาตุ. ๗๙)

ตัวอย่างที่ ๒

ปณฺฑิตํ วต มํ สนฺตนฺติ....ปญฺญาสมฺปนฺนมฺปิ นาม มํ สมานํ. (เถร.อฏฺ. ๑/๕๗๓)

บาทคาถาว่า ปณฺฑิตํ วต มํ สนฺตํ ความว่า...ซึ่งเรา แม้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า ปณฺฑิตํ ท่านขยายว่า ปญฺญาสมฺปนฺนํ โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาตัสสตัทธิตโดยวิเคราะห์ "ปณฺฑา สญฺชาตา อสฺสาติ ปณฺฑิโต." (ปณฺฑา+อิต)

ตัวอย่างที่ ๓

วจฺจิโตติ สญฺชาตวจฺโจ, วจฺจปีฬิโตติ อธิปฺปาโย. (วิ.อฏฺ. ๓/๓๙๖)

บทว่า วจฺจิโต ความว่า ผู้เกิด (ปวด) อุจจาระ อธิบายว่า ผู้ถูกอุจจาระเบียดเบียน

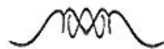
ในที่นี้บทว่า วจฺจิโต ท่านขยายว่า สญฺชาตวจฺโจ โดยใช้ สญฺชาต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาตัสสตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "วจฺจํ สญฺชาตํ อสฺสาติ วจฺจิโต." (วจฺจ+อิต)

ตัวอย่างที่ ๔

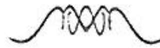
สุขิตนฺติ สุขสมปฺปิตํ มหทฺธนํ มหาโภคํ. (สํ.อฏ. ๒/๑๗๙)

บทว่า สุขิตํ ความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุข คือ ผู้มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก

ในที่นี้บทว่า สุขิตํ ท่านขยายว่า สุขสมปฺปิตํ โดยใช้ สมปฺปิต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาตัสสตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “สุขํ สญฺชาตํ เอตสฺสาติ สุขิตํ.” (สุข+อิต)

กิตปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

๑.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้คือ สมนฺนาคต, ยุตฺต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมงฺคี แสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อุเปกฺขโกติ อุเปกฺขาย สมนฺนาคโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๔๗)

บทว่า อุเปกฺขโก คือ ผู้ประกอบด้วยอุเบกขา

ในที่นี้บทว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) ท่านขยายว่า อุเปกฺขาย สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบท ตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขโก." (อุป+อิกฺข+ณฺวุ)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่ง พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ขยายบทตั้งที่เป็นกิตบทด้วย สมนฺนาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า สมนฺนาคต ศัพท์

ฯลฯ สามารถกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยความวางเฉย) ฯลฯ เหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ อุเปกฺขโก อันกล่าวถึงบุคคลผู้วางเฉย

ตัวอย่างที่ ๒

ธุตา สลฺเลขวุตฺติโนติ ยา ปฏิปทา กิเลเส ธุนาติ, ตาย สมนฺนาคตตฺตา ธุตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๐๗)

ปาฐะว่า ธุตา สลฺเลขวุตติโน ได้แก่ ปฏิปทาใด ย่อมกำจัดกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้ขัดเกลา เพราะความถึงพร้อมด้วยปฏิปทานั้น

ในที่นี้บทว่า ธุตา (ผู้ขัดเกลา) ท่านขยายว่า ยา ปฏิปทา กิเลเส ธุนาติ, ตาย สมนฺนาคตตฺตา โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "กิเลเส ธุนาตีติ ธุตา." (ธู+ต)

ตัวอย่างที่ ๓

สโต สมฺปชาโนติ สติยา จ ญาเณน จ สมนฺนาคโต (ที.อฏฺ. ๑/๑๙๐)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน ความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญา

ในที่นี้บทว่า สโต, สมฺปชาโน (ผู้ระลึก, ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า สติยา จ ญาเณน จ สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน." (สร+ต, สํ+ป+ญา+นา+อ)

สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโนติ เอวํ ปุคฺคลนิทฺเทโสติ

ทสฺเสติ "สติยา จ ญาเณน จ สมนฺนาคโต" ติ อิมินา (สี.นวฏี. ๒/๑๕๗)

ตัวอย่างที่ ๔

สโตติ กายานุปสฺสนาทิสติยุตฺโต. (มหานิ.อฏฺ. ๓๔๖)

บทว่า สโต คือ ผู้ประกอบด้วยสติมีกายานุปัสสนาเป็นต้น

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้ประกอบด้วยสติ) ท่านขยายว่า กายานุปสฺสนาทิสติยุตฺโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "สรตีติ สโต." (สร+ต)

ตัวอย่างที่ ๕

สโต สมฺปชาโนติ....ญาณสมฺปนฺโน. (มหานิ. อฏฺ. ๓๔๗)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า สมฺปชาโน (ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า ญาณสมฺปนฺโน โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน." (สํ+ป+ญา+นา+อ)

ตัวอย่างที่ ๖

โลภสมงฺคี ปุคฺคโล ลุพฺภิโต นาม. (อภิ.อฏฺ. ๑/๒๐๐)

บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความโลภ ชื่อว่า ผู้โลภ

ในที่นี้บทว่า ลุพฺภิโต (ผู้โลภ) ท่านขยายว่า โลภสมงฺคี โดยใช้

สมงฺคี ศัพท์ขยายเพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ลุพฺภตีติ ลุพฺภิโต." (ลุภ+ย+ต)

๑.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นพหุพพีหิสมาส แสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อภิสเมตาวินีติ ปฏิวิทฺธจตุสจฺจา. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๓๕)

บทว่า อภิสเมตาวินี คือ อุบาสิกาผู้แทงตลอดสัจจะสี่

ในที่นี้บทว่า อภิสเมตาวินี (ผู้รู้ยิ่งแล้ว) ท่านขยายว่า ปฏิวิทฺธจตุสจฺจา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงบทว่าตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสมยิ ปฏิวิชฺฌตีติ อภิสเมตาวินี, อุปาสิกา." (อภิ+สมฺ+ตาวี+อินี)

อธิบาย

พหุพพีหิสมาส คือ ปฏิวิทฺธจตุสจฺจา (ปฏิวิทฺธํ จตุสจฺจํ ยาย สา ปฏิวิทฺธจตุสจฺจา) ขยายกิตบทคือ อภิสเมตาวินี เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสดังกล่าวเป็นตติยาพหุพพีหิสมาสที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่เหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ อภิสเมตาวินี ที่ประกอบด้วย ตาวี ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้รู้ยิ่ง

ตัวอย่างที่ ๒

สมิตปาปตฺตา สมโณติ เวทิตพฺโพ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๐๒,ที.อฏฺ. ๑/๒๒๑)

พึงทราบว่า ชื่อว่า สมณะ เพราะยังบาปให้สงบได้

ในที่นี้บทว่า สมโณ (ผู้ยังบาปให้สงบ) ท่านขยายว่า สมิตปาปตฺตา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ปาปานิ สเมตีติ สมโณ." (สมุ+เณ+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อริยา ปน พาหิตปาปตฺตา พฺราหฺมณาติ วุจฺจนฺติ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๐๒,ที.อฏฺ. ๑/๒๑๙)

ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านเรียกว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปได้

ในที่นี้บทว่า พฺราหฺมณา (ผู้ลอยบาป) ท่านขยายว่า พาหิตปาปตฺตา โดยใช้พหุพพีหิสมาส ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "พหนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตีติ พฺราหฺมณา." (พห+ยุ)

พหนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตีติ หิ อริยา พฺราหฺมณา นิรุตฺตินเยน. (สี.นวฏี. ๒/๒๖๐)

หมายเหตุ

พฺราหฺมณ ศัพท์ มาจาก พห ธาตุ ยุ ปัจจัย อาเทศ พห เป็น พฺราหฺม ด้วยวัณณวิการนัย (นัยการเปลี่ยนตัวอักษร) ในบรรดานิรุตตินัยห้าประการ ดู ปา. ๖/๓/๑๐๙; รูป. ๖๘๐; โมคฺ.ปญฺจิกา. ๑/๔๗; นีติ.สุตฺต. ๑๓๔๓.

๑.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบทส่วนบทขยาย เป็นอัสสัตถิตัทธิตแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิฆาโตติ วิฆาตวา. (เปต.อฏฺ. ๒๗๘)

บทว่า วิฆาโต ความว่า ผู้มีความเหน็ดเหนื่อย

ในที่นี้บทว่า วิฆาโต (ผู้เหน็ดเหนื่อย) ท่านขยายว่า วิฆาตวา โดยใช้อัสสัตถิตัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "วิหญฺญตีติ วิฆาโต." (วิ+หน+ณ)

อธิบาย

อัสสัตถิตัทธิต คือ วิฆาตวา (วิฆาโต อสฺส อตฺถีติ วิฆาตวา) ขยายกิตบทคือ วิฆาโต เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า อัสสัตถิตัทธิตดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีความเหน็ดเหนื่อยเหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ วิฆาโต ที่ประกอบด้วย ณ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อย

ตัวอย่างที่ ๒

สโต สมฺปชาโนติ สติมา. (มหานิ. ๓๐๓)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้มีสติ

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติมา โดยใช้อัสสัตถิตัทธิต ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "สรตีติ สโต." (สร+ต)

๑.๔ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอวุตต-กรรม แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

(โอติณฺโณติ) กูปาทีนิ วิย สตฺตา อสมเวกฺขิตฺวา รชนีเย ฐาเน รชฺชนฺโต สยํ วา ราคํ โอติณฺโณ. (วิ.อฏฺ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้กำหนัดในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด หยั่งลงสู่ราคะเองเหมือนเหล่าสัตว์ผู้ไม่ใคร่ครวญตกลงสู่สถานที่มีบ่อเป็นต้น ชื่อว่า โอติณณะ

ในที่นี้บทว่า โอติณฺโณ (ผู้หยั่งลง) ท่านขยายว่า ราคํ โอติณฺโณ โดยใช้อวุตตกรรมบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "ราคํ โอตรีติ โอติณฺโณ." (อว+ตร+ต)

อธิบาย

อวุตตกรรมบทคือ ราคํ ขยายกิตบทคือ โอติณฺโณ เพื่อแสดงบทตั้งว่าเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกรรมของ โอติณฺณ ศัพท์อันเป็นกัตตุสาธนะที่ต้องมีกรรมเป็นอวุตตกรรมอย่างแน่นอน

โอติณฺโณติ อิทํ กมฺมสาธนํ กตฺตุสาธนํ วา โหตีติ ตทุภยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต "ยกฺขาทีหิ วิย สตฺตาติอาทิมาห. (กงฺขา. นวฏี. ๓๗๖)

ตัวอย่างที่ ๒

ชิคุจฺฉมาโนติ อสุจึ วิย ตํ ชิคุจฺฉนฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิคุจฺฉมาโน คือ รังเกียจอยู่ ซึ่งอัตภาพนั้น ประดุจของอันไม่สะอาด

ในที่นี้บทว่า ชิคุจฺฉมาโน ท่านขยายว่า ตํ ชิคุจฺฉนฺโต โดยใช้อวุตตกรรมบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ชิคุจฺฉตีติ ชิคุจฺฉมาโน." (คุป+ฉ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๓

อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตาติ อหํ โลเก อิสฺสโร, อหํ โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ. (ที.อฏฺ. ๑/๑๐๓)

ปาฐะว่า อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา ความว่า เราเป็นใหญ่ในโลก, เราเป็นผู้กระทำและเนรมิตโลก

ในที่นี้บทว่า กตฺตา นิมฺมาตา ท่านขยายว่า โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ โดยใช้ฉัฏฐีอวุตตกรรมขยายเพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "กโรตีติ กตฺตา." (กร+ตุ) "นิมฺมินาตีติ นิมฺมาตา." (นิ+มา+ตุ) อวุตตกรรมบท คือ กรรมบทที่ไม่ถูกอาขยาตวาจกหรือกิตวาจกกล่าวถึงเพราะไม่ลงอาขยาตวิภัตติ, กิตปัจจัยในอรรถกรรม จึงต้องลงทุติยาวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติ ในอรรถกรรมเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กมฺมตฺเถ ทุติยา. กส. ๒๙๗, ทุติยาปญฺจมีนญฺจ. กส. ๓๐๙) ทำให้ทราบว่ากริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัตตุวาจก/กัตตุสาธนะเพราะถ้าเป็นกัมมสาธนะจะไม่ประกอบอวุตตกรรมบทในประโยค

๑.๕ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นกัตตุวาจก และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะและลบ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

วินยนโตติ วินยนภาวโต, ภาวปธานนิทฺเทโสยํ, ภาวโลโป วา.

(สี.นวฏี.๑๐๗)

บทว่า วินยนโต ความว่า เพราะความเป็นสภาพฝึกหัด. ศัพท์นี้เป็นศัพท์แสดงโดยมีอรรถภาวะเป็นประธาน หรือลบภาวศัพท์

ในที่นี้บทว่า วินยนโต ท่านขยายว่า วินยนภาวโต โดยใช้กัตตุวาจก คือ วินยน ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า "(กาย-วาจาโย) วิเนตีติ วินยโน," (วิ+นี+ยุ) "วินยนสฺส ภาโว วินยโน." (อุตตร-โลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๒

ปรูปวาทวิวชฺชนโตติ ยถาวุตฺตการณํ อชานนฺตานํ ปเรสํ อาโรปิตอุปวาทโต วิวชฺชิตุกามตฺตา. (สี. นวฏี. ๑/๗๐)

บทว่า ปรูปวาทวิวชฺชนโต ความว่า เพราะประสงค์จะหลีกเลี่ยงคำกล่าวโทษ ของบุคคลอื่นผู้ไม่รู้เหตุดังกล่าว

ในที่นี้บทว่า **วิวชฺชนโต** ท่านขยายว่า **วิวชฺชิตุกามตฺตา** โด่ยใช้

กัตตุวาจก (วิวชฺชิตุกาม ศัพท์) และ ตฺต ปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า "วิวชฺเชนฺโต วิวชฺเชตุํ กาเมตีติ วิวชฺชโน." (วิ+วชฺช+ยุ) "วิวชฺชนสฺส ภาโว วิวชฺชโน." (อุตฺตรโลปสมาส)

หมายเหตุ

ตฺต ปัจจัยที่ลงในอรรถภาวะ ใช้แทน ภาว ศัพท์ได้

๑.๖ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ยุ ปัจจัย และ ก อาคม แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วสลํ วา กิเลสปคฺฆรณกํ ธมฺมํ. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๓๑)

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งความประพฤติอันต่ำทราม คือ อันหลั่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า วสลํ (ความประพฤติอันต่ำทราม) ท่านขยายว่า กิเลสปคฺฆรณกํ โดยใช้ ยุ ปัจจัย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วสติ กิเลเส ปคฺฆรตีติ วสโล." (วส+อล)

อธิบาย

ยุ ปัจจัยมักลงในอรรถภาวะสาธนะ แต่เมื่อประกอบกับ ก อาคมต่ออีก มักกล่าวอรรถคือกัตตุสาธนะ ดังนั้น บทขยายคือ กิเลสปคฺฆรณกํ

ที่ประกอบด้วย ยุ ปัจจัยและ ก อาคม จึงสามารถแสดงความเป็นกัตตุสาธนะของบทตั้งได้

ตัวอย่างที่ ๑

ธุตคุเณติ กิเลสนิทฺธุนนเก คุเณ. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๑๔)

บทว่า ธุตคุเณ คือ ซึ่งหมู่คุณอันสลัดออกซึ่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า ธุตคุเณ (คุณอันสลัดกิเลส) ท่านขยายว่า กิเลส-นิทฺธุนนเก โดยใช้ ยุ ปัจจัย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "กิเลเส ธุนนฺติ นิทฺธุนนฺตีติ ธุตา." (ธู, ธุ + ต)

๑.๗ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอาขยาตปรัสสบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อาหนติ จิตฺตนฺติ **อาฆาโต.** (ที. อฏฺ. ๑/๕๑)

สภาพใด ย่อมกระทบกระทั่ง ซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า อาฆาตะ

ในที่นี้บทว่า อาฆาโต (สภาพกระทบกระทั่ง) ท่านขยายว่า อาหนติ จิตฺตํ โดยใช้อาขยาตปรัสสบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "อาหนตีติ อาฆาโต." (อา + หน + ณ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ขยายบทตั้งด้วยอาขยาตอัตตโนบท พึงทราบว่าแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยพยติเรกนัย (นัยตรงกันข้าม)

๑.๘ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นปฐมันตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ยาจโก อปฺปิโย โหตีติ โย ยาจติ, โส อปฺปิโย โหติ. (วิ. อฏฺ. ๒/๖๐)

บาทคาถาว่า ยาจโก อปฺปิโย โหติ ความว่า บุคคลใดย่อมขอ บุคคลนั้น ไม่เป็นที่รัก

ในที่นี้บทว่า ยาจโก (ผู้ขอ) ท่านขยายว่า โย โส โดยใช้ปฐมันตบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ยาจตีติ ยาจโก." (ยาจ + ณวุ)

๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็น ตัสสีล / ตัทธัมม / ตัสสาธุการีกิต

๒.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย สีล / ธมฺม / สาธุการี ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น ตัสสีล / ตัทธัมม / ตัสสาธุการีกิต

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺร โข ภควา อามนฺเตสิ ภิกฺขโวติ. (ม. ๑/๑, องฺ. ๑/๑)

ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย

ภิกฺขโวติ อามนฺตนาการทีปนํ. ตญฺจ ภิกฺขนสีลตาทิคุณโยคสิทฺธตฺตา วุตฺตํ. ภิกฺขนสีลตาคุณยุตฺโตปิ หิ ภิกฺขุ ภิกฺขนธมฺมตาคุณยุตฺโตปิ ภิกฺขเน สาธุการิตาคุณยุตฺโตปีติ สทฺทวิทู มญฺญนฺติ. (ม. อฏฺ. ๑/๑๔, องฺ.อฏฺ. ๑/๑๕)

บทว่า ภิกฺขโว แสดงอาการตรัสเรียก และบทว่า ภิกฺขโว นั้น ทรงตรัสขึ้นเพราะการสำเร็จโดยการประกอบด้วยสภาพมีการขอเป็นปกติ จริงอยู่ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นปกติบ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นข้อประพฤติบ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการกระทำด้วยดีในการขอบ้าง นักไวยากรณ์ทั้งหลายมีความเห็นเช่นนี้

ในที่นี้บทว่า ภิกฺขุ ท่านขยายว่า ภิกฺขนสีลตาทิคุณโยคสิทฺธตฺตา โดยใช้สีล ศัพท์ ฯลฯ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัสสีลกิต ฯลฯ โดยวิเคราะห์ว่า “ภิกฺขติ สีเลนาติ ภิกฺขุ.” (ภิกฺข + รูป)

วิเคราะห์ ๙ ประเภท

คันถรจนาจารย์ทั้งหลาย แสดงรูปวิเคราะห์ของตัสสีลกิต ฯลฯ ว่ามีแต่ละ ๓ ประเภทโดยใช้ ตุมันตบท (บทที่มี ตุํ ปัจจัยเป็นที่สุด) อาขยาตบท และสมาสบทในรูปวิเคราะห์ เช่น

(ก) ภิกฺขิตุํ สีลมสฺสาติ ภิกฺขุ. (ตุํ)

ภิกฺขติ สีเลนาติ ภิกฺขุ. (อาขยาต)
ภิกฺขนสีโลติ ภิกฺขุ. (สมาส)

(ข) ภิกฺขิตุํ ธมฺโม อสฺสาติ ภิกฺขุ. (ตุํ)
ภิกฺขติ ธมฺเมนาติ ภิกฺขุ. (อาขยาต)
ภิกฺขนธมฺโมติ ภิกฺขุ. (สมาส)

(ค) ภิกฺขิตุํ สาธุการิตาติ ภิกฺขุ. (ตุํ)
ภิกฺขติ สาธุการิตายาติ ภิกฺขุ. (อาขยาต)
ภิกฺขเน สาธุการิตาติ ภิกฺขุ. (สมาส)

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมสาธนะ

๓.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น อวุตตกัตตา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

โอติณฺโณติ ยกฺขาทีหิ วิย สตฺตา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน โอติณฺโณ. (วิ. อฏฺ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)

ภิกษุผู้อันราคะที่เกิดขึ้นภายในท่วมทับแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์อันอมนุษย์เช่นยักษ์เข้าสิงแล้ว ชื่อว่า โอติณณะ

ในที่นี้บทว่า โอติณฺโณ (ท่วมทับแล้ว) ท่านขยายว่า ราเคน โอติณฺโณ โดยใช้อวุตตกัตตาบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์

ว่า “ราเคน โอตริตพฺโพติ โอติณฺโณ.” (อว + ตร + ต)

อธิบาย

อวุตตกัตตาบท คือ ราเคน ขยายกิตบทคือ โอติณฺโณ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกัตตาของ โอติณฺณ ศัพท์อันเป็นกัมมสาธนะที่ต้องมีกัตตาเป็น อวุตตกัตตาอย่างแน่นอน

หมายเหตุ

อวุตตกัตตา คือ กัตตาบทที่ไม่ถูกอาขยาตวาจกหรือกิตวาจกกล่าวถึง เพราะไม่ลงอาขยาตวิภัตติ, กิตปัจจัยในอรรถกัตตา จึงต้องลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เมื่อประกอบอวุตตกัตตาบทดังกล่าว ทำให้ทราบว่ากริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัมมวาจก/กัมมสาธนะ เพราะถ้าเป็นกัตตุสาธนะจะไม่ประกอบอวุตตกัตตาบทในประโยค

ตัวอย่างที่ ๒

อฏฺฏิยมาโนติ....เตน วา ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กรียมาโน, ปีฬิยมาโนติ อตฺโถ. (วิ. อฏฺ. ๑/๒๖๓)

บทว่า อฏฺฏิยมาโน ได้แก่....หรืออันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่ อธิบายว่า บีบคั้นอยู่

ในที่นี้บทว่า อฏฺฏิยมาโน (กระทำให้อึดอัดอยู่) ท่านขยายว่า เตน ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กรียมาโน ปีฬิยมาโน โดยใช้อวุตตกัตตาบทคือ เตน ภิกฺขุภาเวน ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อฏฺโฏ กรียเตติ อฏฺฏิยมาโน.”

อธิบาย

อฏฺฏิยมาโน มาจาก อฏฺฏ+อิ+ย+มาน อฏฺฏ ศัพท์เป็นนามธาตุ (ธาตุที่เป็นนามศัพท์) จึงลง อิ ปัจจัยหลังนามธาตุนั้นในอรรถต่างๆ ได้ด้วยสูตร "ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ" (โมคฺ. ๕/๑๒) ในที่นี้ อิ ปัจจัยลงในอรรถการกระทำอันเป็นอรรถของ กร ธาตุ, ย ปัจจัยและ มาน ปัจจัยลงในอรรถกรรม จึงไข อฏฺฏ ศัพท์ที่ประกอบกับปัจจัยเหล่านั้นว่า "อฏฺโฏ กรียมาโน" (อันสมณเพศกระทำให้อึดอัดอยู่) โดยตรงและไขความอธิบายต่อไปว่า "ปีฬิยมาโน" (อันสมณเพศบีบคั้นอยู่)

ตัวอย่างที่ ๓

พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหตีติ **พหุชนกนฺตา**. (ที. อฏฺ. ๑/๗๔)

ถ้อยคำใด อันมหาชนพึงพอใจ เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนั้นชื่อว่า พหุชนกันตา

ในที่นี้บทว่า พหุชนกนฺตา (ถ้อยคำอันมหาชนพึงพอใจ) ท่านขยายว่า พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหติ โดยใช้ ฉัฏฐีอวุตตกัตตาบทคือ พหุโน ชนสฺส ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "กามียเตติ กนฺตา, กถา." (กมฺ+ต)

หมายเหตุ

ฉัฏฐีอวุตตกัตตา หมายถึง อวุตตกัตตาที่ประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติ โดยลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตาด้วยสูตร "ฉฏฺฐี จ." (กส. ๓๐๘)

๓.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย

ศัพท์เหล่านี้ คือ ยุตฺต.อรห,อนุจฺฉวิก,สกฺกุเณยฺย, สกฺกา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต จ **สมฺโมทนียํ** (วิ.อฏฺ. ๑/๑๒๒, ที.อฏฺ. ๑/๒๒๗)

ชื่อว่าสัมโมทนียะ เพราะความสมควรเพื่อความปลาบปลื้มด้วย

ในที่นี้บทว่า สมฺโมทนียํ (ถ้อยคำที่พึงปลาบปลื้ม) ท่านขยายว่า สมโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สมฺโมทิตพฺพาติ สมฺโมทนียา, กถา.” (สํ+มุท+อนีย)

อธิบาย

ยุตฺตภาวโต เป็นบทที่ประกอบด้วย ยุตฺต ศัพท์ขยายกิตบทคือ สมฺโมทนียํ เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า ยุตฺต ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือน อนีย ปัจจัยที่กล่าวอรรถอรหะ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

สมฺโมทิตพฺพโต สมฺโมทนียาติ อิทํ ปน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต “สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต” ติ อาห. (สารตฺถ. ฏี. ๑/๔๒๐)

ตัวอย่างที่ ๒

ทสฺสนียาติ ทสฺสนยุตฺตา. (องฺ+อฏฺ. ๒/๔๑๙)

บทว่า ทสฺสนียา คือ อันควรต่อการทัศนา

ในที่นี้บทว่า ทสฺสนียา (หญิงที่พึงทัศนา) ท่านขยายว่า ทสฺสนยุตฺตา โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ปสฺสิตพฺพาติ ทสฺสนียา." (ทิส+อนีย)

ตัวอย่างที่ ๓

ตตฺถ รูปายตนํ จกฺขุนา โอโลเกตฺวา ทกฺขิตุํ สกฺกาติ ทิฏฺฐํ นาม ชาตํ. (อภิ. อฏฺ. ๑/๓๙๖)

ในปาฐะนั้นรูปายตนะอันบุคคลสามารถเห็นโดยแลดูด้วยดวงตา เพราะเหตุนั้นชื่อว่า ทิฏฐะ

ในที่นี้บทว่า ทิฏฺฐํ (รูปที่พบเห็น) ท่านขยายว่า ทกฺขิตุํ สกฺกา โดยใช้ สกฺกา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "ปสฺสิตพฺพนฺติ ทิฏฺฐํ." (ทิส+ต)

อธิบาย

ปาฐะว่า ทกฺขิตุํ สกฺกา ขยายกิตบทคือ ทิฏฺฐํ เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า สกฺกา ศัพท์เป็นกรรมบทเหมือน ต ปัจจัยที่ลงในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อาราธนีโยติ สกฺกา อาราเธตุํ, สมฺปาเทตุํ, นิพฺพตฺเตตุนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏฺ. ๑/๕๔๖)

บทว่า อาราธนีโย ความว่า สามารถเพื่อให้สำเร็จ หมายความว่าเพื่อให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า อาราธนีโย ท่านขยายว่า สกฺกา อาราเธตุํ สมฺปาเทตุํ โดยใช้ สกฺกา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อาราเธตพฺโพติ อาราธนีโย." (อา+ราธ+อนีย)

ตัวอย่างที่ ๕

เสกฺขา ธมฺมา อเสกฺขา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมาติอาทินา ปูชิตาปิ, **ปูชารหาติ** อธิปฺปาโย. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๙, ที.อฏฺ. ๑/๑๘, อภิ.อฏฺ. ๑/๒๑)

และธรรมที่ควรบูชาทั้งหลาย อธิบายว่าสมควรแก่การบูชา (อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้) ตามนัยว่า เสกฺขา ธมฺมา อเสกฺขา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมา เป็นต้น

ในที่นี้บทว่า ปูชิตา ท่านขยายว่า ปูชารหา โดยใช้ อรห ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า ปูชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ปูเชตพฺพาติ ปูชิตา." (ปูช+เณ+ต)

อธิบาย

ปูชารหา เป็นบทที่ประกอบด้วย อรห ศัพท์ขยายกิตบทคือ ปูชิตา เพื่อแสดงว่า ปูชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อรห ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือนกิตบทที่เป็นกัมมสาธนะคือ ปูชิตา ที่ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่กล่าวอรรถอรหะ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

หมายเหตุ

ต ปัจจัยใน ปูชิต ศัพท์ไม่กล่าวอรรถอดีตหรือกัตตุสาธนะ ฯลฯ เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายว่า ปูชารหา (ควรแก่การบูชา) ถ้ามุ่งแสดงอรรถอดีตต้องขยายว่า กตปูชา (กระทำการบูชาแล้ว) เพราะเหตุนั้นในที่นี้ ต ปัจจัย จึงเป็นกัมมสาธนะ และกล่าวอรรถอรหะ เท่านั้น

ปูชารหาติ เอเตน กตฺตาทิสาธนํ อตีตาทิกาลํ สกฺกุเณยฺยตฺถํ วา นิวตฺเตติ. ปูชิตพฺพาเยว หิ ธมฺมา กาลวิเสสนิยมรหิตา ปูชารหา เอตฺถ วุตฺตาติ อธิปฺปาโย ทสฺสิโต. (สี. นวฏี. ๑/๑๑๕)

ตัวอย่างที่ ๖

วิธาตพฺโพติ วิธาตุํ สนฺทิสฺสิตุํ สกฺกุเณยฺโย. (ที. ฏี ๓/๑๓๘)

บทว่า วิธาตพฺโพ คือ ความสามารถเพื่อกระทำ คือ เพื่อแสดง

ในที่นี้บทว่า วิธาตพฺโพ (สามารถเพื่อกระทำ) ท่านขยายว่า วิธาตุํ สนฺทิสฺสิตุํ สกฺกุเณยฺโย โดยใช้ สกฺกุเณยฺย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิธานีโยติ วิธาตพฺโพ.” (วิ+กร+ตพฺพ)

ตัวอย่างที่ ๗

วิญฺเญยฺโยติ สุปริพฺยตฺตตาย อกฺขรโต จ พฺยญฺชนโต จ วิญฺญาตุํ สกฺกุเณยฺโย. (ม. ฏี. ๓/๒๑๓)

บทว่า วิญฺเญยฺโย คือ อันบุคคลสามารถเพื่อรู้โดยอักษรและโดยพยัญชนะ เพราะความปรากฏชัด

ในที่นี้บทว่า วิญฺเญยฺโย ท่านขยายว่า วิญฺญาตุํ สกฺกุเณยฺโย โดยใช้ สกฺกุเณยฺย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “วิญฺญาตพฺโพติ วิญฺเญยฺโย.” (วิ+ญา+ณฺย)

๓.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นกัมมวาจก และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน นิทสฺสเนน สห วตฺตตีติ สนิทสฺสนํ. (วิภาวินี. ๒๐๕) ฉ.

รูปใดย่อมเป็นไปกับด้วยนิทัสสนะกล่าวคือ การเห็นเพราะเหตุนั้น รูปนั้นชื่อว่า สนิทัสสนะ (รูปอันเป็นไปกับด้วยการเห็น, มีสภาพธรรมการเห็นเป็นอารมณ์)

ในที่นี้ นิทสฺสน ศัพท์ในบทว่า สนิทสฺสนํ ท่านขยายว่า ทฏฺฐพฺพ-ภาวสงฺขาเตน โดยใช้กัมมวาจก คือ ทฏฺฐพฺพ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า นิทสฺสน ศัพท์เป็นกัมมวาจกและลบ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “นิทสฺสิตพฺพนฺติ นิทสฺสนํ.” (นิ+ทิส+ยุ) “นิทสฺสนสฺส ภาโว นิทสฺสนํ.” (อุตฺตรโลปสมาส)

อธิบาย

นิทสฺสน ศัพท์มาจาก นิ+ทิส+ยุ เป็นกัมมวาจกศัพท์เพราะลง ยุ ปัจจัยในอรรถกัมมสาธนะ เนื่องจากขยายว่า ทฏฺฐพฺพ อันประกอบด้วย ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถกัมมสาธนะ ทั้งยังลบ ภาว ศัพท์อีกในรูปสมาสวิเคราะห์ เพราะขยายว่า ทฏฺฐพฺพภาว โดยประกอบด้วย ภาว ศัพท์ต่อมา นิทสฺสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ หมายถึง รูปที่พบเห็น ส่วน นิทสฺสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง หมายถึง การเห็น (ความเป็นรูปที่พบเห็น)

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึง "กิริยา" ของศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ในภาษาบาฬี จะวิเคราะห์เป็นอุตตรโลปสมาสต่อ ศัพท์เช่นนี้ พระฎีกาจารย์เรียกว่า ภาวโลปะ (ศัพท์ที่ลบภาวศัพท์) อนึ่ง ศัพท์ดังกล่าวมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวปธาน (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน) โดยกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยตรงแต่กลับหมายถึงกิริยาของสิ่งนั้นโดยอ้อม (ฐานูปจาร = กล่าวถึงฐานะ (ที่ตั้ง) แต่กลับหมายถึงฐานี (ที่อาศัย) เช่น มญฺจา โฆสนฺติ ผู้อยู่บนเตียงโห่ร้องอยู่ ในที่นี้กล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่กลับหมายถึงฐานีคือผู้อยู่บนเตียง) ตามมติที่เป็นภาวปธานไม่ต้องวิเคราะห์ เป็นอุตตรโลปสมาสต่อมาเพียงวิเคราะห์เป็นกัมมสาธนะเท่านั้น โดยที่ นิทสฺสน ศัพท์กล่าวถึงฐานะคือรูปที่พบเห็น แต่กลับหมายถึงฐานี คือการเห็นอันอาศัยรูป

"ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตนา"ติ เอเตน นิทสฺสิตพฺพนฺติ นิทสฺสนํ, รูปํ อิธ ปน นิทสฺสนสทฺทสฺส ภาวปฺปธานตฺตา ทฏฺฐพฺพภาโวว นิทสฺสนํ นามาติ ทสฺเสติ. (มณิมญฺชู. ๒/๑๖๕) ฉ.

หมายเหตุ

อรรถภาวะ หมายถึง อรรถห้าประการของ ภาว ศัพท์และภาว ปัจจัยคือ ทัพพะ คุณ กิริยา นาม และชาติ (รูป. ๓๘๗)

ตัวอย่างที่ ๒

สงฺคหนฺติ จ สโมธานํ, สโมธาเนตฺวา วา คเหตพฺพภาวํ. (มณิมญฺชู. ๑/๓๐๕) ฉ.

บทว่า สงฺคหํ คือ ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวบรวม หรือ ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา

ในที่นี้บทว่า สงฺคหํ (ความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวบรวม, ความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา = การรวบรวมถือเอา) ท่านขยายว่า สโมธานํ, สโมธาเนตฺวา วา คเหตพฺพภาวํ โดยใช้กัมมวาจกและ ภาว ศัพท์ใน คเหตพฺพภาวํ ขยาย คห ศัพท์ (ส่วน สโมธานํ และสโมธาเนตฺวา ขยายอรรถของ สํ อุปสัค) เพื่อแสดง สงฺคห ศัพท์ว่าเป็นกัมมวาจกและลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง.โดยวิเคราะห์ว่า "สโมธานํ (สโมธาเนตฺวา) คเหตพฺโพติ สงฺคโห." (สํ+คห+อ) "สงฺคหสฺส ภาโว สงฺคโห." (อุตตร-โลปสมาส)

๓.๔ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ตพฺพ,อนีย ปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ **มุขาสิยํ.** ทนฺเตหิ วิขาทิตพฺพนฺติ ทนฺตวิขาทนํ. (อภิ. อฏฺ. ๑/๓๘๘)

สิ่งใดถูกกินด้วยปาก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า มุขาสิยะ,

สิ่งใดถูกเคี้ยวด้วยฟัน เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ทันตวิขาทนะ

ในที่นี้บทว่า มุขาสิยํ ท่านขยายว่า มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพํ และ ทนฺตวิขาทนํ ท่านขยายว่า ทนฺเตหิ วิขาทิตพฺพํ โดยใช้ ตพฺพ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ มุขาสิยํ." (มุข+อส+ณฺย) "วิขาทิตพฺพนฺติ วิขาทนํ. (วิ+ขาท+ยุ) "ทนฺเตหิ วิขาทนํ ทนฺตวิขาทนํ."

อธิบาย

มุขาสิย ศัพท์ประกอบด้วย ณฺย ปัจจัย ส่วน วิขาทน ศัพท์ใน ทนฺตวิขาทนํ ประกอบด้วย ยุ ปัจจัยที่ปรากฏในภาวสาธนะมากกว่าสาธนะอื่น อนึ่ง การขยายบทตั้งโดยการเปลี่ยนปัจจัยนั้นมุ่งในการขยายอรรถของปัจจัยในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนวิภัตติก็เป็นการแสดงอรรถของวิภัตติในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนธาตุพึงทราบว่าเป็นการแสดงอรรถของธาตุในบทตั้งนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อปสฺเสนํ นาม นิจฺจปริโภโค มญฺโจ วา ปีฐํ วา...

สพฺพมฺเปตํ อปสฺสนียฏฺเฐน **อปสฺเสนํ นาม.** (วิ.อฏฺ. ๑/๔๙๘)

เครื่องใช้ประจำเช่น เตียง ตั่ง ชื่อว่า อปัสเสนะ (ที่พิง) สิ่งนั้นแม้ทั้งหมดชื่อว่าอปัสเสนะ เพราะอรรถคือความเป็นของถูกพิง

ในที่นี้บทว่า อปสฺเสนํ ท่านขยายว่า อปสฺสนียฏฺเฐน โดยใช้ อนีย ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อปสฺสนียนฺติ อปสฺเสนํ." (อป+สิ+ยุ)

๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวสาธนะ

๔.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น ภาวตัทธิต แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺถ ถินตา **ถินํ,** มิทฺธตา **มิทฺธํ.** (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๑๒, วิสุทฺธิ. ๓/๕๒)

บรรดาถินะและมิทธะเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า ถินะ, ความเชื่องซึม ชื่อว่า มิทธะ

ในที่นี้บทว่า ถินํ, มิทฺธํ ท่านขยายว่า ถินตา, มิทฺธตา โดยใช้ภาวตัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ถินนํ ถินํ." (ถิ+ยุ) "มิทฺธนํ มิทฺธํ." (มิห+ต)

อธิบาย

ภาวตัทธิต คือ ถินตา (ถินสฺส ภาโว ถินตา) และมิทฺธตา (มิทฺธสฺส ภาโว มิทฺธตา) ขยายกิตบทคือ ถินํ และมิทฺธํ เพื่อแสดงว่า

ถิน, มิทฺธ ศัพท์เป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาวตัทธิตสามารถกล่าวอรรถภาวะ (กิริยา) ได้เหมือนกิตบทที่เป็นภาวสาธนะคือ ถินํ และ มิทฺธํ ที่ประกอบด้วย ยุ, ต ปัจจัยอันแสดงภาวสาธนะ ในที่นี้ ถินตา กล่าวถึงสภาพความหดหู่แห่งจิต มิทฺธตา กล่าวถึงสภาพความเชื่องซึมแห่งเจตสิก เหมือนภาวสาธนศัพท์เหล่านั้น จึงแสดงความเป็นภาวสาธนะของกิตบทนั้นได้

ภาวตัทธิต คือ ตัทธิตที่กล่าวอรรถภาวะ (แดนเกิดแห่งความรู้และศัพท์) ตามรูปวิเคราะห์ว่า "ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺทา อิติ ภาโว." (ภู+ณ) อรรถภาวะนั้นได้แก่เหตุทำให้เกิดศัพท์ขึ้นนั่นเองซึ่งมีห้าประการคือ ทัพพะ (ตัว,องค์ธรรม) คุณ (สภาพ) กิริยา (อาการ) นาม (ชื่อ) ชาติ (ชาติ, ชนิด) ดังต่อไปนี้

๑. **ทัพพศัพท์** ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) หมายถึง ไม้เท้า (ทัพพะ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ทณฑี (ผู้มีไม้เท้า)

๒. **คุณศัพท์** นีลตฺตํ (ความเป็นแห่งผ้าเขียว) หมายถึง สีเขียว (คุณ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า นีลํ (ผ้าเขียว)

๓. **กริยาศัพท์** ยาจกตฺตํ (ความเป็นแห่งยาจก) หมายถึง กิริยาการขอ (กิริยา) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ยาจโก (ผู้ขอ)

๔. **นามศัพท์** เทวทตฺตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทัตต์) หมายถึง นามว่าเทวทัตต์ (นาม) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า เทวทตฺโต (เทวทัตต์)

๕. ชาติศัพท์ มนุสฺสตฺตํ (ความเป็นแห่งมนุษย์) หมายถึง มนุษยชาติ (ชาติ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า มนุสฺโส (มนุษย์)

๔.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ยุ ปัจจัย อาการศัพท์และ ภาว ศัพท์ แสดงว่า บทตั้ง เป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วินยรโสติ วินยนรโส. (มูลฏี. ๑/๑๑๑)

บทว่า วินยรโส คือ มีการกำจัดเป็นกิจ

ในที่นี้บทว่า วินยรโส ท่านขยายว่า วินยนรโส โดยใช้ ยุ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วินยนํ วินโย." (วิ+นี+อ)

อธิบาย

วินยน ศัพท์ที่ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย (วินียเต วินยนํ. วิ+นี+ยุ) ขยายกิตบทคือ วินย ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะด้วยเหตุว่า ยุ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถภาวสาธนะ ส่วน อ ปัจจัยใน วินย ศัพท์ที่ลงในอรรถภาวสาธนะไม่ปรากฏชัดเหมือน ยุ ปัจจัยจึงขยาย วินย ศัพท์ด้วย ยุ ปัจจัยนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อนุทฺทยาติ อนุรกฺขณา. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๑๐)

บทว่า อนุทฺทยา คือ การรักษา

ในที่นี้บทว่า อนุทฺทยา ท่านขยายว่า อนุรกฺขณา โดยใช้ ยุ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อนุทฺทยฺยเต อนุทฺทยา." (อนุ+ทย+อ)

ตัวอย่างที่ ๓

ทุสฺสนาติ ทุสฺสนากาโร. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๑๕)

อาการประทุษร้าย ชื่อว่า ทุสฺสนา

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสนา (การประทุษร้าย) ท่านขยายว่า ทุสฺสนากาโร โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ทุสฺสเตติ ทุสฺสนา." (ทูส+ยุ)

อธิบาย

ทุสฺสนากาโร เป็นบทที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายกิตบทคือ ทุสฺสนา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า อาการศัพท์กล่าวอรรถคืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (อาการ) อันเป็นอรรถของภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อธิวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว ขนฺติ. (อภิ.อฏฺ ๑/๑๐๐)

ความอดทนกล่าวคือ อธิวาสนะ (ความอดกลั้น) ชื่อว่า ขันติ

ในที่นี้บทว่า ขนฺติ ท่านขยายว่า อธิวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ขมนํ ขนฺติ." (ขมฺ+ติ)

อธิบาย

ขมนภาโว เป็นบทที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายกิตบทคือ ขนฺติ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถคือกิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) อันเป็นอรรถของภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๕

โวทานนฺติ วิสุทฺธตา. (ที.อฏฺ. ๑/๘๙)

ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า โวทาน

ในที่นี้บทว่า โวทาน ท่านขยายว่า วิสุทฺธตา โดยใช้ ภาว ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วิสุชฺฌเต โวทานํ." (วิ+อว+ทา+ยุ)

หมายเหตุ

รูปกิตวิเคราะห์มีสองประเภทคือ ธาตุวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยธาตุเดิม) และธาตวัตถวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยธาตุอื่นอันมีอรรถเหมือนธาตุเดิม) ในที่นี้ โวทาน ศัพท์มาจาก ทา ธาตุ ท่านวิเคราะห์โดยใช้ สุธ ธาตุ ที่มีอรรถเหมือนกับ ทา ธาตุอันมี วิ, อว เป็นบทหน้าซึ่งกล่าวอรรถสุทธิ (บริสุทธิ์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ว่า "วิสุชฺฌเต โวทานํ" จึงเป็นธาตวัตถวิคคหะ พึงทราบธาตุวิคคหะโดยใช้ธาตุเดิมเป็นหลักว่า "โวทายเต โวทานํ."

ธาตุธาตฺวตฺถโต เทฺว จ พุทฺโธ สตฺถา ปกาสิตา
สปทา'สปทโต เทฺว พุทฺโธ เอว ปกาสิโต.

(ก.เภท. คาถา ๑๗๘)

๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะ

๕.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นสัพพนาม กรณันตบท ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ ฯลฯ ตามสมควรแก่สัพพนาม

ตัวอย่างที่ ๑

อานนฺทนฺติ เอเตนาติ **อานนฺโท.** (ที.อฏฺ. ๑/๕๓)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดี ด้วยสภาพนั้น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อานันทะ

ในที่นี้บทว่า อานนฺโท ท่านขยายว่า อานนฺทนฺติ เอเตน โดยใช้กรณันตบท (เอเตน) ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อานนฺทนฺติ เอเตนาติ อานนฺโท." (อา+นนฺท+ณ)

อานนฺทนฺติ ปโมทนฺติ เอเตน ธมฺเมน ตํสมงฺคิโน สตฺตาติ อานนฺทสทฺทสฺส กรณตฺถตํ ทสเสติ. (ที.ฏี. ๑/๗๓)

ตัวอย่างที่ ๒

สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ **สมฺปทานํ.** (รูป. ๓๐๒)

วัตถุ อันท่าน ย่อมให้ ด้วยดี แก่การกนั้น เพราะเหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า สัมปทานะ

ในที่นี้บทว่า สมฺปทานํ ท่านขยายว่า สมฺมา ปทียเต อสฺส โดยใช้สัมปทานันตบท (อสฺส) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมทานสาธนะโดย

วิเคราะห์ว่า "สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทานํ." (สํ+ป+ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ **อปาทานํ.** (รูป. ๓๐๘)

บุคคล ย่อมนำออกแล้วถือเอา จากการกนี้ เพราะเหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อปาทานะ

ในที่นี้บทว่า อปาทานํ ท่านขยายว่า อปเนตฺวา อิโต อาททาติ โดยใช้อปาทานันตบท (อิโต) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทานสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ." (อป+อา+ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๔

นิลียนฺติ เอตฺถาติ **เลณํ.** (ที.อฏฺ. ๑/๒๓๘)

ชนทั้งหลาย ย่อมเร้นกาย ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า เลณะ

ในที่นี้บทว่า เลณํ ท่านขยายว่า นิลียนติ เอตฺถ โดยใช้อธิกรณันต-บท (เอตฺถ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "นิลียนฺติ เอตฺถาติ เลณํ." (ลี+ยุ)

๕.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์อันกล่าวอรรถเหตุ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายทฺวาราทิปฺปวตฺตํ กมฺมํ ลกฺขณํ สญฺชานนการณํ อสฺสาติ **กมฺมลกฺขโณ.** (องฺ.อฏฺ. ๒/๗๘)

กรรมอันเป็นไปในทวารมีกายทวารเป็นต้น เป็นเครื่องหมายรู้ คือเป็นเหตุแห่งการหมายรู้ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กัมมลักขณะ

ในที่นี้บทว่า ลกฺขณํ (เครื่องหมายรู้) ท่านขยายว่า สญฺชานนการณํ โดยใช้ศัพท์ที่กล่าวอรรถเหตุคือ การณ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ลกฺขียเต อเนนาติ ลกฺขณํ." (ลกฺข+ยุ)

ลกฺขียติ "พาโล อยนฺ"ติ ญายติ เอเตนาติ ลกฺขณํ. (องฺ.ฏี. ๒/๙๖)

๕.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วยตติยาวิภัตติ หรือ สัตตมีวิภัตติอันแสดงอภิเธยยัตถะ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ

ชานาสิ โน ตฺวํ มาริส สตฺตานํ นิโมกฺขํ ปโมกฺขํ วิเวกนฺติ. (สํ. ๑/๒)

ถามว่า พระองค์ทรงทราบมรรคอันเป็นเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสผล อันเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส และพระนิพพานหรือ?

ตัวอย่างที่ ๑

นิโมกฺขนฺติอาทีนิ มคฺคาทีนํ นามานิ. มคฺเคน หิ สตฺตา กิเลสพนฺธนโต มุจฺจนฺติ. ตสฺมา มคฺโค สตฺตานํ นิโมกฺโขติ วุตฺโต. (ส.อฏฺ. ๑/๒๐)

บทว่า นิโมกฺขํ เป็นต้น เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายมีมรรคธรรมเป็นต้น เพราะมรรคธรรมท่านเรียกว่า นิโมกขะ เนื่องจากเหล่าสัตว์หลุดพ้นจากกองกิเลสได้ด้วยมรรคธรรมนั้น

ในที่นี้บทว่า นิโมกฺขํ ท่านขยายว่า นิโมกฺขนฺติอาทีนิ ฯลฯ โดยใช้ตติยันตบทคือ มคฺเคน อันแสดงอภิเธยยัตถะ (ตัว, องค์ธรรม) ของ นิโมกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "วฏฺฏโต นิมุจฺจนฺติ เตน สตฺตาติ นิโมกฺโข, มคฺโค." (นิ+โมกฺข+ณ)

อภิเธยฺยตฺถ มาจาก อภิเธยฺย+อตฺถ หมายถึงเนื้อความที่ผู้กล่าวระบุถึง (ตัว, องค์ธรรม) ดังมีวิเคราะห์ว่า "อภิธียเตติ อภิเธยฺโย. อภิเธยฺโย จ โส อตฺโถ จาติ อภิเธยฺยตฺโถ." เนื้อความที่ระบุถึงนั้นอาจเป็นบัญญัติหรือปรมัตถ์ตามสมควรแก่ความปรารถนาของผู้กล่าว เช่น พุทฺธ ศัพท์มีความว่าบุคคลผู้รู้ ระบุถึงพระพุทธเจ้า (บัญญัติ) หรือระบุถึงขันธ์ห้า ของบุคคลผู้รู้แจ้งแทงตลอดพระธรรมทั้งปวง เพราะการบรรลุถึงพระสัพพัญญุตญาณ (ปรมัตถ์) ในที่นี้ นิโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นเครื่อง

หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงมรรคธรรม ดังนั้น มรรคธรรมจึงเป็นอภิเธยยัตถะของ นิโมกฺข ศัพท์ ปโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงผลธรรม ดังนั้น ผลธรรมจึงเป็นอภิเธยยัตถะของ ปโมกฺข ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกฺขเณ ปน เต กิเลสพนฺธนโต ปมุตฺตา, ตสฺมา ผลํ สตฺตานํ ปโมกฺโขติ วุตฺตํ. (สํ. อฏฺ. ๑/๒๐)

ส่วนในขณะที่เกิดผลธรรม หมู่สัตว์เหล่านั้นหลุดพ้นแล้วจากเครื่องผูกคือกิเลส ดังนั้น จึงเรียกผลธรรมว่าเป็นที่หลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลาย

ในที่นี้บทว่า ปโมกฺโข ท่านขยายว่า ผลกฺขเณ ปน ฯลฯ โดยใช้สัตตมยันตบทคือ ผลกฺขเณ อันแสดงอภิเธยยัตถะของ ปโมกฺข ศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วฏฺฏโต ปมุจฺจึสุ เอตฺถาติ ปโมกฺโข." (ป+โมกฺข+ณ)

วฏฺฏโต นิมุจฺจนฺติ เตน สตฺตาติ นิโมกฺโข มคฺโค. โส จ ปมุจฺจนฺติ เตนาติ ปโมกฺโข. (สํ.ฏี. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระฎีกาจารย์แสดงบทตั้งทั้งสองบทเป็นกรณสาธนะตามสาธกดังกล่าว มติที่แสดงว่าเป็นอธิกรณสาธนะในฐานะที่บทขยายเป็นสัตตมีวิภัตติอันแสดงอภิเธยยัตถะ เป็นมติของพระเมธิยาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณนานิยามใหม่

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะหรือ อธิกรณ - สาธนะ

๖.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย อาคมฺม ศัพท์เป็นต้น แสดงว่าบทตั้งเป็น กรณ-สาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิเวกนิสฺสิตนฺติอาทีสุ วิเวโก วิราโค นิโรโธติ ตีณิปิ นิพฺพานสฺส นามานิ. นิพฺพานํ หิ อุปธิวิเวกตฺตา วิเวโก, ตํ อาคมฺม ราคาทโย วิรชฺชนฺตีติ วิราโค, นิรุชฺฌนฺตีติ นิโรโธ. (ที.อฏฺ. ๓/๒๖๑, องฺ.อฏฺ. ๒/๒๙๒)

ในบทว่า วิเวกนิสฺสิตํ เป็นต้น พึงทราบความว่า ชื่อสามประการคือ วิเวกะ วิราคะ นิโรธะ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพาน ชื่อว่า วิเวกะเนื่องจากเป็นสภาพสงัดจากอุปธิธรรมกิเลสทั้งหลาย อันมีราคะ เป็นต้นย่อมคลายกำหนัดเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า วิราคะ กิเลสเหล่านั้นย่อมดับลง เพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า นิโรธะ

ในที่นี้บทว่า วิราโค (เครื่อง/ที่คลายกำหนัด) นิโรโธ (เครื่อง/ที่ดับกิเลส) ท่านขยายว่า วิเวกนิสฺสิตนฺติอาทีสุ ฯลฯ โดยใช้ อาคมฺม ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ราคาทโย วิรชฺชนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา วิราโค" (วิ+รญฺช+ณ) "นิรุชฺฌนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา นิโรโธ." (นิ+รุธ+ณ)

ราคาทโย วิรชฺชนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา วิราโค. เอวํ นิโรโธปิ ทฏฺฐพฺโพ. (ที.ฏี. ๓/๒๙๒, องฺ.ฏี. ๒/๒๙๘)

ตัวอย่างที่ ๒

นนุ อาวุโส ภควตา อเนกปริยาเยน ราควิราคาย ธมฺโม เทสิโต, มทนิมฺมทนาย....ธมฺโม เทสิโต. (วิ. ๑/๒๔)

แน่ะ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนาเพื่อพระนิพพาน อันเป็นที่คลายกำหนัด โดยประการอันมากมายทรงแสดงพระธรรมเทศนา เพื่อพระนิพพาน อันเป็นที่กำจัดความมัวเมา....

นิพฺพานํ หิ ยสฺมา ตํ อาคมฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ ราโค วิรชฺชติ น โหติ, ตสฺมา **ราควิราโคติ** วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม มานมทปุริสมทาทโย มทา นิมฺมทา อมทา โหนฺติ วินสฺสนฺติ, ตสฺมา มทนิมฺมทนนฺติ วุจฺจติ. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๒๗)

ขยายความว่า พระนิพพานเรียกว่า ราควิราคะ เพราะราคะย่อมคลายกำหนัด คือย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น และยังเรียกว่า มทนิมมทนะ เพราะความมัวเมาด้วยมานะ, ความมัวเมาในความเป็นบุรุษเป็นต้น ย่อมไม่มัวเมาอีก คือย่อมพินาศไปเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น

ในที่นี้บทว่า ราควิราคาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่คลายกำหนัด) มทนิมฺมทนาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่ทำลายความมัวเมา) ท่านขยายว่า นิพฺพานํ หิ ฯลฯ โดยใช้ อาคมฺม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ราโค วิรชฺชติ เอตฺถาติ ราควิราโค." (ราค+วิ+รญฺช+ณ), "มทา นิมฺมทียนฺติ เอตฺถาติ มทนิมฺมทโน." (มท+นิ+

มท+ยุ)

มทา นิมฺมทียนฺติ เอตฺถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺฉนฺตีติ มทนิมฺมทโน... เอส นโย เสสปเทสุปิ. (สารตฺถ.ฏี ๒/๒๐)

หมายเหตุ

ในปาฐะว่า อาคมฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ บทหลังทั้งสองบทคือ อารพฺภ ปฏิจฺจ ขยาย อาคมฺม ศัพท์ในที่นี้ว่า กล่าว "อรรถอาศัย" ไม่กล่าวอรรถว่า "มา" ในฐานะที่ขยายด้วย อารพฺภ หรือ ปฏิจฺจ ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นการแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะเช่นกัน

๗. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอปาทานสาธนะ

๗.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย วตฺถุ ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น อปาทานสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอตํ ภยนฺติ...ภยวตฺถุ ภยการณนฺติ อตฺโถ. (สํ.อฏฺ. ๑/๒๒)

ปาฐะว่า เอตํ ภยํ ความว่า เหตุแห่งความกลัว

ในที่นี้บทว่า ภยํ ท่านขยายว่า ภยวตฺถุ โดยใช้ วตฺถุ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทานสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ." (ภี+อ)

ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, ภยนิมิตฺตนฺติ อาห "ภยวตฺถู"ติ. (สํ.ฏี. ๑/๖๙)

หมายเหตุ

การณ ศัพท์ใน ภยการณํ ขยาย วตฺถุ ศัพท์ใน ภยวตฺถุ ว่ากล่าวอรรถเหตุ หาใช่กล่าวอรรถที่ตั้งไม่ ในเวลาแปลจึงควรแปลร่วมกัน

๘. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอปาทานสาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

๘.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ปตฺวา ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทานสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

นิพฺพานํ ปตฺวา สตฺตานํ สพฺพทุกฺขํ วิวิจฺจติ, ตสฺมา นิพฺพานํ วิเวโกติ วุตฺตํ. (สํ.อฏฺ. ๑/๒๐)
ความทุกข์ทั้งมวลของเหล่าสัตว์ ย่อมหลุดพ้นเพราะบรรลุ ถึงพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น พระนิพพาน จึงเรียกว่า วิเวกะ

ในที่นี้บทว่า วิเวโก (พระนิพพานอันเป็นแดน/ที่สงัด) ท่านขยายว่า นิพฺพานํ ฯลฯ โดยใช้ ปตฺวา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทานสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "สพฺพทุกฺขํ วิวิจฺจติ เอตฺถ เอตสฺมาติ วา วิเวโก." (วิ+วิจ+ณ)

วิวิจฺจติ ทุกฺขํ เอตสฺมาติ วิเวโก. (สํ.ฏี. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระฎีกาจารย์แสดงบทตั้งดังกล่าวเป็นอปาทานสาธนะ ส่วนมติที่แสดงว่า เป็นอธิกรณสาธนะได้เป็นมติของพระเมธิยาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณนานิยามใหม่ที่อาศัยหลักฐานจาก สํ.ฎี ๑/๖๕ ในประโยคต่อมาดังนี้คือ

ทุติยวิกปฺเป ปน สกลวฏฺฏทุกฺขโต สตฺตา นิมุจฺจนฺติ เอตฺถ ปมุจฺจนฺติ วิวิจฺจนฺติ จาติ นิโมกฺโข ปโมกฺโข วิเวโก นิพฺพานนฺติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวโลปหรือภาวปธาน

๙.๑ ถ้าบทตั้งไม่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาวปัจจัย ส่วนบทขยายประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาวปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะ หรือ ภาวปธาน

ตัวอย่างที่ ๑

อถ วา **อนวชฺชวจเนน** อนวชฺชตฺตํ อาห **สุขวิปากวจเนน** สุขวิปากตฺตํ. (มูลฎี. ๑/๓๘)

อีกอย่างหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความเป็นสภาพไม่มีโทษด้วย

อนวชฺช ศัพท์ และการให้ผลเป็นความสุขด้วย สุขวิปาก ศัพท์

ในที่นี้ อนวชฺช ศัพท์ ท่านขยายว่า อนวชฺชตฺต, สุขวิปาก ศัพท์ ท่านขยายว่า สุขวิปากตฺต โดยใช้ภาวตัทธิตปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะโดยวิเคราะห์ว่า "น อวชฺชํ อนวชฺชํ. อนวชฺชสฺส ภาโว อนวชฺชํ. สุโข วิปาโก อสฺสาติ สุขวิปากํ. สุขวิปากสฺส ภาโว สุขวิปากํ. (อุตตรโลปสมาส) หรือเป็นภาวปธานที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน

อธิบาย

อนวชฺช ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ สุขวิปาก ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ให้ผลเป็นความสุข แต่พระฎีกาจารย์ขยาย อนวชฺช ศัพท์ว่า อนวชฺชตฺต และขยาย สุขวิปาก ศัพท์ว่า สุขวิปากตฺต โดยประกอบด้วย ภาว ปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ) จึงสามารถแสดงวิเคราะห์ดังกล่าวได้และยังแสดงความหมายของศัพท์เหล่านั้นว่าหมายถึงสภาพที่ไม่มีโทษและสภาพที่ให้ผลเป็นความสุขของกุศลธรรม

วินาปิ ภาวาภิธายินา สทฺเทน ภาวปฺปธาโน นิทฺเทโส โหตีติ วุตฺตํ "อนฺวชฺชวจเนน อนวชฺชตฺตํ อาหา"ติ....น อวชฺชํ อนวชฺชํ, อวชฺชปฏิกฺขตาย อครหิตสภาโว. สุโข วิปาโก อสฺสาติ สุขวิปากํ, สุขวิปากวิปจฺจนสมตฺถตา. (อนุฏี. ๑/๓๖)

ตัวอย่างที่ ๒

สีลวนฺตสฺสาติ สีลวนฺตภาวสฺส การณา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๑๒)

บทว่า สีลวนฺตสฺส คือ เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล

ในที่นี้บทว่า สีลวนฺตสฺส ท่านขยายว่า สีลวนฺตภาวสฺส การณา โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน

ที่อรรถภาวะเป็นประธานโดยวิเคราะห์ว่า "สีลํ อสฺส อตฺถีติ สีลวนฺโต." (สีล+วนฺตุ) "สีลวนฺตสฺส ภาโว สีลวนฺโต." (อุตตรโลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๓

กุสีตวตฺถูนีติ กุสีตสฺส อลสสฺส วตฺถูนิ ปติฏฺฐา, โกสชฺชการณานีติ อตฺโถ. (ที.อฏฺ. ๓/๒๔๓, องฺ.อฏฺ. ๓/๒๘๐)

บทว่า กุสีตวตฺถูนิ ความว่า เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน หมายความว่าเหตุแห่งความเกียจคร้าน

ในที่นี้บทว่า กุสีตวตฺถูนิ ท่านขยายว่า โกสชฺชการณานิ โดยใช้ภาวปัจจัย (ณฺย) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน โดยวิเคราะห์ว่า "กุสีตสฺส ภาโว กุสีโต." (อุตตรโลปสมาส)

วินาปิ หิ ภาวโชตนสทฺทํ ภาวตฺโถ วิญฺญายติ ยถา "ปฏสฺส สุกฺกนฺ"ติ ตสฺมา กุสีตภาววตฺถูนีติ อตฺโถ. เตนาห "โกสชฺชการณานี" ติ อตฺโถติ. (ที.ฏี. ๓/๓๒๙ - ๓๐, องฺ.ฏี. ๓/๓๒๖)

หมายเหตุ

พึงทราบวิเคราะห์ กุสีต ศัพท์ว่า "กุจฺฉิเตนากาเรน สีทตีติ กุสีโต" (กุ+สีท+อ) หมายถึง บุคคลผู้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ หรือวิเคราะห์ว่า "กุจฺฉิเตนากาเรน สีทตีติ กุสีโต." (กุ+สีท+อ) "อญฺเญปิ สีทาเปตีติ กุสีโต." (กุ+สีท+เณ+อ) "กุสีโต จ กุสีโต จ กุสีโต" หมายถึงบุคคลผู้จมลงเองและยังผู้อื่นให้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ ในทุติยนัยดังกล่าวมาจาก กุสีต สองศัพท์เข้าสมาสเป็นทวันทสมาสและลบศัพท์หนึ่งเสียเหมือนรูปวิเคราะห์ว่า นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปํ.

ตตฺถ กุสีโตติ วิริเยนาธิคนฺตพฺพสฺส อตฺถสฺส อลาภโต กุจฺฉิเตนากาเรน สีทตีติ กุสีโต. อถ วา สยมฺปิ กุจฺฉิเตนากาเรน สีทติ อญฺเญปิ สีทาเปตีติ ตํ นิสฺสาย อญฺเญสํ สีทนสฺส สมฺภวโตติ กุสีโต. (นิติ. ธาตุ. ๑๒๙)

ปกิณณกปริจเฉท

๑. **ลักษณะบทตั้งที่เป็นกิริยาวิเสสนะ**

ถ้าขยายบทตั้งด้วย ตฺวา ปัจจยันตบท แสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายปฺปจาลกนฺติ กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา. (กงฺขา. ๓๒๕)

บทว่า กายปฺปจาลกํ คือ ยังกายให้โคลงไปมา

ในที่นี้บทว่า กายปฺปจาลกํ (โคลงกาย) ท่านขยายว่า กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา ขยาย ปจาลก ศัพท์ เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจยันตบทดังกล่าว เป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๒

ปตฺตสญฺญีติ ปตฺเต สญฺญํ กตฺวา. (วิ.อฏฺ ๒/๔๕๑)

บทว่า ปตฺตสญฺญี คือ กระทำความสำคัญในบาตร

ในที่นี้บทว่า ปตฺตสญฺญี (สำคัญในบาตร) ท่านขยายว่า ปตฺเต สญฺญํ กตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจยันตบทคือ กตฺวา ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจยันตบทคือ กตฺวา ขยาย ปตฺตสญฺญี ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๓

โอกฺขิตฺตจกฺขูติ เหฏฺฐา ขิตฺตจกฺขุ หุตฺวา. (กงฺขา. ๓๒๓)

บทว่า โอกฺขิตฺตจกฺขุ คือ เป็นผู้มีนัยน์ตาทอดลงในเบื้องล่าง

ในที่นี้บทว่า โอกฺขิตฺตจกฺขุ ท่านขยายว่า เหฏฺฐา ขิตฺตจกฺขุ หุตฺวา โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจยันตบทคือ หุตฺวา ขยาย โอกฺขิตฺตจกฺขุ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

หมายเหตุ

กิริยาวิเสสนศัพท์เป็นศัพท์ขยายกริยา มักประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ ในกรณีที่ระบุความเป็นกรรมของกริยาบท (มุทุํ ปจติ = มุทุํ ปจนํ

กโรติ) ส่วนในกรณีที่ระบุถึงความเป็นกัตตาของกริยาลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น (มุทุํ ปจติ = มุทุํ ปจนํ ภวติ)

กฺริยาวิเสสนํ กตฺตุ- กมฺมตฺเถ ติฏฺฐเต ยโต
สิทฺธํ นฺยาเยน ตํ ตสฺมา น ตทตฺถํ วิสุํ วิธิ.
"มุทุํ ปจติ" อิจฺจตฺร "ปจนํ ภวตี"ติ จ
"สุขํ สยติ" อิจฺจตฺร "กโรติ สยนนฺ"ติ จ.

(เภท. คาถา ๓๐๓ - ๔)

๒. ลักษณะบทตั้งที่ลงในอรรถ อาจรติ ฯลฯ

ถ้าขยายบทตั้งด้วยนามศัพท์และกริยาศัพท์แสดงว่า ลงปัจจัยในอรรถอาจรติ ฯลฯ

ตัวอย่างที่ ๑

สํโฆ ปพฺพตมิว อตฺตานมาจรติ = **ปพฺพตายติ.** (รูป. ๕๓๖)

พระสงฆ์ย่อมประพฤติตนเพียงดังภูเขา

ในที่นี้บทว่า ปพฺพตายติ ท่านขยายว่า สํโฆ ปพฺพตมิว อตฺตานมาจรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปพฺพต และกริยาศัพท์คือ อาจรติ ขยายเพื่อแสดงว่าลง อาย ปัจจัยในอรรถ อาจรติ

หมายเหตุ

ปพฺพตมิว มาจาก ปพฺพโต+อิว อาเทศ โอ เป็น อ ด้วยสูตร

"เอโอนมวณฺเณ." (โมค. ๑/๓๗) แล้วลง ม อาคมเหมือนศัพท์ว่า "อคฺคมกฺขายติ." (อคฺโค+อกฺขายติ)

ตัวอย่างที่ ๒

อปุตฺตํ ปุตฺตมิวาจรติ = **ปุตฺตียติ.** (รูป. ๕๓๗)

ย่อมประพฤติ ซึ่งผู้ไม่ใช่บุตรให้เป็นเพียงดังบุตร

ในที่นี้บทว่า ปุตฺตียติ ท่านขยายว่า อปุตฺตํ ปุตฺตมิวาจรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปุตฺต และกริยาศัพท์คือ อาจรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อีย ปัจจัยในอรรถ อาจรติ

หมายเหตุ

ใน "ปพฺพตายติ" ปพฺพต ศัพท์เป็นกัตตูปมา (เปรียบเทียบกัตตาบท) เพราะเปรียบเทียบพระสงฆ์ที่เป็นกัตตาของกริยาความประพฤติว่าเหมือนภูเขา ส่วนใน "ปุตฺตียติ" ปุตฺต ศัพท์ เป็นกัมมูปมา (เปรียบเทียบกรรมบท) เพราะเปรียบบุคคลผู้ไม่ใช่บุตรที่เป็นของกรรมของกริยาความประพฤติว่าประดุจดังบุตร

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตโน ปตฺตมิจฺฉติ = **ปตฺตียติ.** (รูป. ๕๓๘)

ย่อมปรารถนาซึ่งบาตรของตน

ในที่นี้บทว่า ปตฺตียติ ท่านขยายว่า อตฺตโน ปตฺตมิจฺฉติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปตฺต และกริยาศัพท์คือ อิจฺฉติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อีย ปัจจัยในอรรถ อิจฺฉติ

ตัวอย่างที่ ๔

ทฬฺหํ กโรติ = **ทฬฺหยติ.** (รูป. ๕๓๙)

ย่อมกระทำให้มั่น

ในที่นี้บทว่า ทฬฺหยติ ท่านขยายว่า ทฬฺหํ กโรติ โดยใช้นามศัพท์ คือ ทฬฺห และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง ณฺย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

ตัวอย่างที่ ๕

กุกฺกุจฺจายนฺโตติ กุกฺกุจฺจํ กโรนฺโต. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๔๓)

ในที่นี้บทว่า กุกฺกุจฺจายนฺโต ท่านขยายว่า กุกฺกุจฺจํ กโรนฺโต โดยใช้นามศัพท์คือ กุกฺกุจฺจ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อาย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจยันตบท ส่วนบทขยาย เป็นมานปัจจยันตบทอันเป็นกัตตุรูป แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ภณนฺตสฺส โหตีติ ภณมานสฺส โหติ. (วิ.อฏฺ. ๑/๕๓๙)

ปาฐะว่า ภณนฺตสฺส โหติ ความว่า (ความคิด) ย่อมมีแก่ผู้กล่าวอยู่

ในที่นี้บทว่า ภณนฺตสฺส ท่านขยายว่า ภณมานสฺส โดยใช้มานปัจจยันตบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า "ภณตีติ ภณนฺโต, ปุคฺคโล." (ภณ+อ+อนฺต)

อธิบาย

อนฺต ปัจจัยลงในอรรถคือกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยลงในอรรถกัตตุ/กัมม/ ภาวสาธนะ การเปลี่ยนจาก อนฺต ปัจจัยเป็น มาน ปัจจัยในบทขยาย เป็นการแสดงว่า อนฺต ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถคือ กัตตุสาธนะ ไม่ใช่ อนฺต ปัจจัยที่แปลงมาจาก มาน ปัจจัยอันลงในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๒

รุทนฺตานนฺติ กนฺทิตฺวา โรทมานานํ. (ที.อฏฺ. ๑/๒๕๕)

บทว่า รุทนฺตานํ คือ คร่ำครวญแล้วร้องไห้อยู่

ในที่นี้บทว่า รุทนฺตานํ ท่านขยายว่า กนฺทิตฺวา โรทมานานํ โดยใช้มานปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "รุทตีติ โรทนฺโต." (รุท+อ+อนฺต)

๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอันตปัจจยันตบท

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจยันตบท ส่วนบทขยายเป็นมานปัจจยันตบทอันเป็นกัมมรูป แสดงการอาเทศ มาน ปัจจัยเป็น อนฺต ปัจจัยในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

อสมนุภาสนฺตสฺสาติ อสมนุภาสิยมานสฺส อปฺปฏิสชฺชนฺตสฺสาปิ สํฆาทิเสเสน อนาปตฺติ. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๑๑)

บทว่า อสมนุภาสนฺตสฺส ความว่า แม้พระภิกษุผู้ถูกว่ากล่าว ด้วยญัตติกรรมวาจา ไม่สละความเห็นนั้น ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ในที่นี้บทว่า อสมนุภาสนฺตสฺส (ผู้ถูกว่ากล่าวด้วยญัตติกรรมวาจา) ท่านขยายว่า อสมนุภาสิยมานสฺส โดยใช้ มานปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งมีการอาเทศ มาน ปัจจัยเป็น อนฺต ปัจจัย

อธิบาย

อันตปัจจยันตบท (บทที่มีอันตปัจจัยเป็นที่สุด) คือ อสมนุภาสนฺตสฺส ท่านขยายว่า อสมนุภาสิยมานสฺส โดยใช้ มาน ปัจจัยที่เป็นกัมมรูปขยาย เพื่อแสดงว่า อนฺต ปัจจัยในบทตั้งอาเทศมาจาก มาน ปัจจัยที่ลงในอรรถกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อนฺต ปัจจัยไม่สามารถลงในอรรถกรรมได้ มาน ปัจจัยเท่านั้นลงในอรรถดังกล่าว จึงต้องลง มาน ปัจจัยหลัง สํ บทหน้า อนุ บทหน้า ภาส ธาตุ ย ปัจจัย แล้วอาเทศ มาน ปัจจัยเป็น อนฺต ปัจจัย หลังจากนั้นลบ ย ปัจจัย ตามรูปวิเคราะห์ว่า “สมนุภาสียเตติ สมนุภาสนฺโต. น สมนุภาสนฺโต อสมนุภาสนฺโต.”

ตเมว มานปจฺจโย “อตฺตโนปทานิ ภาเว กมฺมนี” ติ ภาวกมฺเมสุปิ โหติ. ตสฺส จ “อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตนฺ”ติ กฺวจิ อนฺตปจฺจยาเทโส จ. (รูป.๖๔๖)

๕. ลักษณะบทตั้งเป็นมานปัจจยันตบท

ถ้าบทตั้งเป็นมานปัจจยันตบท ส่วนบทขยายเป็นอันตปัจจยันตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุ-สาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ชิคุจฺฉมาโนติ อสุจึ วิย ชิคุจฺฉนฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิคุจฺฉมาโน คือ รังเกียจอยู่ ราวกะว่าสิ่งสกปรก

ในที่นี้บทว่า ชิคุจฺฉมาโน ท่านขยายว่า ชิคุจฺฉนฺโต โดยใช้อันตปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ชิคุจฺฉตีติ ชิคุจฺฉมาโน." (คุป+ฉ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๒

เสลํ ยาจมาโน มณึ ยาจนฺโตติ อตฺโถ. (วิ.อฏฺ. ๒/๕๙)

ขออยู่ซึ่งหิน (แก้วมณี) ความว่า ขออยู่ซึ่งแก้วมณี

ในที่นี้บทว่า ยาจมาโน ท่านขยายว่า ยาจนฺโต โดยใช้อันตปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "ยาจตีติ ยาจมาโน." (ยาจ+อ+มาน)

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอิตถัมภูตะ

ถ้าบทตั้งเป็นตติยันตบท ส่วนบทขยายเป็น ตฺวา-ปัจจยันบท แสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูตลักขณะ

ตัวอย่างที่ ๑

ปุโฏเสนาติ ปุโฏสํ ปาเถยฺยํ คเหตฺวา. (ที.อฏ. ๑/๒๕๙)

บทว่า ปุโฏเสน คือ ถือเอาเสบียง

ในที่นี้ตติยันตบท คือ ปุโฏเสน (มีเสบียง) ท่านขยายว่า ปุโฏสํ ปาเถยฺยํ คเหตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูตลักขณะ (เครื่องหมายของบุคคลผู้ถึงอาการอย่างนี้)

อธิบาย

คันถรจนาจารย์มักขยายตติยันตบทโดยใช้ ตฺวา ปัจจยันตบทขยาย บางแห่งประกอบด้วยทุติยันตบทและ ตฺวาปัจจยันตบทดังอุทาหรณ์ ที่แสดงไว้ แต่ในบางแห่งได้ขยายด้วยพหุพพีหิสมาสและ ตฺวาปัจจยันตบท เพื่อแสดงความเป็นอิตถัมภูตลักขณะของบทตั้ง เช่น "ภินฺเนน สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา" ดังนั้น จึงมักแปลอิตถัมภูตลักขณะว่า "มี" อนึ่ง ยังสามารถแปลบทดังกล่าวว่า "ด้วย" พร้อมกับโยค "อุปลกฺขิต" ศัพท์ (กำหนด) เข้ามาแปลพร้อมกับบทนั้น เช่น "ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขิ" "เห็นปริพพาชก มีไม้เท้าสามง่าม" หรือ "เห็นปริพพาชกผู้อันท่านกำหนดด้วยไม้เท้าสามง่าม"

สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ.

อูนปญฺจพนฺธเนน ปตฺเตน อญฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย. ตตฺถ ภินฺเนน สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา. เอส นโย อิตฺรตฺราปิ. (นีติ. สุตฺต. ๕๙๘)

ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทกฺขีติ ติทณฺฑเกน อุปลกฺขิตํ ปริพฺพาชก-มทกฺขีติ อตฺโถ. เอวํ เสตจฺฉตฺเตน ราชานมทกฺขีติ เอตฺถาปิ. (นีติ. สุตฺต.๕๙๘)

๗. ลักษณะบทตั้งที่ลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ถ้าบทตั้งเป็นนามบท ส่วนบทขยายประกอบด้วยเหตุบท แสดงว่าบทตั้งลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๑

มณฺฑเน อคฺคตํ คโต. (ที.อฏฺ. ๑/๕๕)

ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้เลิศเพราะการประดับ

มณฺฑเนติ มณฺฑนเหตุ. (ที.ฏี. ๑/๗๖, สี.นวฏี. ๑/๒๘๒)

บทว่า มณฺฑเน คือ เพราะเหตุคือการประดับ

ในที่นี้บทว่า มณฺฑเน ท่านขยายว่า มณฺฑนเหตุ โดยใช้ เหตุ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สฺมึ วิภัตติใน มณฑเน ลงในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๒

สทฺโธ สทฺธาย....วิตฺตานิ ลภติ. (สํ.อฏฺ. ๑/๙๕)

ผู้มีศรัทธา ย่อมได้ทรัพย์....เพราะศรัทธา

สทฺธายาติ สทฺธาเหตุ. (สํ.ฏี. ๑/๑๔๔)

บทว่า สทฺธาย คือ เพราะเหตุคือศรัทธา

ในที่นี้บทว่า สทฺธาย ท่านขยายว่า สทฺธาเหตุ โดยใช้ เหตุศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า สฺมา วิภัตติใน สทฺธาย ลงในอรรถเหตุ หาใช่ลงในอรรถอปาทานไม่

๘. ลักษณะการแสดงขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ถ้าบทขยายมีเนื้อความเหมือนบทตั้ง แสดงการขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมฺหเยวสฺส เตน อนฺตราโย. (ที. ๑/๓)

อันตราย พึงมีแก่เธอทั้งหลายนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น

ตุมฺหเยวสฺส เตน อนฺตราโยติ ตุมฺหากํเยว ปรมชฺฌานาทีนํ อนฺตราโย ภเวยฺย. (ที.อฏฺ. ๑/๕๑)

ปาฐะว่า ตุมฺหเยวสฺส เตน อนฺตราโย ความว่า อันตรายแห่งปฐมฌาน เป็นต้น พึงมีแก่เธอทั้งหลายนั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ตุมฺหํ ท่านขยายว่า ตุมฺหากํ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกันขยาย เพื่อแสดงว่า ตุมฺหํ ศัพท์เป็นไวพจน์ของ ตุมฺหากํ ศัพท์อันประกอบด้วย นํ วิภัตติ

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นการแสดงวิภัตติที่แท้จริงของบทตั้ง

ถ้าบทตั้งไม่ปรากฏรูปวิภัตติอย่างชัดเจน ส่วนบทขยายแสดงให้ปรากฏชัด เป็นการแสดงวิภัตติที่แท้จริงของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมฺหํเยวสฺส เตน อนฺตราโยติ ตุมฺหากํเยว ปฐมชฺฌานาทีนํ

อนฺตราโย ภเวยฺย. (ที.อฏ. ๑/๕๑)

ในที่นี้บทว่า ตุมฺหํ ที่ไม่ปรากฏรูปวิภัตติอย่างชัดเจน ท่านขยายว่า ตุมฺหากํ ที่ประกอบด้วย นํ วิภัตติอันปรากฏชัด เพื่อแสดงวิภัตติใน ตุมฺหํ บทว่า อํ ในบทนั้น อาเทศมาจาก นํ วิภัตติ ไม่ใช่อาเทศมาจาก ส วิภัตติ

หมายเหตุ

ตุมฺหํ ศัพท์มาจาก ตุมฺห ศัพท์ และ ส (เอกพจน์) หรือ นํ วิภัตติ (พหูพจน์) ในที่นี้เมื่อประสงค์จะแสดงว่า ตุมฺหํ ศัพท์เป็นพหูพจน์ โดยอาเทศ นํ เป็น อํ (ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ. กส. ๑๖๑) ไม่ใช่อาเทศ ส เป็น อํ (สสฺสํ. กส. ๑๖๓) จึงขยายว่า ตุมฺหากํ

๑๐. ลักษณะที่เป็นการขยายเนื้อความของปัจจัย

ถ้าขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนปัจจัย แสดงการขยายเนื้อความของปัจจัย

ตัวอย่างที่ ๑

รูปีติ รูปวา. (ที.อฏฺ. ๑/๑๐๙)

บทว่า รูปี คือ ผู้มีรูป

ในที่นี้บทว่า รูปี ท่านขยายว่า รูปวา โดยเปลี่ยน อี ปัจจัยเป็น วนฺตุปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน รูปี ว่าลงในอรรถอัสสัตถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "รูปํ อสฺส อตฺถีติ รูปี, อตฺตา." (รูป+อี)

รูปชฺฌานํ รูปํ. ตทสฺสตฺถีติ รูปี. (ที.อฏฺ. ๒/๑๐๓, ม.อฏฺ. ๒/๑๘๗, องฺ.อฏฺ. ๑/๔๖๘, องฺ.อฏฺ. ๓/๒๗๒)

ตัวอย่างที่ ๒

โกมุทิยาติ กุมุทวติยา. (ที.อฏฺ. ๑/๑๒๗)

บทว่า โกมุทิยา คือ มีดอกโกมุท

ในที่นี้บทว่า โกมุทิยา ท่านขยายว่า กุมุทวติยา โดยเปลี่ยนจาก อี ปัจจัยเป็น วนฺตุ ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน โกมุทิยา ว่าลงในอรรถอัสสัตถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า "กุมุทํ อสฺส อตฺถีติ โกมุที, รตฺติ." (กุมุท+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ยโตติ ยทา. (ที.อฏฺ. ๑/๑๑๖)

บทว่า ยโต ความว่า ในกาลใด

ในที่นี้บทว่า ยโต ท่านขยายว่า ยทา โดยเปลี่ยนจาก โต ปัจจัย เป็น ทา ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ โต ปัจจัยใน ยโต ว่าลงในอรรถกาลสัตตมีหาใช่ลงในอรรถปัญจมีไม่

โตสทฺโทปิ ทาสทฺโท วิย กาลตฺโถ โหตีติ อาห "ยโตติ ยทา" ติ. (สํ.ฏี. ๑/๑๘๓)

๑๑. ลักษณะ อตฺถาย บท ขยายอรรถตทัตถสัมปทาน ของจตุตถีวิภัตติในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณายาติ....ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถาย. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๕๖)

บทว่า ปุพเพนิวาสานุสฺสติญาณาย คือ....ญาณใดในการระลึกชาติก่อน, เพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น

ในที่นี้บทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย ท่านขยายว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติ ใน ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย บทลงในอรรถตทัตถสัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๒

อาสวานํ ขยญาณายาติ อาสวานํ ขยญาณนิพฺพตฺตนตฺถาย. (ที.อฏฺ. ๑/๒๐๑)

ปาฐะว่า อาสวานํ ขยญาณาย คือ เพื่อประโยชน์แก่การยังญาณอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า ขยญาณาย ท่านขยายว่า ขยญาณนิพฺพตฺตนตฺถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน ขยญาณาย บทลงในอรรถตทัตถสัมปทาน

"อาสวานํ ขยญาณายา"ติ อิทํ กิริยาปโยชนภูเต ตทตฺเถ สมฺปทานวจนํ. ตสฺมา อสติปิ ปโยชนวาจเก ปโยชนวเสเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพติ อาห "ขยญาณนิพฺพตฺตนตฺถายา" ติ. (สี.นวฏี. ๒/๑๙๓)

ตัวอย่างที่ ๓

อุปสมายาติ กิเลสูปสมตฺถาย. (สํ.อฏฺ. ๓/๗๙)

บทว่า อุปสมาย คือ เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า อุปสมาย ท่านขยายว่า กิเลสูปสมตฺถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน อุปสมาย บทลงในอรรถตทัตถสัมปทาน

อุปสมายาติ กิเลสูปสโม อธิปฺเปโต. ตทตฺถสมฺปทานวจนนฺติ อาห "กิเลสูปสมตฺถายา"ติ. (สี.นวฏี. ๒/๑๙๓)

ตทัตถสัมปทาน หมายถึง จตุตถีวิภัตติที่เป็นประโยชน์แก่กริยา

นั้นๆ เช่น วินโย สํวรตฺถาย การฝึกกายวาจาเพื่อประโยชน์แก่การสำรวม ในที่นี้การสำรวมเป็นประโยชน์แก่การฝึกกายวาจา จึงเป็นตทัตถสัมปทาน ในฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน ต้องอาเทส ส วิภัตติเป็น อาย อย่างแน่นอน ด้วยสูตร "ตทตฺเถ." (โมค. ๒/๒๕)

๑๒. ลักษณะของ อธิวจนํ/นามํ/วุจฺจติ ศัพท์ ขยาย อภิเธยยัตถะ (ตัว, องค์ธรรม) ของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

อาหนติ จิตฺตนฺติ อาฆาโต. โกปสฺเสตํ อธิวจนํ. (ที.อฏฺ. ๑/๕๑)

สภาพธรรมใดย่อมกระทบกระทั่งซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น สภาพธรรมนั้น ชื่อว่า อาฆาตะ ชื่อว่า อาฆาตะนั่น เป็นชื่อของความโกรธ

ในที่นี้ อธิวจนํ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อาฆาโต โดยแสดงว่า อาฆาต ศัพท์ หมายถึงความโกรธ หาใช่หมายถึงสภาพธรรมอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๒

อานนฺทนฺติ เอเตนาติ **อานนฺโท.** ปีติยา เอตํ อธิวจนํ (ที.อฏฺ. ๑/๕๑)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดีด้วยสภาพธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น สภาพธรรมนั้น ชื่อว่า อานันทะ ชื่อว่า อานันทะนั้น เป็นชื่อของปีติ

ในที่นี้ อธิวจนํ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อานนฺโท โดยแสดงว่า อานนฺท ศัพท์ หมายถึง ปีติ หาใช่หมายถึงสภาพธรรมอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๓

อปฺปมตฺตกํ โข ปเนตํ....สีลมตฺตกํ. (ที. ๑/๔)

ศีลนี้ เป็นศีลเล็กน้อย เป็นสักแต่ว่าศีล

อปฺปมตฺตกนฺติ ปริตฺตสฺส นามํ. (ที.อฏฺ. ๑/๕๔)

คำว่า อปฺปมตฺตกํ เป็นชื่อของศีลเล็กน้อย

ในที่นี้ นามํ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมบทตั้งคือ อปฺปมตฺตกํ โดยแสดงว่า อปฺปมตฺตก ศัพท์ หมายถึง ศีลอันเล็กน้อย หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๔

อยํ สํขิยธมฺโม อุทปาทิ. (ที. ๑/๒)

สภาพแห่งถ้อยคำนี้ ได้เกิดขึ้นแล้ว

สํขิยธมฺโมติ สํขิยา วุจฺจติ กถา, กถาธมฺโมติ อตฺโถ. (ที.อฏฺ. ๑/๔๓)

บทว่า สํขิยธมฺโม ความว่า ถ้อยคำ อันท่านเรียกว่า สังขิยา หมายความว่า สภาพแห่งถ้อยคำ

ในที่นี้ วุจฺจติ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ สํขิยา โดยแสดงว่า สํขิยา ศัพท์ หมายถึง ถ้อยคำ หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

อธิบาย สํขิยา ศัพท์ มาจาก สํ+ขา+ณฺย "สมฺมา ขายเตติ สํขิยา." (สี.ภาสา. ๑/๒๑๕) หมายถึง ถ้อยคำที่ควรกล่าวด้วยดี ธมฺม ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงขยายว่า "สํขิยธมฺโมติ....อตฺโถ."

๑๓. ลักษณะ ยถา เอวํ ศัพท์ ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺพสนฺถรึ อาวสถาคารํ สนฺถริตฺวา. (ที. ๒/๗๗)

ปูลาดแล้วซึ่งบ้านพักโดยที่ทั้งหมดปูลาดไว้

สพฺพสนฺถรินฺติ ยถา สนฺถตํ โหติ, เอวํ สนฺถรึ. (ที.อฏฺ. ๒/๑๓๙)

บทว่า สพฺพสนฺถรึ ความว่า บ้านพักทั้งหมดอันบุคคล

ปูลาดไว้โดยประการใด ปูลาดไว้โดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า สพฺพสนฺถรึ ท่านขยายว่า ยถา สพฺพํ สนฺถตํ โหติ, เอวํ สนฺถรึ โดยใช้ ยถา เอวํ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดง อํ วิภัตติในบทตั้งว่าลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

๑๔. ลักษณะของ ยถา ตถา ศัพท์ ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอกมนฺตํ นิสีทิ. (วิ. ๑/๒, ม. ๑/๒๒, อํ. ๑/๖๑)

นั่งแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ. (สํ. ๑/๑)

ได้ยืนแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมนฺตนฺติ ภาวนปุํสกนิทฺเทโส "วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปวตฺตนฺตี"ติ-อาทีสุ วิย. ตสฺมา ยถา นิสินฺโน เอกมนฺตํ นิสินฺโน โหติ, ตถา นิสีทีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๒๒, ม.อฏฺ. ๑/๑๒๐, อํ.อฏฺ. ๒/๑๕)

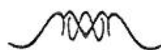
ศัพท์ว่า เอกมนฺตํ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกิริยาวิเศษณ์เหมือนในคำว่า "วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺติ" (ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปต่างกัน) ดังนั้น พึงทราบเนื้อความในบทนี้อย่างนี้ว่า นั่งแล้วโดยประการใด นับว่านั่งโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง นั่งแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า เอกมนฺตํ ท่านขยายว่า ยถา นิสินฺโน เอกมนฺตํ นิสินฺโน โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อํ วิภัตติในบทตั้งลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

ยถา ฐิตา เอกมนฺตํ ฐิตา โหติ, ตถา อฏฺฐาสีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. (สํ.อฏฺ. ๑/๑๕)

พึงทราบเนื้อความในบทนี้อย่างนี้ว่า ยืนแล้วโดยประการใด นับว่ายืนโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ยืนแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า เอกมนฺตํ ท่านขยายว่า ยถา ฐิตา เอกมนฺตํ ฐิตา โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อํ วิภัตติในบทตั้งลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

บรรณานุกรม

Bode, M.H. *The Pali literature of Burma*, Rangoon : Burma Research Society, 1965.

Davids, Rhys T.W. and Stede, William. *Pali English Dictionary*. London : The Pali Text Society, 1985.

Norman, K.R. *Pali Literature*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1983.

กจฺจายนมหาเถเรน. *กจฺจายนพฺยากรณํ.* ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

พระชนกาภิวงศ์. *กจฺจายนภาสาฎีกา.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

พระญาณวระ. *ปทวิจาร.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๕๒๔.

พระธัมมกิตติ. *"พาลาวตาโร"* ในปทสาธนะ, ปทสาธนฎีกา, สัมพันธจินตา, สัมพันธจินตาฎีกา, พาลาวตาร, พาลาวตารฎีกา, พาลาวตารนิสสยะ ๗ คัมภีร์ น. ๑-๔๔๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวตี. ๒๕๑๐.

พระพุทธัปปิยะ, *ปัชชมธุ.* เมาะลำไย : โรงพิมพ์เมียนมาไต, ๒๔๙๓.

พระวิจาร. *วิสุทฺธารามปทวิจารคัณฐิ.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มหินทะ, ๒๔๗๔.

พระสีลานันทาภิวงศ์. *คำนำพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาฬี-พม่า.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

พระสุภูติ. *อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเสวปิฎกัต, ๒๕๐๗.

พุทฺธปฺปิยมหาเถเรน. *ปทรูปสิทฺธิ.* กรุงเทพมหานคร : วัดท่ามะโอ, ๒๕๒๖.

ภทนฺตสารีปุตฺตตฺเถเรน. *วินยสงฺคหฏฺฐกถา.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๐.

ภทนฺตสุมงฺคลสามิตฺเถเรน. *อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๕.

โมคฺคลฺลาเนน. *โมคฺคลฺลานพฺยากรณํ.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

แลดี เถโรติ วิสฺสุเตน ภทนฺตญาณตฺเถรวเรน. *ปรมตฺถทีปนี.* ย่างกุ้ง : อิจฉสยปิฏกัต. ๒๕๐๐.

แลดีสะยาด่อ. *นิรุตฺติทีปนี.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๓.

สทฺธมฺมสิริมหาเถเรน. *"สทฺทตฺถเภทจินฺตา"* ในสัททาแงย์ ๑๕ ส่องปาฐย์, น. ๑-๓๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สฺยาร - ราชา - ราธากานฺตเทว - วาหาทุเรณ. *ศพฺทกลฺปรุมะ,* นิวเดลี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, 1988.

ศฺรีตารานนาถภฏฺฏาจารฺเยณ. *ศพฺทสฺโตมหานิธิะ.* พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, 1967.

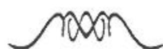
ศฺรีมทฺวามน-ชยาทิตฺยวิรจิตา. *กาศิกา.* พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, 1985.

ศฺรีศรฺววรฺมเทวปรฺณีตมฺ. *กาตนฺตร-วฺยากรณมฺ.* นิวเดลฮี : โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, 1987.

อคฺควํสาจริเยน. *สัททนีตปกรณ์, ๓ เล่ม.* กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิพโลภิกฺขุ, ๒๕๒๑ - ๒๕๒๓.

อริยวํสธมฺมเสนาปตินามเกน มหาเถรวเรน. *มณิสารมญฺชูสาฏีกา.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

อู หุตเสง. *ปทตฺถมญฺชูสา.* ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปินยามิ้นจีโยง, ๒๕๐๓.

....หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณาจารย์เหล่านั้นบัญญัติขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยายพระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยายไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้นได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤตเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเหตุนั้น หลักเกณฑ์ดังกล่าว แม้เป็นอัตโนมัตยาธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์

ISBN 974-575-779-9